CENTRE FOR DISTANCE EDUCATION

POETICS AND AESTHETICS (III)

M.A. SANSKRIT

Semester-II, Paper -IV

CENTRE FOR DISTANCE EDUCATION
ACHARYA NAGARJUNA UNIVERSITY
NAGARJUNA NAGAR-522510

POETICS AND AESTHETICS (III)

M.A. SANSKRIT

Semester-II, Paper -IV

Director

Dr.Nagaraju Battu

M.H.R.M., M.B.A., L.L.M., M.A. (Psy), M.A., (Soc), M.Ed., M.Phil., Ph.D.

Centre for Distance Education

Acharya Nagarjuna University

Nagarjuna Nagar-522510

Phone No.0863-2346208, 0863-2346222,

0863-2346259 (Study Material)

Website: www.anucde.info

e-mail: anucdedirector@gmail.com

శ్రీః

కృతి సమర్పణము

పుట్టినది జమీందారుల కుటుంబములో నైనను నిరాడంబర జీవితము గడుపుచు ఉన్నతపదవులలో ఉన్న పలువురకు మార్గ దర్శకులును, ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్యఅకాడమీకి కార్యదర్శిగ ఉండి ఇతర రాష్ట్రములలోని అకాడమీలకు ఒక ఉన్నతాదర్శము నెలకొల్పిన కార్యనిర్వహణదక్షులును, చాలాకాలము ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయమ్ము సిండికేటులో సభ్యులుగా ఉండి, వివిధ శాఖలలో ఉత్తమ విద్యాప్రమాణములను రూపొందించుటయే విశ్వవిద్యాలయముల ప్రధాన కర్తవ్యమను నమ్మికతో ఉన్నతవిద్యాసేవ చేసిన విద్యావేత్తలును అగు

శ్రీ దేవులపల్లి రామానుజరావుగారికి
సాదరముగా సమర్పితము

భవ్యేయం కావ్యమీమాంసా బాలానన్దిన్యుపస్కృతా,
రామానుజాయ సుధియే శ్రీమతే తే సమర్ప్యతే.

27.5.1979

పుల్లెల శ్రీరామచంద్రుడు
బాలానన్దినీరచయిత

IX
P.P.-II

ప్రథమ ముద్రణకు

ప్రస్తావన

సాధారణముగ సంస్కృత గ్రంథరచయితల జీవితవిశేషాదులను గూర్చి తెలిసి కొనుటకు వారి గ్రంథములు అంతగ ఉపకరించవు. కాని రాజశేఖరుడు తన రచనలలో తన జీవితాదులకు సంబంధించిన ఎన్నో విషయములను పేర్కొని యుండుటచే అతని దేశ కాలాదులకు సంబంధించిన విషయములను కొంతవరకు నిశ్చయపూర్వకముగ తెలిసికొనగలుగుచున్నాము.

రాజశేఖరుడు మహారాష్ట్రదేశీయుడు. ఆ రోజులలో వివిధప్రాంతముల రాజుల మధ్య తరచుగ యుద్ధములు జరుగుచుండుటచే దేశముల సరిహద్దులు అతిశీఘ్రముగ మారిపోవుచుండెడివి. కుంతల - విదర్భ - లాట - చేదిదేశములలోని కొన్ని భాగములు కలిసి ఆనాటి మహారాష్ట్రము. రాజశేఖరునకు ఈ నాలుగు ప్రాంతములతో సంబంధ మున్నట్లు ఆతని గ్రంథములవలన తెలియుచున్నది. ఈతడు లాటదేశీయుల ప్రాకృతభాషను, అచటి సుందరాంగుల సౌందర్యాదులను ఎక్కువగా మెచ్చుకొనినాడు. దక్షిణగుజరాతు ప్రాంతమునకును, మహారాష్ట్రములోని కొంత భాగమునకును ఆనాడు లాటదేశ మని పేరు. లాటదేశముపై ఈతడు చూపిన మక్కువను బట్టి ఈతడు కొంతకాలము ఈ ప్రాంతమునందు నివసించి యుండు ననియు, ఈ దేశమునకు సంబంధించిన ప్రభుదేవి యను కవి ఈతనికి ప్రేయసి ఐ ఉండు ననియు విమర్శకుల అభిప్రాయము. మహారాష్ట్రాంతర్గత మైన విదర్భప్రాంతము (నేటి బరార్) ఈతని జన్మస్థానమై యుండు నని కూడ కొందరి అభిప్రాయము. ఈ ప్రాంతమును రాజశేఖరుడు బాలరామాయణాదులలో కుంతలదేశ మని కూడ పేర్కొనినాడు. ఆ రోజులలో కుంతల దేశీయులు (కర్ణాటదేశీయులు) ఈ ప్రాంతమును కూడ పాలించియుందురు.

రాజశేఖరుని వంశాదులు :- తాను యాయావరవంశీయు డని రాజశేఖరుడు కావ్యమీమాంసలో అనేక స్థలములందు చెప్పికొనినాడు. తరువాతి కవులు కొందరు ఈతనిని యాయావరు డనియే పేర్కొన్నారు. ఈతని పూర్వపురుషులను గూర్చిన కొన్ని విషయములు ఆతని నాటకముల ద్వారా తెలియుచున్నవి. ఈతని ముత్తాతయగు అకాలజలదుడు మహాకవి. ఈతని శ్లోకములను అపహరించి, తన నాటకములలో కూర్చుకొని కాదంబరీరాము డను కవి నాటకరచయితగా పేరు పొందినాడట. రాజశేఖరుని వంశములో సురానందుడు, తరలుడు, కవిరాజు అనువారు కూడ గొప్ప ప్రసిద్ధి పొందిన కవులు. సురానందుడు

చేదిరాజాస్థానపండితుడుగా ఉండెనట. కావ్యమీమాంసలో అచ్చటచ్చట ఈతని మతమును ఉదాహరించుటను పట్టి ఈతడు అలంకారశాస్త్రగ్రంథ మేదియో వ్రాసి యుండు నని తెలియుచున్నది. రాజశేఖరుని తండ్రి యైన దుర్దుకుడు లేదా దుహికుడు మహామంత్రిగా ఉండెనట. ఈతని తల్లి పేరు శీలవతి.

రాజశేఖరుడు యాయావరవంశమునకు చెందినవాడే యైనను, ఈతని భార్యయైన అవంతిసుందరి 'చాహువాన' వంశమునకు చెందిన దగుటచే ఈతడు క్షత్రియుడై యుండునా అని కొందరి ఊహ. కాని ధర్మశాస్త్రములను బట్టి చూడగా యాయావరీయులు బ్రాహ్మణులే అని తెలియుచున్నది. (చూ. కావ్యమీమాంస. పు.4). అవంతిసుందరి ఉత్తమవిద్యాసంస్కృతి సంపన్నురాలు. కావ్యమీమాంసలో రాజశేఖరుడు ఈమె మతమును మూడు స్థలములలో ఉదాహరించినాడు. దీనిని పట్టి చూడగా ఈమె ఏదియో అలంకారశాస్త్రగ్రంథమును రచించి యుండవచ్చు నని తోచుచున్నది. రాజశేఖరుని ప్రాకృతభాషారూపక మగు కర్పూరమంజరి మొట్టమొదట ఈమె అభిలాష ననుసరించి ప్రయోగింపబడినది.

రాజశేఖరుని గ్రంథములను పరిశీలింపగా ఈతనికి శివవిష్ణ్వాదుల విషయమున తారతమ్య బుద్ధి లేకపోవుటయే కాక జైనబౌద్ధాదిమతముల విషయమున గూడ ఈతడు ఉదారాశయు డని తెలియుచున్నది.

మహారాష్ట్రములోని బరారుప్రాంతమునకు చెందినవా డగుటచే రాజశేఖరునకు ఆంధ్ర - కర్ణాట - ద్రావిడాది దాక్షిణాత్యదేశములతో ఘనిష్ఠసంబంధ ముండి యుండును. ఈతడు యౌవనమున ఈ దేశములందు సంచరించుచు భోగవిలాసపూర్ణ మైన జీవితమును గడిపినట్లు క్షేమేంద్రుని ఔచిత్యవిచారచర్చలోని ఈ క్రింది శ్లోకమువలన తెలియుచున్నది.

"కర్ణాటీదశనాఙ్కితః శితమహారాష్ట్రీకటాక్షక్షతః
ప్రౌఢాన్ధ్రీస్తనపీడితః ప్రణయినీభ్రూభఙ్గవిత్రాసితః,
లాటీబాహువివేష్టితశ్చ మలయస్త్రీతర్జనీతర్జితః
సోఽయం సంప్రతి రాజశేఖరకవిర్వారాణసీం వాఞ్ఛతి".

"కర్ణాటకాంతల దంతక్షతములచే చిహ్నితుడును, మహారాష్ట్రమందయానల తీక్ష్ణ కటాక్షములచే గ్రుచ్చబడిన వాడును, ప్రౌఢ లగు ఆంధ్రమహిళామతల్లుల పయోధరములచే పీడింపబడినవాడును, ప్రేయసుల భ్రూభంగములచే భయపెట్టబడినవాడును, లాటదేశీయ కుటిలాలకల బాహువులచే బంధింపబడినవాడును, మలయపర్వతప్రాంతీయ సుందరీ మణుల తర్జనిచే జడిపింపబడినవాడును అగు ఈ రాజశేఖరకవి ఇపుడు వారణాసిపై ఇచ్ఛ చూపుచున్నాడు".

ఈ విధముగ మహారాష్ట్రమున జన్మించి, దక్షిణాపథమునందలి అనేక ప్రాంతములతో గూడ సంబంధము గల రాజశేఖరుడు తన పాండిత్యాదులచే, ఆనాడు సకలవిద్యాస్థానమై

భారతీయసంస్కృతికి ఆటపట్టైన కాన్యకుబ్జమున రాజాదరము సంపాదించుటయే కాక అపుడు రాజ్యము పాలించుచున్న నిర్భయ మహేంద్రపాలునికి ఉపాధ్యాయుడుగ కూడ ఉండెను. మహేంద్రపాలుని కుమారు డగు మహీపాలుడు కూడ రాజశేఖరుని తన ఆస్థాన విద్వాంసునిగ చేసికొని గౌరవించెను.

కనౌజును రాజధానిగ చేసికొని మధ్యదేశమును పాలించిన ఈ నిర్భయ మహేంద్ర పాల - మహీపాలులు గూర్జరదేశములోని ప్రతీహారవంశమునకు చెందినవారు. మహేంద్ర పాలుడు క్రీ.శ. 890 - 908 సంవత్సరములందును, మహీపాలుడు 910 - 940 సంవత్సరములందును రాజ్యపాలనము చేసిరి. కావున చాలకాలము మహేంద్రపాలుని ఆస్థానమును, తరువాత కొంచెము కాలము మాత్రమే ఆతని కుమారు డగు మహీపాలుని ఆస్థానమును అలంకరించిన రాజశేఖరుని కాలము క్రీ.శ. 880 - 920 అని నిర్ధారణ పూర్వకముగ చెప్పవచ్చును. రాజశేఖరుడు ఈ కాలమునకు చెందినవా డని చెప్పుటకు మరి కొన్ని ఆధారములు కూడ ఉన్నవి. క్రీ.శ. 857 - 884 ప్రాంతమునకు చెందిన ఆనందవర్ధనుని మతమును రాజశేఖరుడు ఉదాహరించినాడు. అట్లే పదవశతాబ్దము ఉత్తరార్ధమునకు చెందిన సోమదేవ - సోడ్ఢల - అభినవగుప్తులు రాజశేఖరుని గ్రంథముల - నుండి ఉదాహరించి యున్నారు.

"హిమవద్విన్ధ్యయోర్మధ్యం యత్ప్రాగ్వినిశనాదపి,
ప్రత్యగేవ ప్రయాగాచ్చ మధ్యదేశః ప్రకీర్తితః"

అను మనుస్మృతి వాక్యము ననుసరించి, దక్షిణమున విన్ధ్యము, ఉత్తరమున హిమాలయము, పశ్చిమమున వినశనము (సరస్వతీనది భూమిలో హరించిపోయిన చోటు. ఇది నేటి థానేశ్వరము. అంబాలా జిల్లాలోని 'సరహిందు' అను స్థాన మని కొందరు చెప్పుదురు), తూర్పున ప్రయాగ - ఈ నాలిగింటి మధ్య నున్న దేశము మధ్యదేశము. రాజశేఖరుడు కూడ దీనినే మధ్యదేశ మని చెప్పినాడు. ఈ ప్రాంతమువారు సదాచార సంపన్నులు, సభ్యత కలవారు అని కామసూత్రములో చెప్పబడినది. **"మధ్యదేశ్యాః ఆర్యప్రాయాః శుచ్యుపచారాః"** (కా.సూ.) ఈ సూత్రార్థమును వివరించుచు జయమంగళ వ్యాఖ్యానమున, "వసిష్ఠుని మతము ప్రకారము గంగాయమునల మధ్యనున్న దేశము మధ్యదేశము" అని చెప్పబడినది. రాజశేఖరుడు గంగాయమునామధ్య ప్రాంతమును అంతర్వేది యనియు, పాంచాల మనియు పేర్కొనినాడు. కాన్యకుబ్జము మధ్యదేశరాజధాని. కాన్యకుబ్జరాజాదరణము పొందిన రాజశేఖరుడు పాంచాలములోని పండితులు శాస్త్ర కావ్యాదులలో చాల నిష్ణాతు లనియు, ఉత్తమసంస్కృతి కలవారనియు, వీరి అభిరుచులు అగ్రామ్యములుగ నుండు ననియు, కాన్యకుబ్జస్త్రీల సుందరము లగు వేషభూషాదులను ఇతరప్రాంతీయు లందరును, అనుకరించుటకై ప్రయత్నించుచుందు రనియు బాలరామాయణ-కావ్యమీమాంసాదులలో చెప్పియున్నాడు.

"యత్రార్యే ! న తథానురజ్యతి కవిగ్రామీణగీర్గుమ్ఫనే
శాస్త్రీయాసు చ లౌకికీషు చ యథా భవ్యాసు నవ్యోక్తిషు,
పాఞ్చాలాస్తవ పశ్చిమేన త ఇమే వామా గిరాం భాజనా
స్త్వద్దృష్టేరతిథీభవన్తు యమునాం త్రిస్రోతసం చాన్తరా.

(బాలరామాయణము. 10.8)

"యో మార్గః పరిధానకర్మణి, గిరాం యః సూక్తిముద్రాక్రమో
భంగిర్యా కబరీచయేషు, రచనం యద్భూషణాలీషు చ,
దృష్టం సున్దరి కాన్యకుబ్జలలనాలోకైరిహాన్యచ్చ యత్
శిక్షన్తే సకలాసు దిక్షు తరసా తత్ కౌతుకిన్యః స్త్రియః"

(బాలరామాయణము. 10,90)

ఈ కాన్యకుబ్జమునే కేంద్రమునుగా గ్రహించి రాజశేఖరుడు భారతదేశము నందలి వివిధప్రాంతముల సీమావిభజనము చేసి యున్నాడు.

రాజశేఖరుడు తనకు 'కవిరాజు' అను బిరుద మున్నట్లు కర్పూరమంజరిలో చెప్పు కొన్నాడు. కావ్యమీమాంసలో ఈతడు వర్ణించిన పది 'కవి' భేదములలో 'కవిరాజు' అనునది ఏడవది. కవిరాజు మహాకవికంటె గొప్పవాడు. అనేకభాషలలో, విభిన్నరసములతో ఒప్పారు వివిధ సాహిత్య ప్రక్రియలందును చేయితిరిగినవాడు కవిరాజు.

రాజశేఖరుని కృతులు :- "బాలరామాయణ' - 'బాలభారత'(అసంపూర్ణము) 'విద్ధ సాలభంజికలు' ఈతని సంస్కృత రూపకములు. 'కర్పూర మంజరి' ప్రాకృతరూపకము. కావ్యమీమాంస ఈతడు పరిణతబుద్ధియైన పిమ్మట రచించిన అలంకారశాస్త్రీయగ్రంథము. కవిశిక్షాగ్రంథము,కర్పూరమంజరి రచించునాటికే ఈతనికి 'కవిరాజ' బిరుదము లభించినది. మొదటి మూడు రూపకములలోని శ్లోకములను కావ్యమీమాంసలో ఉదాహరించుట జరిగినది. ఈతడు 'హరివిలాస' మను ఒక మహాప్రబంధమును కూడ రచించి యుండునని తరువాతి కవుల రచనల ద్వారా తెలియు చున్నది. ఇది ఇపుడు అలభ్యము. హేమచంద్ర - ఉజ్జ్వలదత్తాదులు దీనినుండి కొన్ని శ్లోకములను ఉదాహరించినారు. ఈ కావ్యము ప్రారంభమున ఈతడు కొందరు పూర్వకవులను స్తుతించి యుండును. అట్టి సంప్రదాయము ఆనాటి ప్రాకృత కావ్యములలో కూడ ఉన్నది. రాజశేఖరుని ఈ విశిష్టకవి ప్రశంసలు జల్హణుని సూక్తిముక్తావళిలో ఉద్ధృతములై ఉన్నవి. ఈ శ్లోకము లాధారముగ చేసికొని కొందరు 'కవివిమర్శము' అను మరి యొక గ్రంథమును కూడ రాజశేఖరుడు రచించి యుండు నని ఊహించు చున్నారు. అట్లూహించుట కంటె హరవిలాస ప్రారంభముననే రాజశేఖరు డా శ్లోకములను కూర్చి యుండునని చెప్పుట యుక్త మని మరి కొందరి అభిప్రాయము. భూగోళమును వర్ణించు 'భువనకోశము' అను గ్రంథమును కూడ

రాజశేఖరుడు రచించినట్లు కావ్యమీమాంస లోని 17వ అధ్యాయమువలన తెలియుచున్నది. అది స్వతంత్రగ్రంథమో లేక కావ్యమీమాంసలోని అలభ్య మగు భాగమో తెలియదు. ఉజ్జ్వలదత్తుడు శివనామపర్యాయములను చెప్పు శ్లోక మొకదానిని రాజశేఖరకృత మని ఉదాహరించినాడు. ఇది హరవిలాసములో ఉన్నదో, రాజశేఖరుడు నిఘంటువు కూడ ఏదైన రచించినాడో తెలియదు. అలంకార శేఖరమునందు మూడు శ్లోకములు రాజశేఖరకృతములుగ ఉదాహరింపబడినవి :-

"సమానమధికం న్యూనం సజాతీయం విరోధి చ,
సకుల్యం సోదరం కల్పమిత్యాద్యాః సామ్యవాచకాః.
అలఙ్కారశిరోరత్నం సర్వస్వం కావ్యసమ్పదామ్,
ఉపమా కవివంశస్య మాతైవ వేతి మతిర్మమ."
"ఉత్పాటితై ర్నభోభీతైః శైలైరామూలబన్ధనాత్,
తాంస్తానర్థాన్సమాలోక్య సమస్యాం పూరయేత్కవిః".

ఇవి నిజముగ రాజశేఖరుని శ్లోకములే యైనచో మొదటి రెండును ఉభయాలంకారి కాధికరణములోనివి, మూడవది వైనోదికాధికరణములోనిది అయి ఉండవలెనని విమర్శకుల అభిప్రాయము.

రాజశేఖరుని కాలమున సంస్కృతభాషతో పాటు ప్రాకృత - అపభ్రంశ - పైశాచీభాషలు కూడ కావ్యభాషలుగా ప్రచారములో ఉండెడివి. నేటి వ్రజభాషకు మూలభాష యైన శౌరసేనీప్రాకృతమును గూర్చి రాజశేఖరుడు "మధుర మధురావాసిభణితిః" అని చెప్పియున్నాడు. ఏ ప్రాంతమున ఏ భాషలు ప్రచారములో ఉండెడివో, ఎవరు ఏ భాషను ఆదరించెడివారో దేనిని ద్వేషించెడివారో, ఎవరు ఏ భాషలో ప్రవీణులో మొదలగు విషయములను కూడ ఈతడు కావ్యమీమాంసలోనే కాక బాలరామాయణాదులలో కూడ సూచించినాడు. అపభ్రంశభాష మార్వాడ్, తూర్పు పంజాబు, స్యాల్‌కోట్ మొదలైన ప్రాంతాలలోను, పైశాచీభాష అవన్తి - పారియాత్ర-దశపురాది ప్రాంతములలోను ప్రచారములో నుండెడివి. ఆయా ప్రాంతీయుల ఉచ్చారణ భేదములను కూడ వర్ణించినాడు. దీనిని బట్టి రాజశేఖరునకు ఆనాటి దేశభాషలలో కూడ మంచి ప్రవేశమున్నట్లు స్పష్ట మగుచున్నది. కావుననే ఈతడు తన కవిరాజత్వమును బాలరామాయణములో ఈ విధముగ సమర్థించుకొనినాడు :-

"గిరః శ్రవ్యా దివ్యాః ప్రకృతిమధురాః ప్రాకృతధురాః
సుభవ్యోఽపభ్రంశః సరసరచనం భూతవచనమ్,
విభిన్నాః పన్థానః కిమపి కథనీయాశ్చ త ఇమే
నిబద్ధా యస్త్వేషాం స ఇహ కవిరాజో విజయతే".

"శ్రవణమధురము లగు సంస్కృతరచనలు, స్వభావ మధురము లగు ప్రాకృత కృతులు, అందమైన అపభ్రంశభాషాకావ్యము; సరసమైన పైశాచభాషారచనము – వీటినన్నింటిని విభిన్నసాహిత్యప్రక్రియలలో నడిపించిన కవిరాజు సర్వోత్కర్షతో ఉన్నాడు".

ప్రాకృతభాష విషయమున రాజశేఖరుడు లాటదేశీయులను అధికముగ ప్రశంసించి నాడు. సంస్కృతభాషాద్వేషు లగు లాటదేశీయులు ప్రాకృతకావ్యములను పఠించునపుడు వారు నాలుకను త్రిప్పెడు విధానము కూడ చూడ ముచ్చటగా నుండునట :

"పఠన్తి లటభం లాటాః ప్రాకృతం సంస్కృతద్విషః,
జిహ్వయా లలితోల్లాపలబ్ధసౌందర్యముద్రయా" (కా.మీ. 7)

లాటదేశీయుల నోటినుండి ఇంత మధురముగ వినవచ్చు ఈ ప్రాకృతకావ్యమే గౌడ దేశీయులు చదువుచున్నపుడు వినుటకు చాల దుర్భరముగ నుండునట. అందుచేతే సరస్వతి బ్రహ్మవద్దకు వెళ్లి – "నీవు గౌడుడు ప్రాకృతగాథలు చదువకుండు నట్లు చేసెదవా; లేదా నన్ను వాగ్దేవిగా నా ఉద్యోగమునకు రాజీనామా ఈయమందువా" అని అడిగినదట:-

"బ్రహ్మన్ విజ్ఞాపయామి త్వాం స్వాధికారజిహాసయా,
గౌడస్త్యజతు వా గాథామన్యా వాస్తు సరస్వతీ" (కా.మీ. 7)

బాలరామాయణములోని లాటదేశవర్ణన ప్రకరణమునందు గూడ రాజశేఖరుడు లాటదేశీయుల ప్రాకృతమును ప్రశంసించుచు వారి ప్రాకృతము చెవిలో పడగనే ఇతర భాషలన్నియు కటువుగ ఉండు ననియు, లాటదేశస్త్రీల మధురప్రాకృతోక్తులు, వక్రవీక్షణ ములు, మన్మథుని కూడా ఉత్తేజితుని చేయుననియు చెప్పియున్నాడు :-

"యద్యోనిః కిల సంస్కృతస్య సుదృశాం జిహ్వాసు యన్మోదతే
యత్ర శ్రోత్రపథావతారిణి కటుర్భాషాక్షరాణాం రసః,
గద్యం చూర్ణపదం పదం రతిపతే స్తత్ప్రాకృతం యద్వచః
తాన్ లాటాన్ లలితాఙ్గి పశ్య నుదతీదృష్టేర్నిమేషవ్రతమ్.

లక్ష్యీకర్తుం ప్రవృత్తోఽపి లాటీలడహవీక్షితైః
లక్ష్యీభవతి కన్దర్పః స్వేషామేవాత్ర పత్రిణామ్".

రాజశేఖరునకు సంస్కృతకావ్యములంటె ప్రాకృతకావ్యములందే ఆసక్తి అధికము. సంస్కృతము పరుషమైనదనియు. ప్రాకృతము సుకుమారమైనదనియు కర్పూరమంజరీ ప్రారంభమున చెప్పుచు ప్రాకృత సంస్కృత కావ్యములనడుమ నున్న భేదము స్త్రీ పురుషుల మధ్య నున్న భేదము వంటి దని వర్ణించినాడు :-

"పరుసా సంక్కిఅబన్ధా పాఉదబన్ధో వి హోఇ సుఉమారో,
పురుస మహిలాణం జేత్తిఅ మిహంతరం తేత్తిఅ మిమాణం".

ప్రాకృతము సంస్కృతమునకు మూల మని కొందరు, సంస్కృతము ప్రాకృతమునకు మూల మని మరికొందరు చెప్పుచుందురు. రాజశేఖరుడు మాత్రము, పైన ఉదహరించిన 'యద్యోనిః కిల' అను శ్లోకములో, ప్రాకృతమునుండి సంస్కృతము పుట్టిన దని చెప్పినాడు.

రాజశేఖరుడు తన పాండిత్యప్రకర్షవిషయమునను, కవితానిర్మాణచాతుర్యము విషయమునను మంచి ఆత్మవిశ్వాసము గల వ్యక్తి. ఆదికవి యైన వాల్మీకియే రెండవ జన్మమున భర్తృమేంఠుడు గాను, తరువాత భవభూతి గాను జనించి, పిదప రాజశేఖరుడుగా అవతరించినా దని ఒక దైవజ్ఞుడు చెప్పినట్లుగా అతడే ఈ క్రింది శ్లోకములో చెప్పుకొన్నాడు.

"బభూవ వల్మీకభవః కవిః పురా తతః ప్రపేదే భువి భర్తృమేణ్ఠతామ్,
స్థితః పునర్యో భవభూతిరేఖయా స వర్తతే సంప్రతి రాజశేఖరః".

వాల్మీకి – భర్తృమేంఠ – భవభూతులు రాజశేఖరునకు ఆదర్శకవు లను విషయ మును గూడ ఈ శ్లోకము సూచించు చున్నది. మహావీరచరిత – మాలతీమాధవ–ఉత్తర రామచరితముల రచయిత యైన భవభూతి సర్వవిదితుడు. భర్తృమేంఠుడు కాశ్మీరదేశరా జగు మాతృగుప్తుని ఆస్థానములో నుండెడివాడు. ఈతడు రచించిన హయగ్రీవ వధమహాకావ్యము ఇపుడు అలభ్యము. ఈతడు వక్రోక్తినిపుణు డని వర్ణించు శ్లోక మొదటి జల్హణుని సూక్తిముక్తావళిలో ఉన్నది :-

"వక్రోక్త్యా మేణ్ఠరాజస్య వహన్త్యా సృణిరూపతామ్,
ఆవిద్ధా ఇవ ధున్వన్తి మూర్ధానం కవికుఞ్జరాః".

"అంకుశముగా నైన మేంఠుని వక్రోక్తిచే గ్రుచ్చబడినవారు వలె కవికుంజరులు తల లూపుచున్నారు".

రాజశేఖరుడు విశాలహృదయుడైన కవి; విమర్శకుడు. పురుషుల వలె స్త్రీలు కూడ ఉత్తమకవులు కావలెనని కావ్యమీమాంసానవమాధ్యాయమున చెప్పుచు మంచి సంస్కారమును సంపాదించుకొను విషయములో స్త్రీపురుషాదిభేదము లేదని స్పష్టీ కరించినాడు. ఈతని భార్యయైన అవంతిసుందరి గొప్పవిదుషీమణి అను విషయమును చూచియున్నాము. ఈతడు కొందరు స్త్రీకవులను ప్రశంసించుచు వ్రాసిన కొన్ని శ్లోకములు సూక్తిముక్తావళిలో పొందుపరచబడియున్నవి. మంచి సంస్కారము సంపాదించుకున్నవారు జాతివర్ణాదిభేదములతో పని లేక గౌరవపాత్రులే అని కూడ రెండు శ్లోకములలో చెప్పి యున్నాడు :-

"కే వైకటనితమ్బేన గిరాం గుమ్ఫేన గుమ్భితాః,
నిన్దన్తి నిజకాన్తానాం న మౌగ్ధ్యమధురా గిరః".

కావ్యమీమాంసా

విషయసూచిక

అధ్యాయము	విషయము	పుట
1.	శాస్త్రసఙ్గ్రహః	1
2.	శాస్త్రనిర్దేశః	4
3.	కావ్యపురుషోత్పత్తిః	14
4.	పదవాక్యవివేకః	28
5.	వ్యుత్పత్తిః కావ్యపాకశ్చ	41
6.	పదవాక్యవివేకః	57
7.	వాక్యభేదాః	77
8.	కావ్యార్థయోనయః	95
9.	అర్థవ్యాప్తిః	115
10.	కవిచర్యా - రాజచర్యా చ	136
11.	శబ్దహరణమ్	153
12.	శబ్దార్థహరేషు కవిప్రభేదాః ప్రతిబిమ్బకల్పవికల్పస్య చ సమీక్షా	172
13.	అర్థహరణే ష్వాలేఖ్యప్రఖ్యాదిభేదాః	189
14.	జాతిద్రవ్యక్రియాసమయస్థాపనా	212
15.	గుణసమయస్థాపనా	224
16.	స్వర్గ్యపాతాలీయకవి రహస్యస్థాపనా	232
17.	దేశవిభాగః	241
18.	కాలవిభాగః	267

శ్రీః

శ్రీ మహాగణాధిపతయే నమః

కావ్యమీమాంసా

ప్రథమోఽధ్యాయః - శాస్త్రసఙ్గ్రహః.

మూ. అథాతః కావ్యం మీమాంసిష్యామహే యథోపదిదేశ శ్రీకణ్ఠః పరమేష్ఠి వైకుణ్ఠాదిభ్యశ్చతుఃషష్టయే శిష్యేభ్యః. సోఽపి భగవాన్ స్వయమ్భూరిచ్ఛాజన్మభ్యః స్వాన్తేవాసిభ్యః. తేషు సారస్వతేయో వృన్దీయసామపి వన్ద్యః కావ్యపురుష ఆసీత్. తం చ సర్వసమయవిదం దివ్యేన చక్షుషా భవిష్యదర్థదర్శినం భూర్భువఃస్వస్త్రితయవర్తినీషు ప్రజాసు హితకామ్యయా ప్రజాపతిః కావ్యవిద్యాప్రవర్తనాయై ప్రాయుఙ్క్త. సోఽష్టాదశాధికరణీం దివ్యేభ్యః కావ్యవిద్యాస్నాతకేభ్యః సప్రపఞ్చం ప్రోవాచ.

బాలానన్దినీవ్యాఖ్య

శ్లో. నత్వా శ్రీ తాతపాదాద్యాన్ సర్వశాస్త్రార్థసద్గురూన్,
కుర్వేఽహం కావ్యమీమాంసావ్యాఖ్యామాస్త్వాం యథామతి.

శ్రీకంఠుడు బ్రహ్మవిష్ణ్వాదులైన అరవైనలుగురు శిష్యులకు ఉపదేశించిన పద్ధతిలో ఇపుడు కావ్యమును గూర్చిన మీమాంసను చేసెదము. (మీమాంస అనగా పూజనీయమైన విచారము). భగవంతుడగు ఆ బ్రహ్మ కూడ స్వేచ్ఛామాత్రలబ్ధజన్ములైన తన శిష్యులకు ఉపదేశించెను. వీరిలో సరస్వతీపుత్రుడగు కావ్యపురుషుడు ఒకడు. అతడు జగత్పూజ్యులగు ప్రధానదేవతలకు కూడ పూజ్యుడు; సర్వసంప్రదాయములు తెలిసినవాడు; దివ్యదృష్టిచే భవిష్యద్విషయములను కూడ తెలిసికొనకలిగినవాడు. భూర్భువస్స్వర్లోకము లనెడు మూడు లోకములందును నివసించు ప్రజలకు హితము కూర్చవలె ననెడు అభిలాషచే ప్రజాపతి, కావ్యవిద్యాప్రచారమునకై ఆ కావ్యపురుషుని నియమించెను. ఆతడు పద్దెనిమిది అధికరణములలో నున్న ఈ కావ్యవిద్యను కావ్యవిద్యాస్నాతకు లగు దివ్యపురుషులకు సవిస్తరముగ బోధించెను.

వి. రాజశేఖరుడు ఈ గ్రంథమును సూత్రపద్ధతిలో వ్రాయుచున్నాడు. అందుచే "అథాతో ధర్మజిజ్ఞాసా" (జైమినిసూ.) "అథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసా" (బ్రహ్మసూ.) ఇత్యాదులందు వలె "అథాతః" అను శబ్దములతో ప్రారంభించినాడు. అథ=కావ్యనాటకాదిరచనానంతరము,

ఇది వికటనితంబ యను స్త్రీకవిని ప్రశంసించు శ్లోకము. "వికటనితంబయొక్క వాగ్గుంభనముల రుచి చూచిన తరువాత, మౌగ్ధ్యముచే మధురములైన తమ కాంతల వాక్కులను కూడ నిందింపనివారు ఎవరైన ఉందురా?"

"శబ్దార్థయోః సమో గుమ్ఫః పాఞ్చాలీరీతిరుచ్యతే,
శీలాభట్టారికావాచి బాణోక్తిషు చ సా యది."

"శబ్దార్థముల సమమైన (అన్యూనానతిరిక్త మైన) కూర్పు పాంచాలీరీతి. అది చూడవలె నన్నచో శీలాభట్టారిక రచనలో చూడవలె; లేదా బాణుని రచనలో చూడవలెను".

"పార్థస్య మనసి స్థానం లేభే ఖలు సుభద్రయా
కవీనాం చ వచోవృత్తిచాతుర్యేణ సుభద్రయా".

"ఆ సుభద్ర అర్జునుని మనస్సులో స్థానము చేసికొనినది. ఈ సుభద్ర (ఒక స్త్రీకవి) కావ్యరచనాచాతుర్యముచే కవుల మనస్సులో స్థానము చేసికొన్నది".

"సూక్తీనాం స్మరకేలీనాం కలానాం చ విలాసభూః,
ప్రభుదేవీ కవిర్లాటీ గతాపి హృది తిష్ఠతి".

"సూక్తులకును, కామకేళులకును,కళలకును విలాసస్థాన మైన లాటదేశస్త్రీకవియైన ప్రభుదేవి మరణించినను, నా హృదయములోనే ఉన్నది".

"అహో ప్రభావో వాగ్దేవ్యా యన్మాతఙ్గదివాకరః,
శ్రీహర్షస్యాభవత్సభ్యః సమో బాణమయూరయోః".

"వాగ్దేవి ప్రభావము ఎంత గొప్పది! ఏలననగా అంత్యజాతివాడైన దివాకరుడు కూడ బాణమయూరులతో సమముగ శ్రీహర్షుని ఆస్థానములో సభ్యుడుగ ఉండెను".

"సరస్వతీపవిత్రాణాం జాతి స్తత్ర న దేహినామ్,
వ్యాసస్పర్ధీ కులాలోఽభూత్ యద్ద్రోణో భారతే కవిః".

"సరస్వతిచే పవిత్రులైన మానవులకు జాతి అనునది లేదు; ఎందుచేతననగా – కుమ్మరియైన ద్రోణకవి భారతరచనవిషయమున వ్యాసునితో పోటీచేయకలిగెను".

ఉత్తమ సాహిత్యవిమర్శకుడుగా, కవిరాజుగా ప్రసిద్ధి పొందిన రాజశేఖరుని, ఆతని సమకాలికులు, తదితరులు కూడ ప్రశంసించినా రన్నచో ఆశ్చర్యము లేదు. రాజశేఖరుని కవిగోష్ఠిలో సదస్యుడును, మృగాంకలేఖాకథారచయితయు అగు అపరాజితుడు ఆతనిని గూర్చి ప్రాకృతములో వ్రాసిన ఒక ప్రశంసాపద్యము కర్పూరమంజరీప్రారంభమున కూర్చబడినది :-

"బాలకఈ కఇరాఓ ణిబ్భఅ రాఅస్స తహ ఉజజ్ఝాఓ,
ఇఇ అస్స పరంపరాఏ అత్తా మాహత్త మారూఢో".

"మొదట బాలకవియై, తరువాత కవిరాజై, తరువాత నిర్భరరాజుకు ఉపాధ్యాయుడై – ఈ విధముగ రాజశేఖరుడు క్రమక్రమాభివృద్ధి పొందినాడు."

తన కవిగోష్ఠిలో మరియొక సభ్యుడైన కృష్ణశంకరశర్మ తనను గూర్చి చెప్పిన పద్యమును రాజశేఖరుడు విద్ధశాలభంజికాప్రారంభమున చేర్చినాడు :-

"పాతుం శ్రోత్రరసాయనం రచయితుం వాచః సతాం సమ్మతాః
వ్యుత్పత్తిం పరమామవాప్తుమవధిం లబ్ధుం రసస్రోతసః,
భోక్తుం స్వాదు ఫలం చ జీవితతరోర్యద్యస్తి తే కౌతుకం
తద్ భ్రాతః శృణు రాజశేఖరకవేః సూక్తీః సుధాస్యన్దినీః".

"శ్రోత్రరసాయనమును పానము చేయుటకును, సత్పురుషులకు సంమతములగు వాక్కులను రచించుటకును, మంచి వ్యుత్పత్తి సంపాదించుకొనుటకును, రసప్రవాహ పరమావధి చేరుటకును, జీవితవృక్షము మధురఫలమును అనుభవించుటకును నీ కేమైన కోరిక ఉన్నచో, ఓ సోదరా ! అమృతము ఒలుకు రాజశేఖరుని సూక్తులను వినుము".

తిలకమంజరి యను గద్యకావ్యమును రచించిన ధనపాలుడు రాజశేఖరుని ఈ విధముగ ప్రశంసించెను :-

"సమాధిగుణశాలిన్యః ప్రసన్నపరిపక్త్రిమాః,
యాయావరకవేర్వాచో మునీనామివ వృత్తయః".

'యాయావరకవి వాక్కులు, మునుల వృత్తులు వలె, సమాధి యను గుణముతో ప్రకాశించునవి. (ధ్యానముతోడను సద్గుణములతోడను ప్రకాశించునవి అని మునిపక్షమున అర్థము). ప్రసాదగుణము కలవి (నిర్మలమైనవి). ద్రాక్షాపాకాదులతో కూడినవి (పుణ్య పరిపాకమును పొందినవి)."

లాటదేశీయుడైన సోడ్ఢలు డనే ఒక కాయస్థకవి ఉదయసుందరీకథ అనే చంపూకావ్యములో రాజశేఖరుని ప్రశంసించుచు – "పండితసమాజముల మన్ననలు పొందిన రాజశేఖరుని వాక్కులలో సరసపదలక్ష్మి నటి వలె నాట్యమాడినది" అని చెప్పినాడు :-

"యాయావరః ప్రాజ్ఞవరో గుణజ్ఞైరాశంసితః సూరిసమాజవర్యైః,
నృత్యత్యుదారం భణితే రసస్థా నటీవ యస్యోఢరసా పదశ్రీః."

ఈ విధముగ ఎందరో కవులు రాజశేఖరుని కవితావైదుష్యములను ప్రశంసించి యున్నారు.

కావ్యమీమాంసా : ఇది అర్థశాస్త్ర - కామశాస్త్రాదుల వలె సూత్రసదృశము లగు వాక్యములలో వ్రాయబడినది. కావుననే దీని శైలి ఆహ్లాదకరముగను అర్థగంభీరముగను ఉండును. శాస్త్రసంగ్రహ మను మొదటి అధ్యాయమును బట్టి చూడగా రాజశేఖరుడు అతి విస్తృత మైన అలంకారవిజ్ఞానసర్వము వంటి గ్రంథమును రచించుటకు ఉపక్రమించినట్లు తెలియు చున్నది. కాని ఈతడు వ్రాయదలచిన లేదా వ్రాసిన పదునెనిమిది అధికరణములలో కవిరహస్య మను పేరు గల మొదటి అధికరణము మాత్రమే మన కిపుడు లభ్యమగు చున్నది. "మూడు రీతులను గూర్చి ముందు ముందు చెప్పగలము"; 'ఈ విషయమును ఔపనిషదధికరణమున విశదీకరించెదము' - ఈ విధముగ రాజశేఖరుడు వ్రాసిన దానిని బట్టి అతడు ఆ యధికరణములను వ్రాయుటకై ఒక ప్రణాళికను వేసికొనినట్లు తెలియు చున్నది.

కవిరహస్య మను ఈ ప్రథమాధికరణములో పద్దెనిమిది అధ్యాయము లున్నవి. కాని ఈ అధికరణములోని మొదటి మూడు అధ్యాయములను, రాజశేఖరుడు తాను వ్రాయ దలచిన అష్టాదశాధికరణాత్మక మగు మొత్తము కావ్యమీమాంసకు ఉపోద్ఘాతరూపమున వ్రాసినట్లు కనబడుచున్నది. అందుచే 'కవిరహస్యమునకు' సంబంధించిన విషయము నాల్గవ అధ్యాయముతో ప్రారంభమగుచున్నది.

మొదటి అధ్యాయములో సాహిత్యశాస్త్రోత్పత్తి, ఈ శాస్త్రమునకు సంబంధించిన వివిధవిషయములును నిరూపింపబడినవి. రెండవ అధ్యాయములో సాహిత్యశాస్త్ర ప్రాధాన్యము నిరూపింపబడినది. ఇది వేదార్థజ్ఞానమునకు ఉపకరించున దగుటచే ఏడవ వేదాంగము. పదునైదవ విద్యాస్థానము. తృతీయాధ్యాయములో కావ్యపురుషోత్పత్తి, సాహిత్య విద్యతో అతని వివాహము, ఆ యా ప్రాంతములలో నున్న వృత్తి - ప్రవృత్తి - రీత్యాదుల భేదములు కావ్యశైలిలో వర్ణింపబడినవి. ఈ కావ్యపురుష - సాహిత్యవిద్యావృత్తాంతము రాజశేఖరుని అద్భుతప్రతిభకు నిదర్శనము.

ఈ కవిరహస్యములో ప్రధానముగ - (1) కవి కాదలచినవాడు సంపాదించుకొన వలసిన యోగ్యతలు (2) ఆతడు కావ్య నిర్మాణ విషయమున అనుసరింపదగిన నియమ ములు, (3) పరిహరింపదగిన దోషాదులు - ఈ మూడు విషయములును ప్రతిపాదింప బడినవి. 4 - 9 అధ్యాయములలో మొదటి విషయము, 10వ అధ్యాయములో రెండవ విషయము, 11 - 18 అధ్యాయములలో మూడవ విషయము ప్రతిపాదింపబడినవి. పాఠకు లీ విషయములను గ్రంథమునుండియే గ్రహింపగలరను అభిప్రాయముతో ఇచట వివరించుట లేదు.

కావ్యమీమాంసలోని విషయములను తరువాతి ఆలంకారికులు గ్రహించి తమ గ్రంథములలో పొందుపరచిరి. హేమచంద్రుడు ఇందలి విషయములను కావ్యానుశాసన

వివేకములోనికి గ్రహించినాడు. 17,18 అధ్యాయములలోని విషయము యథాతథముగ గ్రహింపబడినది. ఇట్లే నేమికుమారుని కుమారుడగు వాగ్భటుడు, కవిశిక్షలు వ్రాసిన క్షేమేంద్ర - అమర - వినయచంద్ర - దేవేశ్వరాదులు కూడ ఎన్నో విషయములను ఈ గ్రంథమునుండి సంగ్రహించినారు. భోజుడు సరస్వతీకంఠాభరణములో ఉదాహరించిన కొన్ని పద్యములు కావ్యమీమాంసలో మాత్రమే లభ్యమగుచున్నవి. దీనిని బట్టి కావ్యమీమాంసకు గల ప్రసిద్ధి స్పష్టముగ తెలియుచున్నది.

రాజశేఖరుడు కావ్యమీమాంసలో సాహిత్యశాస్త్రమును ఒక నూతనదృక్పథముతో నిరూపించుటయే గాక భారతదేశములోని అనేకప్రాంతములలో నున్న విభిన్న - ఆచార వ్యవహారాదులను, వేషభూషాదులను కూడ చక్కగ వర్ణించి యున్నాడు. ఇతరగ్రంథములలో లభ్యముకాని ఎన్నో మనోహరములగు పద్యములను ఉదాహరించినాడు. ఆనాటి కవితా గోష్ఠుల స్వరూపము, కవులలోని తారతమ్యములు, మొదలగు ఎన్నో విషయములు ఈ గ్రంథము ద్వారా తెలియుచున్నవి. ఏ భాషలో కవిత్వము వ్రాసినను ప్రతి ఒక్క కవియు భావుకుడును తప్పక చదువవలసిన ఉత్తమ గ్రంథము ఈ కావ్యమీమాంస.

దాదాపు 12 సంవత్సరములకు పూర్వము నేను రసగంగాధరముపై థీసిస్ వ్రాయు సందర్భమున ఈ కావ్యమీమాంసాది గ్రంథములను చదువుట జరిగినది. కావ్యమీమాంసను తెలుగులోనికి తీసికొనివచ్చిన బాగుండును అను అభిలాష ఆనాడే కలిగినది. కాని అది ఈనాటికి సఫలమైనది. గ్రంథము వ్రాయుటకంటె కష్టమైన పని తత్ప్రచురణము. దానికి కూడ సాహసించితిని. ఇది ఏ కొందరు సహృదయుల కైనను ఉపకరించినచో శ్రమ సఫల మగును.

మదీయశ్రేయోభిలాషులును. గ్రంథప్రచురణాదికార్యనిర్వహణముచే వివిధరాష్ట్రము లలో నున్న సాహిత్యఅకాడమీలలో ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమీకి అందరి మన్ననలు పొందిన అగ్రస్థానమును సంపాదించిన కార్యదక్షులును అగు శ్రీ దేవులపల్లి రామానుజ రావుగారు ఈ సాహిత్యశాస్త్రగ్రంథమును కృతిగా స్వీకరించుటకై అంగీకరించినందులకు వారి కెంతయు కృతజ్ఞుడను. నాగలక్ష్మి ఆర్ట్ ప్రింటర్స్ అధిపతి యగు శ్రీ యన్. చిదంబర రావు గారు అతిశీఘ్రముగ ముద్రణకార్యమును నిర్వహించినందులకు మదీయ కృతజ్ఞతా పాత్రులు.

డా॥ పుల్లెల శ్రీరామచంద్రుడు

హైదరాబాదు
27 - 5 - 1979

అతః = వాటి వ్యుత్పత్తికి కావ్యమీమాంస ఆవశ్యకము గాన ఇత్యాదివిధమున అర్థము చెప్పుకొనవలెను. 'అథ' అనునది శ్రవణమాత్రముచేతనే మంగళప్రదముగాన మంగళాచరణము కూడ జరిగినది.

"ఓంకారశ్చాథశబ్దశ్చ ద్వావేతౌ బ్రహ్మణః పురా
కణ్ఠం భిత్త్వా వినిర్యాతౌ తస్మాన్మాఙ్గలికావుభౌ".

అను వాక్య మిచట ప్రమాణము.

మూ. తత్ర కవిరహస్యం సహస్రాక్షః సమామ్నాసీత్; ఔక్తిక ముక్తిగర్భః; రీతి నిర్ణయం సువర్ణనాభః; ఆనుప్రాసికం ప్రచేతాః; యమో యమకాని; చిత్రం చిత్రాఙ్గదః; శబ్దశ్లేషం శేషః; వాస్తవం పులస్త్యః; ఔపమ్యమౌపకాయనః; అతిశయం పారాశరః; అర్థశ్లేషముతథ్యః; ఉభయాలఙ్కారికం కుబేరః; వైనోదికం కామదేవః; రూపక నిరూపణీయం భరతః; రసాధికారికం నన్దికేశ్వరః; దోషాధికరణం ధిషణః; గుణౌపాదానికముపమన్యుః; ఔపనిషదికం కుచమారః – ఇతి. తతస్తే పృథక్ పృథక్ స్వశాస్త్రాణి విరచయాఞ్చక్రుః.

వ్యా. సహస్రాక్షుడు కవిరహస్య మనెడు అధికరణమును రచించెను. ఉక్తిగర్భుడు (ఉక్తులకు సంబంధించిన అనగా శబ్దరచనకు సంబంధించిన) ఔక్తికాధికరణమును రచించెను. ఇట్లే సువర్ణనాభుడు రీతినిర్ణయమును, ప్రచేతసుడు ఆనుప్రాసికమును, యముడు యమకములను, చిత్రాంగదుడు చిత్రమును, శేషుడు శబ్దశ్లేషమును, పులస్త్యుడు వాస్తవమును, ఔపకాయనుడు ఔపమ్యమును, పారాశరుడు అతిశయమును, ఉతథ్యుడు అర్థశ్లేషమును, కుబేరుడు ఉభయాలంకారికమును, కామదేవుడు వైనోదికమును, భరతుడు రూపకనిరూపణీయకమును, నందికేశ్వరుడు రసాధికారికమును, బృహస్పతి దోషాధికరణమును, ఉపమన్యువు గుణౌపాదానికమును, కుచమారుడు ఔపనిషదికమును (ఇది కావ్యతత్త్వవిచారమై లేదా మంత్రోపాసనాదికమై యుండును) రచించిరి. అటు పిమ్మట వారందరును తమ తమ శాస్త్రములను కూడ వేరు వేరుగ రచించిరి.

మూ. ఇత్థఙ్కారం చ ప్రకీర్ణత్వాత్ సా కిఞ్చిదుచ్చిచ్ఛిదే. ఇతీయం ప్రయోజకాఙ్క్షవతీ సఙ్క్షిప్య సర్వమర్థ మల్పగ్రన్థేన అష్టాదశాధికరణీ ప్రణీతా.

వ్యా. ఈ విధముగ ప్రకీర్ణముగ ఉండుటచే, అనగా వేరు వేరు రచయితలు వేరు వేరు విధములలో రచింపగా భిన్న భిన్నముగ ఉండుటచే, ఆ కావ్యవిద్య కొంచెము ఉచ్ఛిన్నమైపోయినది. కావున ఆవశ్యకము లగు అంగములతో గూడిన అష్టాదశాధికరణాత్మకమగు ఈ కావ్యవిద్యలో ఉన్న విషయముల నన్నింటిని సంక్షిప్తముగ ప్రతిపాదించుచు ఈ గ్రంథమును రచించినాను.

మూ. తస్యా అయం ప్రకరణాధికరణసముద్దేశః, శాస్త్రసఙ్గ్రహః, శాస్త్రనిర్దేశః కావ్యపురుషోత్పత్తిః, పదవాక్యవివేకః, పాఠప్రతిష్ఠా, అర్థానుశాసనం, వాక్యవిధయః, కవివిశేషః, కవిచర్యా, రాజచర్యా, కాకుప్రకారాః, శబ్దార్థహరణోపాయాః, కవి సమయః, దేశకాలవిభాగః, భువనకోశః ఇతి కవిరహస్యం ప్రథమమధికరణమిత్యాది.

వ్యా. ఆ కావ్యవిద్యకు సంబంధించిన వివిధప్రకరణసహితము లగు అధికరణముల సముద్దేశము ఈ క్రింది విధముగ ఉండును. (ప్రతిపాదింప నున్న విషయముల పేర్లు మాత్రము చెప్పుటకు 'సముద్దేశము' అని పేరు). ప్రథమాధికరణ మైన కవిరహస్యములో – శాస్త్రసంగ్రహము, శాస్త్రనిర్దేశము, కావ్యపురుషోత్పత్తి, పదవాక్యవివేకము, పాఠప్రతిష్ఠ, అర్థానుశాసనము, వాక్యవిధులు, కవివిశేషము, కవిచర్య, రాజచర్య, కాకుస్వరపద్ధతులు, శబ్దార్థములను కూర్చుటకు ఉపాయములు, కవిసమయము, దేశకాలవిభాగము, భువన కోశము అను ప్రకరణము లుండును.

వి. కవిరహస్యమున 18 ప్రకరణము లుండగా, రాజశేఖరుడు 15 మాత్రమే పేర్కొనినాడు. క్రమము కూడ మార్చి చెప్పినాడు. దీనిని బట్టి మొదట ఆతడు అనుకొనిన పద్ధతిలో కాక వేరే విధమున ఇందలి ప్రకరణక్రమాదులు నడచినట్లు కనబడుచున్నది.

శ్లో॥ ఇతి సూత్రాణ్యథైతేషాం వ్యాఖ్యా భాష్యం భవిష్యతి,
సమాసవ్యాసవిన్యాసః సైష శిష్య హితాయ నః. 1

వ్యా. "ఈ విధముగ విషయసూచకము లగు సూత్రములు చెప్పబడినవి. వీటి విస్తృతవ్యాఖ్యానము మున్ముందు చేయబడును. ఈ రీతిగ సంక్షిప్తరూపముననను (సమాస) విస్తృతరూపముననను (వ్యాస) విషయప్రతిపాదనము శిష్యుల హితముకొరకై చేయబడుచున్నది".

శ్లో॥ చిత్రోదాహరణైర్గుర్వీ గ్రన్థేన తు లఘీయసీ,
ఇయం నః కావ్యమీమాంసా కావ్యవ్యుత్పత్తికారణమ్. 2

వ్యా. "గ్రంథరూపమున లఘువే యైనను, చిత్రము లగు ఉదాహరణములతో గురువైన ఈ మా 'కావ్యమీమాంస' కావ్యములకు సంబంధించిన పరినిష్ఠిత జ్ఞానమును కలిగించును".

శ్లో॥ ఇయం సా కావ్యమీమాంసా మీమాంసా యత్ర వాగ్లవః,
వాగ్లవం న స జానాతి న విజానాతి య స్త్విమామ్. 3

"దేనియందు ఇతరమీమాంస అంతయు వాక్కుయొక్క ఒకలేశ మాత్రముగ కన్పట్టునో అట్టి కావ్యమీమాంస ఇదియే. ఈ కావ్యమీమాంసను తెలిసికొననివాడు వాక్కుయొక్క లేశమును కూడ తెలిసికొనజాలడు."

శ్లో॥ యాయావరీయః సంక్షిప్య మునీనాం మతవిస్తరమ్,
వ్యాకరోత్కావ్యమీమాంసాం కవిభ్యో రాజశేఖరః. 4

ఇతి రాజశేఖరకృతౌ కావ్యమీమాంసాయాం కవిరహస్యే
ప్రథమేఽధికరణే ప్రథమోఽధ్యాయః శాస్త్రసఙ్గ్రహః.

వ్యా. "యాయావరీయు డగు రాజశేఖరుడు అతివిస్తృతము లగు మునుల మతములను సంగ్రహించి, కవుల ఉపయోగముకొరకై కావ్యమీమాంసను రచించెను".

(విశేషాంశములు) వైఖానస ధర్మప్రశ్నము ప్రకారము, గృహస్థులు వార్తావృత్తి, శాలీనవృత్తి, యాయావరుడు, ఘోరాచారికుడు అని నాలుగు విధములు. హవిర్యజ్ఞసోమ యజ్ఞాదులను తాను చేయుచు, ఇతరులచే చేయించుచు, యజన - యాజన - అధ్యయన - అధ్యాపన - దాన - ప్రతిగ్రహరూపము లగు షట్కర్మలను ఆచరించుచు, నిత్యము అగ్నిపరిచర్య చేయుచు, అతిథ్యభ్యాగతాదులకు అన్నాదులను ఇచ్చుచుండు గృహస్థుడు యాయావరుడు. "యాయావరో హవిర్యజ్ఞైః సోమయజ్ఞైశ్చ యజతే యాజయత్యధీతేఽధ్యాపయతి, దదాతి, ప్రతిగృహ్ణాతి, షట్కర్మనిరతో నిత్యమగ్నిపరిచరణ మతిథిభ్యోఽభ్యాగతేభ్యోఽన్నాద్యం చ కురుతే" (వైఖానసధర్మప్రశ్నము 1.5.4). రాజశేఖరుని పూర్వికులు ఇట్టి యాయావరులై యుందురు.

బాలానందినిలో ప్రథమాధ్యాయము సమాప్తము.

ద్వితీయోఽధ్యాయః - శాస్త్రనిర్దేశః

మూ. ఇహ హి వాఙ్మయముభయథా - శాస్త్రం, కావ్యం చ. శాస్త్రపూర్వకత్వాత్ కావ్యానాం పూర్వం శాస్త్రేష్వభినివిశేత. న హ్యప్రవర్తితప్రదీపాస్తే తత్త్వార్థసార్థమధ్యక్షయన్తి.

వ్యా. శాస్త్రమనియు, కావ్య మనియు వాఙ్మయము రెండు విధములు, కావ్యములు శాస్త్రపూర్వకములు గాన ముందుగా శాస్త్రముల విషయమున శ్రద్ధ చూపవలెను. (అనగా శాస్త్రజ్ఞానము లేనిచో కావ్యజ్ఞానము కలుగదు గాన ముందుగా శాస్త్రాభ్యాసము చేయవలెను) దీపము వెలిగించుకొనకుండా పదార్థములను చూడ జాలరు కదా?

మూ. తచ్చ ద్విధా - అపౌరుషేయం పౌరుషేయం చ. అపౌరుషేయం శ్రుతిః సా చ మన్త్రబ్రాహ్మణే. వివృతక్రియాతన్త్రా మన్త్రాః. మన్త్రాణాం స్తుతినిన్దావ్యాఖ్యానవినియోగగ్రన్థో బ్రాహ్మణమ్.

వ్యా. ఆ శాస్త్రము కూడ అపౌరుషేయము (పురుషనిర్మితము కానిది) పౌరుషేయము అని రెండు విధములు. అపౌరుషేయశాస్త్రము వేదము. అది మంత్రబ్రాహ్మణాత్మకము. యజ్ఞాదిక్రియాకలాపమును వివరించునవి (యజ్ఞాద్యనుష్ఠానముతో ప్రత్యక్షముగ సంబంధించునవి) మంత్రములు, ఆయా విషయముల స్తుతినిందాదుల ద్వారా మంత్రార్థములను వివరించుచు, వాటిని యజ్ఞాదులలో ఏ విధముగ వినియోగించవలెనో బోధించునవి బ్రాహ్మణములు.

మూ. ఋగ్యజుఃసామవేదాస్త్రయీ. అథర్వణశ్చ తురీయః. తత్రార్థవ్యవస్థితపాదా ఋచః తాః సగీతయః సామాని. అచ్ఛన్దాంస్యగీతాని యజూంషి. ఋచో, యజూంషి, సామాని చాథర్వణం త ఇమే చత్వారో వేదాః.

వ్యా. ఋగ్యజుఃసామవేదములకు 'త్రయి' (మూడింటి సముదాయము) అని పేరు. అథర్వణము నాల్గవది. అర్థానుసారముగా నిర్ణీతమైన పాదములు కలవి ఋక్కులు. గానముతో కూడిన ఆ ఋక్కులే సామములు. చందస్సు కాని, గానము కాని లేనివి యజుస్సులు. ఋక్కులు, యజుస్సులు, సామములు, అథర్వణములు - ఈ నాల్గును నాలుగు వేదములు.

మూ. ఇతిహాసధనుర్వేదౌ గాన్ధర్వాయుర్వేదావపి చోపవేదాః. "వేదోపవేదాత్మా సార్వవర్ణికః పఞ్చమో గేయవేదః" ఇతి ద్రౌహిణిః.

వ్యా. ఇతిహాసవేదము, ధనుర్వేదము, గాంధర్వవేదము, ఆయుర్వేదము, ఉపవేదములు, వేదోపవేదరూపము, అన్ని వర్ణములవారికిని ఉపయోగించునదియు అగు గానవేదము పంచమవేద మని ద్రౌహిణి చెప్పియున్నాడు.

వి. గానవేద మనగా గాంధర్వవేదము. ఇది సామవేదముతో సంబంధించినది గాన వేదము; పైన చెప్పినట్లు ఉపవేదము కూడ. దీనిని పంచమవేదముగ గ్రహింపవలెనని అభిప్రాయము.

మూ. "శిక్షా, కల్పో, వ్యాకరణం, నిరుక్తం, ఛన్దోవిచితిః, జ్యోతిషం చ షడఙ్గాని" ఇత్యాచార్యాః. "ఉపకారకత్వాదలఙ్కారః సప్తమమఙ్గమ్" ఇతి యాయావరీయః.

వ్యా. శిక్ష, కల్పము, వ్యాకరణము, నిరుక్తము, ఛందోవిచితి, జ్యోతిషము అనునవి ఆరు అంగములు అని ఆచార్యులు చెప్పియున్నారు. ఉపకారకము గాన, అనగా వేదార్థజ్ఞానము నకు ఉపకరించునది గాన అలంకారశాస్త్రము ఏడవ అంగము అని యాయావరీయుని అభిప్రాయము.

మూ. ఋతే చ తత్స్వరూపపరిజ్ఞానాద్వేదార్థానవగతిః. యథా :-

"ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయా సమానం వృక్షం పరిషస్వజాతే,
తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తి అనశ్న న్నన్యో అభిచాకశీతి". 1

వ్యా. అలంకారశాస్త్రస్వరూపము తెలియనిచో వేదార్థజ్ఞానము కలుగదు. ఉదా :-

"మంచి రెక్కలు కలవి, కలిసి ఉండునవి, మైత్రితో కూడినవి అగు రెండు పక్షులు ఒకే వృక్షమును ఆశ్రయించి యున్నవి. వాటిలో ఒకటి మధురమైన ఫలమును (కర్మ ఫలమును) భుజించుచున్నది. రెండవది తినకుండగ చూచుచున్నది.

వి. ఈ మంత్రము, రూపకవ్యతిరేకాలంకారములను ఉపయోగించి, జీవాత్మ పరమాత్మలు ఒకే దేహమును ఆశ్రయించి యున్న వనియు, వారిలో జీవాత్మ కర్మఫలమును అనుభవించుచుండగా, పరమాత్మ మాత్రము కర్మఫలభోగవిహీనుడై చూచుచున్నా డనియు బోధించుచున్నది. ఈ విధముగ రూపకోపమాదులతో నిండిన వేదముల అర్థము స్పష్టముగ తెలియవలె నన్నచో అలంకారశాస్త్రజ్ఞానము ఆవశ్యక మని అభిప్రాయము.

మూ. సేయం శాస్త్రోక్తిః. ప్రత్యధికరణం చ ఋచం బ్రాహ్మణం యజుః సామా థర్వణం చోదాహృత్య భాషా ముదాహరిష్యామః.

వ్యా. ఇది శాస్త్రోక్తి; అనగా శాస్త్రములను గూర్చిన విషయము. ప్రతి అధికరణము నందును (అపౌరుషేయ శాస్త్రములగు) ఋగ్యజుఃసామాథర్వములను ఉదాహరించి భాషను అనగా పౌరుషేయశాస్త్రములను ఉదాహరించెదము.

మూ. తత్ర వర్ణానాం స్థాన - కరణ - ప్రయత్నాదిభిః నిష్పత్తినిర్ణయినీ శిక్షా ఆపిశలీయాదికా.

వ్యా. కంఠతాల్వాది స్థానములు, కరణములు (ఆభ్యంతరప్రయత్నములు), బాహ్య ప్రయత్నములు మొదలగువాటి ద్వారా వర్ణములు ఏ విధముగ ఉత్పన్నమగునో నిర్ణయించి చెప్పునది ఆపిశలీయాది శిక్ష.

వి. పాణిని, ఆపిశలి, యాజ్ఞవల్క్యుడు మొదలగువారు రచించిన శిక్షలు అనేకములు ఉన్నవి. వర్ణములను ఏ విధముగ ఉచ్చరింపవలెను అను విషయములను ఇవి ప్రతిపాదించును. ఉదాహరణకు - క కారమునకు స్థానము కంఠము. కరణము, అనగా - అభ్యంతర ప్రయత్నము, స్పృష్టప్రయత్నము. బాహ్యప్రయత్నములు శ్వాస - అఘోష - వివార - అల్పప్రాణములు. ఈ విధముగ శిక్షాగ్రంథములలో వర్ణోచ్చారణాదులకు సంబంధించిన అనేకవిషయము లున్నవి.

మూ. నానాశాఖాధీతానాం మన్త్రాణాం వినియోజకం సూత్రం కల్పః. స చ యజుర్విద్యా.

వ్యా. వివిధశాఖలలోని మంత్రములను ఏయే కర్మలలో ఏయే విధముగా ఉపయోగింప వలెనో బోధించు సూత్రము కల్పసూత్రము. (ఒక్కొక్క వేదశాఖకు ఒక్కొక్క కల్పసూత్రము ఉండును. ఇవి కాత్యాయనాద్యనేకఋషినిర్మితములు). ఇది యజుర్విద్య. అనగా యజ్ఞాది కర్మానుష్ఠానమునకు సంబంధించిన విద్య.

మూ. శబ్దానామన్వాఖ్యానం వ్యాకరణమ్.

వ్యా. ప్రయోగములో ఉన్న శబ్దముల స్వరూపమును నిరూపించునది వ్యాకరణము.

వి. శాకటాయన - పాణిన్యాదులు రచించిన వ్యాకరణగ్రంథములు ప్రకృతిప్రత్యయ విభాగమును చూపి వివిధశబ్దముల వ్యుత్పత్తిని బోధించును. 'వ్యాకరణము' అనగా పదములో, ఇది ప్రకృతి, ఇది ప్రత్యయము అని విడదీసి చూపించుట.

మూ. నిర్వచనం నిరుక్తమ్. ఛన్దసాం ప్రతిపాదయిత్రీ ఛందోవిచితిః. గ్రహ గణితం జ్యోతిషమ్. అలఙ్కారవ్యాఖ్యానం తు పురస్తాత్.

వ్యా. నిరుక్త మనగా నిర్వచనము. (అనగా ఒక పదమునకు ఆ అర్థమును చెప్పుటకు కారణ మేమి అను విషయమును బోధించునది నిరుక్తము. ప్రస్తుతము యాస్కరచిత మగు నిరుక్తము ప్రచారములో ఉన్నది.) (అనుష్టుప్, త్రిష్టుప్ మొదలైన) ఛందస్సుల లక్షణ స్వరూపాదులను బోధించునది ఛందోవిచితి. గ్రహములకు సంబంధించిన గణితము జ్యోతిషము. (జ్యోతిఃస్వరూపము లైన గ్రహముల గమనము ననుసరించి కాలాదుల నిర్ణయము చేయు శాస్త్రము గాన దీనికి జ్యోతిఃశాస్త్రమని పేరు). అలంకారశాస్త్రస్వరూపము మున్ముందు చెప్పగలము. (కావ్యమీమాంసలోని అలంకార ప్రతిపాదకాధికరణము లభ్యము కాదు).

మూ. పౌరుషేయం తు:- పురాణమ్, ఆన్వీక్షకీ, మీమాంసా, స్మృతితన్త్రమితి చత్వారి శాస్త్రాణి.

వ్యా. పురాణము, ఆన్వీక్షకి, మీమాంస, స్మృతితంత్రము (ధర్మశాస్త్రగ్రంథములు) అనునవి పౌరుషేయశాస్త్రములు.

మూ. తత్ర వేదాఖ్యానోపనిబన్ధనప్రాయం పురాణమష్టాదశధా; యదాహుః:-

శ్లో॥ "సర్గః ప్రతిసంహారః కల్పో మన్వన్తరాణి వంశవిధిః,
జగతో యత్ర నిబద్ధం తద్విజ్ఞేయం పురాణమితి." 2

వ్యా. చాలవరకు వేదములలోని ఉపాఖ్యానములను కూర్చుటకు ఉద్దిష్టమైన పురాణము పద్దెనిమిది విధములు. పురాణలక్షణమును ఈ విధముగ చెప్పియున్నారు:- "జగత్తుయొక్క సృష్టి, సంహారము, శ్వేతవరాహకల్పాదికల్పములు, మన్వంతరములు, వివిధ రాజవంశవర్ణనము ఏ గ్రంథమునందు చేయబడునో అది పురాణమని గ్రహింపవలెను".

వి. కొన్నిచోట్ల-

"సర్గశ్చ ప్రతిసర్గశ్చ వంశో మన్వన్తరాణి చ,
వంశానుచరితం చేతి పురాణం పఞ్చలక్షణమ్"

అను శ్లోక మున్నది. దానిలో 'సర్గః' అనుదానికి పంచమహా భూతాది మూలపదార్థసృష్టి యనియు, 'ప్రతిసర్గః' అనుదానికి మనుష్యవృక్షాదిసృష్టిరూప మగు అవాంతరసృష్టి యనియు అర్థము చెప్పుదురు. కొందరు ప్రలయ మని అర్థము చెప్పుదురు.

మూ. "పురాణప్రవిభేద ఏవేతిహాసః" ఇత్యేకే. స చ ద్విధా.- పరక్రియా పురాకల్పాభ్యామ్. యదాహుః -

శ్లో॥ **"పరక్రియా పురాకల్ప ఇతిహాసగతిర్ద్విధా,**
స్యాదేకనాయకా పూర్వా ద్వితీయా బహునాయకా". 3

మూ. తత్ర రామాయణం భారతం చోదాహరణే.

వ్యా. ఇతిహాసము కూడ పురాణములలో ఒక భేదమే అని కొందరు చెప్పుదురు. 'పరక్రియ' 'పురాకల్పము' అని అది రెండు విధములు. కావుననే ఈ విధముగ చెప్పబడినది:- పరక్రియయనియు, పురాకల్పమనియు ఇతిహాసముల పద్ధతి రెండు విధములు. ఒక్క నాయకుడు మాత్రము ఉన్నది మొదటిది (పరక్రియ). బహునాయకులు కలది రెండవది (పురాకల్పము). వీటికి వరుసగ రామాయణభారతములు ఉదాహరణములు.

మూ. ఆన్వీక్షకీం తు విద్యావసరే వక్ష్యామః.

వ్యా. ఆన్వీక్షికిని గూర్చి విద్యాస్వరూపము చెప్పునపుడు వివరించెదము.

మూ. నిగమవాక్యానాం న్యాయైః సహస్రేణ వివేక్త్రీ మీమాంసా. సా చ ద్వివిధా - విధివివేచనీ బ్రహ్మనిదర్శనీ చ.

వ్యా. సహస్రన్యాయములతో వేదవాక్యముల అర్థమును వివరించునది మీమాంసాశాస్త్రము. విధివాక్యములను గూర్చి వివేచనము చేయు పూర్వమీమాంస యనియు, బ్రహ్మను గూర్చి వివేచనము చేయు ఉత్తరమీమాంస యనియు అది రెండు విధములు.

వి. వేదవాక్యములకు అర్థనిర్ణయ మెట్లు చేయవలెనో తెలుపుచు మీమాంసాశాస్త్రమున కొన్ని నియమములు ఏర్పరుపబడినవి. దానిలో దాదాపు వేయి అధికరణములు ఉన్నవి. ఒక్కొక్క అధికరణము ఒక్కొక్క న్యాయమును, అనగా విషయమును, ప్రతిపాదించును. ఆ న్యాయమును వినియోగించుచు వేదవాక్యముల అర్థనిర్ణయము చేయవలెను. అందు కర్మ కాండను బోధించు వేదభాగమునకు సంబంధించిన మీమాంసకు పూర్వమీమాంస అనియు, జ్ఞానప్రతిపాదికమగు ఉపనిషద్భాగమునకు సంబంధించిన భాగమునకు ఉత్తరమీమాంస అనియు పేర్లు.

మూ. అష్టాదశైవ శ్రుత్యర్థస్మరణాత్ స్మృతయః. తానీమాని చతుర్దశ విద్యాస్థానాని, యదుత వేదాశ్చత్వారః, షడఙ్గాని, చత్వారి శాస్త్రాణి" ఇత్యాచార్యాః.

వ్యా. వేదముల అర్థమును స్మరించుచు వ్రాసినవి స్మృతులు. అవి కూడ పదునెనిమిది మాత్రమే. "నాలుగు వేదములు, ఆరు వేదాంగములు, నాలుగు శాస్త్రములు - ఇవన్నియు కలిసి చతుర్దశవిద్యాస్థానములు" అని ఆచార్యులు చెప్పుదురు.

శ్లో॥ **పురాణన్యాయమీమాంసా ధర్మశాస్త్రాఙ్గమిశ్రితాః**
వేదాః స్థానాని విద్యానాం ధర్మస్య చ చతుర్దశ."

మూ. తాన్యేతాని కృత్స్నాని భూర్భువఃస్వస్త్రయీం వ్యాసజ్య వర్తన్తే. తదాహుః-

శ్లో॥ **"విద్యాస్థానానాం గన్తుమన్తం న శక్తో**
జీవేద్వర్షాణాం యోఽపి సాగ్రం సహస్రమ్,
తస్మాత్సంక్షేపాదర్థసన్దోహ ఉక్తో
వ్యాసః సంత్యక్తో గ్రన్థభీరుప్రియార్థమ్". 4

వ్యా. ఈ పదునాలుగు విద్యాస్థానములు భూలోక - భువర్లోక - స్వర్లోకము లనెడు మూడు లోకములందును వ్యాపించి ఉన్నవి. (అనగా ఈ మూడు లోకములకును సంబంధించిన విషయములు వీటిలో ఉన్నవి). కావుననే ఇట్లు చెప్పి యున్నారు. "వేయి సంవత్సరముల పాటు జీవించ కలిగిన వాడు కూడ విద్యాస్థానముల అంతమును చూడ జాలడు. అనగా సంపూర్ణముగా తెలిసికొనజాలడు. అందువలన విషయముల నన్నింటిని సంక్షేపముగ ప్రతిపాదించి ఉన్నాము. గ్రంథగౌరవమును చూచి భయపడువారు సంతోషించుటకు విస్తృతవివరణమును విడిచిపెట్టినాము".

మూ. "సకలవిద్యాస్థానైకాయతనం పఞ్చదశం కావ్యం విద్యాస్థానమ్" ఇతి యాయావరీయః. గద్యపద్యమయత్వాత్, కవిధర్మత్వాత్, హితోపదేశకత్వాచ్చ తద్ధి శాస్త్రాణ్యనుధావతి.

వ్యా. సమస్త విద్యాస్థానములకును ఏకైకస్థానమైన (అనగా సకలవిద్యలకును ప్రధానాధారమైన) కావ్యము పదిహేనవ విద్యాస్థాన మని యాయావరీయుడ నైన నేను చెప్పుచున్నాను. కావ్యము గద్యపద్యమయము. కవిధర్మము (కర్మ); హితమును ఉపదేశించునది. అందుచే అది శాస్త్రముల నన్నింటిని అనుసరించి నడచుచుండును.

మూ. "వార్తా, కామసూత్రం, శిల్పశాస్త్రం, దణ్డనీతిరితి పూర్వైః సహాష్టాదశ విద్యాస్థానాని" ఇత్యపరే.

వ్యా. "వెనుక చెప్పిన చతుర్దశవిద్యాస్థానములతో వార్త, కామసూత్రము, దండనీతి అనువాటిని కూడ చేర్చగా అష్టాదశవిద్యాస్థానములు" అని కొందరు చెప్పుదురు.

మూ. ఆన్వీక్షకీ, త్రయీ, వార్తా, దణ్డనీతిశ్చేతి విద్యాః. 'దణ్డనీతిరేవైకా విద్యా' ఇత్యౌశనసాః. దణ్డభయార్ద్ధి కృత్స్నో లోకః స్వేషు స్వేషు కర్మస్వవతిష్ఠతే. "వార్తా దణ్డనీతిర్ద్వే విద్యే" ఇతి బార్హస్పత్యాః. వృత్తిర్వినయగ్రహణం చ స్థితిహేతుర్లోకయాత్రాయాః. త్రయీ - వార్తా - దణ్డనీతయస్తిస్రో విద్యాః" ఇతి మానవాః. త్రయీ హి వార్తాదణ్డనీత్యోరుపదేష్ట్రీ, "ఆన్వీక్షకీ-త్రయీ-వార్తా-దణ్డనీతయశ్చతస్రో విద్యాః" ఇతి కౌటిల్యః. ఆన్వీక్షక్యా హి వివేచితా త్రయీ వార్తాదణ్డనీత్యోః ప్రభవతి.

వ్యా. ఆన్వీక్షకి (న్యాయశాస్త్రాదికము), వేదత్రయము, వార్త (వాణిజ్యపాశుపాల్యాదికము), దండనీతి అనునవి విద్యలు. "విద్య అనగా దండనీతి ఒక్కటియే" అని శుక్రాచార్యమతానుయాయులు చెప్పుదురు. సమస్తజనులును దండభయమువలననే కదా తమ తమ కర్తవ్యములను చేయుచున్నారు? "వార్త, దండనీతి అనునవి రెండును విద్యలు" అని బృహస్పతిమతానుయాయులు చెప్పుదురు. (వార్తవలన కలుగు) ఆ యా వృత్తులకు సంబంధించిన జ్ఞానముచేతను,(దండనీతివలన కలుగు) వినయగ్రహణముచేతను, అనగా నియమబద్ధజీవనవిధానమును అలవరచుకొనుటచేతను, లోకయాత్ర నడుచుచున్నది. "వేదత్రయము, వార్త, దండనీతి అనునవి మూడు విద్యలు" అని మనుమతానుయాయులు చెప్పుచున్నారు. వార్తాదండనీతులను ఉపదేశించునది వేదత్రయమే కదా? "ఆన్వీక్షకి, త్రయి, వార్త, దండనీతి అను నాలుగు విద్యలని కౌటిల్యుని అభిప్రాయము. ఆన్వీక్షికిచే బాగుగ వివేచనము చేసిన వేదత్రయమే వార్తాదండనీతులను ఉపదేశింప సమర్థ మగును కదా?

మూ. "పఞ్చమీ సాహిత్యవిద్యా" ఇతి యాయావరీయః. సా హి చతసృణామపి విద్యానాం నిష్యన్దః. ఆభిర్ధర్మార్థౌ యద్విద్యాత్తద్విద్యానాం విద్యాత్వమ్.

వ్యా. "సాహిత్యవిద్య, ఐదవ విద్య" యని యాయావరీయుని అభిప్రాయము. ఇది నాలుగు విద్యల సారము కదా? వీటి సహాయముతో ధర్మార్థములను తెలిసికొందురు

లేదా సంపాదింతురు; అందువలన వీటికి "వేద్యేతే ధర్మార్థౌ ఆభిరితి విద్యాః" అను విగ్రహముచే విద్యలు అని పేరు.

మూ. తత్ర త్రయీ వ్యాఖ్యాతా. ద్విధా చాన్వీక్షికీ పూర్వోత్తరపక్షాభ్యామ్. అర్హద్భదన్తదర్శనే లోకాయతం చ పూర్వః పక్షః. సాఙ్ఖ్యం న్యాయవైశేషికౌ చోత్తరః. త ఇమే షట్ తర్కాః. తత్ర చ తిస్రః కథా భవన్తి - వాదో జల్పో, వితణ్డా చ.

వ్యా. వీటిలో 'త్రయి' అనుదాని అర్థము వెనుక వివరించబడినది. పూర్వపక్ష మనియు, ఉత్తరపక్ష మనియు ఆన్వీక్షకి రెండు విధములు. జైన - బౌద్ధ - లోకాయత దర్శనములు పూర్వపక్షము. సాంఖ్య - న్యాయ - వైశేషిక దర్శనములు, ఉత్తరపక్షము. ఈ ఆరును తర్కములు. వీటిలో వాదము, జల్పము, వితండ అను మూడు విధము లగు కథలు (వాగ్వాదపద్ధతులు) ఉండును.

మూ. మధ్యస్థయో స్తత్త్వావబోధాయ వస్తుతత్త్వపరామర్శో వాదః. విజిగీషోః స్వపక్షసిద్ధయే ఛల - జాతి - నిగ్రహాది - పరిగ్రహో జల్పః. స్వపక్షస్యాపరిగ్రహీత్రీ, పరపక్షస్య దూషయిత్రీ వితణ్డా.

వ్యా. తత్త్వమును తెలుసుకొనుటకై, మధ్యస్థులు, (అనగా ముందుగానే ఏదో ఒక నిర్ణయమునకు వచ్చి ఒక పక్షమును స్వీకరించినవారు) చేయు వస్తుతత్త్వవిమర్శము వాదము. ప్రతివాదిని జయింపవలె నని అభిలషించువాడు, తన పక్షమును ఏదియో విధముగ స్థాపించుటకై ఛలము, జాతి, నిగ్రహస్థానము మొదలగువాటిని స్వీకరించి వాదించుట జల్పము. స్వపక్షమును స్థాపించుటకై ప్రయత్నించక, పరపక్షదూషణము మాత్రమే చేయు కథ వితండ.

వి. ఛల-జాత్యాదులను గూర్చి న్యాయశాస్త్రమున అతివిపుల మగు చర్చ చేయబడినది. వాది ఒక అర్థమున ప్రయోగించిన మాటకు మరొక అర్థము కల్పించి ఆతనిని ఆక్షేపించుట ఛలము. ఉదా : "నవకమ్బలోఽయం బాలః" "ఈ బాలుని దగ్గర క్రొత్త కంబళీ ఉన్నది" అని వాది చెప్పినపుడు 'నవ' అను దానికి తొమ్మిది అను అర్థము గ్రహించి, "ఏవీ! ఇతని దగ్గర ఒక్క కంబళీయే ఉన్నది కదా" అని ఆక్షేపించవచ్చును. Doctors should serve the weak' అని ఎవరైన అన్నప్పుడు, "Why! they always serve the weak only" అని అన్నచో ఛల మగును. ఇట్టి పద్ధతులు స్వపక్షీకులు అధికసంఖ్యలో ఉన్నచోట మాత్రమే ఉపయోగించును.

వాది ఒక విషయమును స్థాపించుటకై కొన్ని యుక్తులు చూపును. ప్రతివాది కొన్ని ప్రతియుక్తులు చూపి వాటి నాక్షేపించును. అప్పుడు వాది సరియైన యుక్తి తోచక సామ్యమును బట్టి కాని, వైషమ్యమును బట్టి కాని ఏవో యుక్తులను చూపి ప్రదివాదియుక్తులను ఖండించుటకు ప్రయత్నించును. అది జాతి. ఉదా :- "ఆత్మ అనిత్యము" అని వాది చెప్పగా ప్రతివాది "ఆకాశమువలె సర్వవ్యాపి గాన ఆత్మ నిత్యము" అని చెప్పును. అపుడు మొదటివాడు

– "సర్వవ్యాపిత్వ మనెడు ఆకాశసామ్యమును బట్టి నీవు ఆత్మ నిత్య మనుచున్నావు. కాని చైతన్యరూపత్వ మనెడు వైషమ్యమును బట్టి, (అనగా ఆత్మ చైతన్యవంతము, ఆకాశము కాదు అనెడు తేడాను బట్టి) ఆత్మ అనిత్యమే అని నేనందును"అని పలుకును. ఇట్టి దూషణా భాసమే జాతి.

విప్రతిపత్తి, అప్రతిపత్తి అని నిగ్రహస్థానము రెండు విధములు. విషయమును సరిగా గ్రహింపజాలకపోవుట విప్రతిపత్తి. ప్రతివాది యుక్తులను ఖండించలేకపోవుట లేదా అతడు చూపిన దూషణములకు సమాధానము చెప్పలేకపోవుట అప్రతిపత్తి. ఈ రెండింటిలో ఏది ఏర్పడినను ఆ వ్యక్తి పరాజితు డైనట్లు పరిగణింపబడును.

మూ. కృషిపాశుపాల్యే వాణిజ్యా చ వార్తా. ఆన్వీక్షికీ త్రయీ వార్తానాం యోగక్షేమసాధనో దణ్డః; తస్య నీతిర్దణ్డనీతిః. తస్యామాయత్తా లోకయాత్రా. ఇతి శాస్త్రాణి.

వ్యా. వ్యవసాయము, పశుపాలనము, వర్తకము – వీటికి వార్త అని పేరు. ఆన్వీక్షికీ – త్రయీ – వార్తల యోగక్షేమములకు సాధనమైనది దండము. దండమునకు సంబంధించిన నీతి దండనీతి. లోకయాత్ర అంతయు ఈ దండనీతిపైననే ఆధారపడి యున్నది. ఈ విధముగ శాస్త్రస్వరూపము చెప్పబడినది.

మూ. సామాన్యలక్షణం చైషామ్ :-

శ్లో॥ "సరితామివ ప్రవాహాస్తుచ్ఛాః ప్రథమం యథోత్తరం విపులాః,
యే శాస్త్రసమారమ్భా భవన్తి లోకస్య తే వన్ద్యాః". 5

వ్యా. శాస్త్రముల సామాన్యలక్షణము ఈ విధముగ నుండును:- "ఏ శాస్త్రముల ప్రారంభములు, నదీప్రవాహముల వలె మొదట స్వల్పముగ నుండునో, క్రమక్రమముగ విపులముగ ఉండునో అట్టి శాస్త్రములు లోకముల ఆదరమునకు పాత్ర మైనవి".

మూ. సూత్రాదిభిశ్చైషాం ప్రణయనమ్. తత్ర సూత్రణాత్ సూత్రమ్. యథాహుః:-

శ్లో॥ "అల్పాక్షరమసన్దిగ్ధం సారవద్విశ్వతోముఖమ్,
అస్తోభమనవద్యం చ సూత్రం సూత్రవిదో విదుః". 6

వ్యా. ఈ శాస్త్రముల రచన సూత్రాదుల ద్వారా జరిగినది. సూత్ర మనగా విస్తృతమైన అర్థమును సంక్షిప్తరూపమున ప్రతిపాదించునది. దీని లక్షణము నిట్లు చెప్పుదురు:-

"అల్ప మైన అక్షరములు కలది, సందేహము కలిగించనిది, సారము కలది, వ్యాపకమగు అర్థమును బోధించునది, వ్యర్థపదములు లేనిది, దోషరహితమైనది అగు వాక్యము సూత్రము అని సూత్రలక్షణము తెలిసినవారు చెప్పుదురు".

మూ. సూత్రాణాం సకలసారవివరణం వృత్తిః. సూత్రవృత్తివివేచనం పద్ధతిః. ఆక్షిప్య భాషణాద్భాష్యమ్. అన్తర్భాష్యం సమీక్షా. అవాన్తరార్థవిచ్ఛేదశ్చ సా. యథాసమ్భవమర్థస్య టీకనం టీకా. విషమపదభఞ్జికా పఞ్జికా. అర్థప్రదర్శనకారికా కారికా, ఉక్తానుక్తదురుక్తచిన్తా వార్తికమితి శాస్త్రభేదాః.

వ్యా. సూత్రముల సారము నంతను వివరించునది 'వృత్తి'. ఆ వృత్తిని విశదీకరించునది 'పద్ధతి'. ఎన్నియో ఆక్షేపములు చేయుచు, అనగా అనుపపత్తులు చూపుచు, వాటికి తగు సమాధానములను చెప్పునది "భాష్యము". భాష్యోక్తవిషయములను వివరించునది సమీక్ష. భాష్యములో ప్రసక్తానుప్రసక్తముగా వచ్చిన విషయములను వివరించుటకు గూడ 'సమీక్ష' అని పేరు. వీలైనంతవరకు అర్థములను సూచించునది 'టీక'. విషమపదములను విరుగగొట్టి అర్థమును చెప్పునది 'పంజిక'. ఒక పరినిష్ఠితార్థమును ప్రదర్శించునది కారిక. (శ్లోకరూపమున ఉండును). చెప్పిన విషయములను గూర్చియు, చెప్పని విషయములను గూర్చియు, తప్పుగా చెప్పిన విషయములను గూర్చియు చేయు చింతకు, అనగా పర్యాలోచనమునకు, 'వార్తికము' అని పేరు. ఇవన్నియు శాస్త్రరచనారీతులలోని భేదములు.

శ్లో॥ "భవతి ప్రథయన్నర్థం లీనం సమభిష్టుతం స్ఫుటీకుర్వన్,
అల్పమనల్పం రచయన్ననల్పమల్పం చ శాస్త్రకవిః". 5

వ్యా. నిగూఢమైన అర్థమును ప్రకటింపచేయుచు, అస్పష్టముగాను, సందిగ్ధముగాను ఉన్న అర్థమును స్పష్టీకరించుచు, సంక్షిప్తముగా ఉన్న విషయమును విస్తరించుచు, విస్తృతముగా ఉన్న దానిని సంక్షిప్తముచేయుచు రచన చేయువాడు శాస్త్రకవి యగును.

మూ. శాస్త్రైకదేశస్య ప్రక్రియా ప్రకరణమ్. అధ్యాయాదయస్త్వవాన్తరవిచ్ఛేదాః కృతిభిః స్వతన్త్రతయా ప్రణీతా ఇత్యసఙ్ఖ్యేయా అనాఖ్యేయాశ్చ.

వ్యా. శాస్త్రముయొక్క ఒక భాగమునకు సంబంధించిన ప్రక్రియ ప్రకరణము. శాస్త్రగ్రంథములలో చేయు అవాంతరవిభాగములు అధ్యాయాదులు. 'అధ్యాయము' మొదలైన ఈ విభాగములు శాస్త్రరచయితలు స్వతంత్రరూపమున చేయుచుందురు. కావున ఇవి అసంఖ్యాకములు. చెప్ప శక్యము కానివి.

మూ. శబ్దార్థయోర్యథావత్సహభావేన విద్యా సాహిత్యవిద్యా. ఉపవిద్యాస్తు చతుఃషష్టిః. తాశ్చ కలా ఇతి విదగ్ధవాదః. స ఆజీవః కావ్యస్య. తమౌపనిషదికే వక్ష్యామః.

వ్యా. శబ్దార్థములు రెండును పరస్పరానుకూలముగ కలిసి యుండు విద్య సాహిత్యవిద్య. ఉపవిద్యలు అరువదినాలుగు. వాటిని కళ లని విద్వాంసులు చెప్పుదురు. ఉపవిద్యలు

కావ్యమునకు జీవనాధార మైనవి. ఆ విషయమును గూర్చి 'ఔపనిషదిక' ప్రకరణమునందు చెప్పగలము.

శ్లో॥ ఇత్యనన్తోఽభియుక్తానామత్ర సంరమ్భవిస్తరః,
తృక్తో నిపుణధీగమ్యో గ్రన్థగౌరవకారణాత్. 6

ఇతి రాజశేఖరకృతౌ కావ్యమీమాంసాయాం కవిరహస్యే
ప్రథమేఽధికరణే ద్వితీయోఽధ్యాయః శాస్త్రనిర్దేశః.

వ్యా. ఈ విధముగ గ్రంథరచనావిషయమున పండితుల ప్రవృత్తి బహుముఖముల అనంతముగ ఉన్నది. దీనిని గూర్చి బుద్ధిమంతులు ఊహించి తెలుసుకొనగలరు. గ్రంథగౌరవ భయముచే దాని విస్తృతవివేచనమును విడిచినాను.

బాలానందినియందు ద్వితీయాధ్యాయము సమాప్తము.

అథ తృతీయోఽధ్యాయః - కావ్యపురుషోత్పత్తిః

మూ. ఏవం గురుభ్యో గిరః పుణ్యాః పురాణీః శృణుమః స్మ; యత్కిల ధిషణం శిష్యాః కథాప్రసఙ్గే పప్రచ్ఛుః - కీదృశః పునరసౌ సారస్వతేయః కావ్యపురుషో వో గురుః? ఇతి. స తాన్ బృహతాం పతిరూచే.

వ్యా. గురువులనుండి ఈ విధముగ ప్రాచీనము లగు కొన్ని వాక్కులు వినవచ్చు చున్నవి. "మీ గురువైన ఆ సరస్వతీపుత్రు డగు కావ్యపురుషుడు ఎవరు? ఎట్టివాడు?" అని మాటల సందర్భమున బృహస్పతిని ఆతని శిష్యులు ప్రశ్నించినారట. బృహస్పతి వారి కిట్లు చెప్పెను. (బృహస్పతి యనగా 'బృహతాం పతిః'. అనగా వాక్కులకు పతి).

మూ. పురా పుత్రీయన్తీ సరస్వతీ తుషారగిరౌ తపస్యామాస. ప్రీతేన మనసా తాం విరిఞ్చః ప్రోవాచ - "పుత్రం తే సృజామి". అథైషా కావ్యపురుషం సుషువే. సోఽభ్యుత్థాయ సపాదోపగ్రహం ఛన్దస్వతీం వాచ ముదచీచరత్.

శ్లో॥ "యదేతద్వాఙ్మయం విశ్వమర్థమూర్త్యా వివర్తతే,
సోఽస్మి కావ్యపుమానమ్బ పాదౌ వన్దేయ తావకౌ". 1

వ్యా. పూర్వము సరస్వతి పుత్రాభిలాషతో హిమాచలముపై తపస్సు చేసెను. బ్రహ్మ సంతుష్టాంతరంగుడై "నీకు పుత్రుని సృజించెదను" అని పలికెను. అపు డామె కావ్యపురుషుని కనెను. ఆతడు లేచి, తల్లి పాదములకు నమస్కరించుచు ఛందోమయ మగు వాక్కును పలికెను :-

"తల్లీ ! ఎవని ద్వారా ఈ వాఙ్మయప్రపంచ మంతయు అర్థరూపమున పరిణతి చెందుచుండునో అట్టి కావ్యపురుషుడ నగు నేను నీ పాదములను నమస్కరించుచున్నాను".

మూ. తామామ్నాయదృష్టచరీముపలభ్య భాషావిషయే ఛన్దోముద్రాం దేవీ ససమ్మదమఙ్కపర్యఙ్కేనాదాయ తముదలాపయత్ - "వత్స ! సచ్ఛన్దస్కాయా గిరః ప్రణేతర్వాఙ్మయమాతరమపి మాతరం మాం విజయసే. ప్రశస్యతమం చేదముదా హరన్తి - 'యదుత పుత్రాత్పరాజయో ద్వితీయం పుత్రజన్మ' ఇతి. త్వత్తః పూర్వే హి విద్వాంసో గద్యం దదృశుర్న పద్యమ్. త్వదుపజ్ఞమథాతః ఛన్దస్వద్వచః ప్రవర్త్స్యతి. అహో శ్లాఘనీయోఽసి. శబ్దార్థౌ తే శరీరమ్. సంస్కృతం ముఖమ్. ప్రాకృతం బాహుః. జఘనమపభ్రంశః. పైశాచం పాదౌ. ఉరో మిశ్రమ్. సమః, ప్రసన్నో, మధుర, ఉదార ఓజస్వీ చాసి. ఉక్తిచణం తే వచో; రస ఆత్మా; రోమాణి ఛన్దాంసి. ప్రశ్నోత్తర ప్రహేలికాదికం చ వాక్కేలిః. అనుప్రాసోపమాదయశ్చ త్వామలఙ్కుర్వన్తి, భవిష్యతోఽర్థస్యాభిధాత్రీ శ్రుతిరపి భవన్తమభిస్తౌతి :-

శ్లో॥ "చత్వారి శృఙ్గాస్త్రయోఽస్య పాదా ద్వే శీర్షే సప్తహస్తాసోఽస్య,
త్రిధా బద్ధో వృషభో రోరవీతి మహో దేవో మర్త్యాం ఆవివేశ". 2

తథాపి సంవృణు ప్రగల్భస్య పుంసః కర్మ. బాలోచితం చేష్టస్వ" ఇతి నిగద్య నివేశ్య చైనమనోకహాశ్రయిణి గణ్డశైలతల్పే స్నాతుమభ్రగఙ్గాం జగామ.

వ్యా. పూర్వము వేదమునందు మాత్రమే కనబడుచుండెడి ఆ ఛందోముద్ర (లౌకిక) భాషావిషయమున గూడ ప్రవర్తించుటను చూచి సరస్వతీదేవి సంతోషముతో ఆతనిని ఒడిలోకి తీసికొని, బుజ్జగించుచు ఇట్లనెను - "ఛందోమయ మగు వాక్కును రచించిన ఓ వత్సా ! వాఙ్మయమున కంతకును తల్లియు, నీ జననియు అగు నన్ను కూడ జయించు చున్నావు. 'పుత్రుని చేతిలో ఓటమి ద్వితీయపుత్రజన్మతుల్యము' అని ఒక ప్రశస్త మగు లోకోక్తి చెప్పుచుందురు. నీకు పూర్వమునందున్న విద్వాంసులు గద్యను మాత్రమే చూచిరి కాని పద్యమును చూడలేదు. అందుచే త్వదుపజ్ఞమైన, అనగా ప్రప్రథమమున నీచేతనే ప్రయుక్తమైన, ఛందోమయ మగు వాక్కు లోకములో ప్రసిద్ధి పొందగలదు.

శబ్దార్థములు నీ శరీరము. సంస్కృతభాష ముఖము. ప్రాకృతభాషలు నీ బాహువులు. అపభ్రంశభాష జఘనము (నడుము). పైశాచభాష పాదములు. మిశ్రభాషలు వక్షస్థలము. నీవు సముడవు; ప్రసన్నుడవు; మధురస్వభావుడవు; ఉదారుడవు; ఓజశ్శాలివి. (సమత, ప్రసాదము, మాధుర్యము, ఔదార్యము, ఓజస్సు అనునవి కావ్యగుణములు). నీ వాక్కు ఉక్తిచణము, అనగా సదుక్తులచే ప్రసిద్ధము. రసము ఆత్మ. ఛందస్సులు రోమములు.

ప్రశ్నోత్తరములు, ప్రహేలికాదులు నీ వాగ్విలాసము. అనుప్రాసోపమాదులు నిన్ను అలంకరించును. రాబోవు విషయములను చెప్పు సామర్థ్యము గల శ్రుతి కూడ నిన్ను స్తుతించుచున్నది :-

"ఈ వృషభమునకు కొమ్ములు నాలుగు; పాదములు మూడు; శిరస్సులు రెండు; హస్తములు ఏడు; మూడు విధముల బంధింపబడినదై ధ్వని చేయుచు ఈ మహాదేవుడు మనుష్యులలో ప్రవేశించెను"

"సప్త స్వరాః, త్రీణి స్థానాని, చత్వారో వర్ణాః, ద్వివిధా కాకుః. షడలంకారాః, షడఙ్గాని" అని భరతనాట్యశాస్త్రము (17అ). వీటిని యథాసంభవముగ శృంగాదిరూపమున అన్వయించుకొనవలెను.

వి. ఈ మంత్రమును రాజశేఖరుడు తన శాస్త్రమునకు అన్వయించు నట్లు వ్యాఖ్యానించినాడు. సాయణాచార్యులు (ఋగ్వేదభాష్యభూమికలో) దీనిని ఈ క్రింది విధముగ వ్యాఖ్యానించి యున్నారు. "ఈ యజ్ఞ - వృషభమునకు హోత, అధ్వర్యువు, ఉద్గాత, బ్రహ్మ అను వారు నలుగురును శృంగములు, ప్రాతఃసవనాదులు మూడునూ పాదములు. పత్నీ-యజమాను లిరువురును రెండు శిరస్సులు. గాయత్ర్యాదిఛందస్సులు ఏడును హస్తములు. ఋగ్వేదాది వేదత్రయముచే మూడు విధముల బంధింపబడినది. కామములను వర్షించును గాన వృషభము. మాటి మాటికి స్తోత్రశస్త్రాదిధ్వనులు చేయును. యజ్ఞరూపుడగు ఈ ప్రౌఢుడైన దేవుడు మర్త్యులలో ప్రవేశించెను. అనగా మర్త్యులే ఇందుకు అధికారులు." కొంచెము మార్పుతో నిరుక్తము కూడ ఈ మంత్రమును యజ్ఞపురుషార్థమున సమన్వయించెను. (13.6).

పతంజలి తన మహాభాష్యమున ఈ మంత్రమునే వ్యాకరణశాస్త్రపరముగ వ్యాఖ్యానించినారు, "మహాదేవుడు మానవులలో ప్రవేశించెను. ఈ శబ్దము కామములను వర్షించునది గాన వృషభము. ఈ వృషభమునకు నామములు, ఆఖ్యాతములు, ఉపసర్గలు, నిపాతములు అనునవి నాలుగు శృంగములు. భూత - భవిష్యద్ - వర్తమానకాలములు మూడును మూడు పాదములు. నిత్యశబ్ద - కార్యశబ్దములు రెండు రెండు శిరస్సులు. ఏడు విభక్తులు ఏడు హస్తములు, మూడు విధములుగ వక్షస్థలము, కంఠము, శిరస్సు అను మూడు స్థానము లందు - బంధింపబడినది. ఇది ధ్వనిచేయుచుండును (రోరవీతి)".

వ్యా. ఐనను ప్రగల్భుడగు పురుషుని కర్మను కప్పిపుచ్చుము. (ప్రగల్భపురుషుని వలె ప్రవర్తింపకుము). బాలురకు తగు విధముగ ప్రవర్తించుము", ఇట్లు పలికి ఆతనిని వృక్షముల కాశ్రయ మగు (వృక్షములతో గూడిన) పర్వతశిలాతల్పముపై పరుండ బెట్టి, స్నానము చేయుటకై ఆకాశగంగకు వెళ్లెను.

మూ. తావచ్చ కుశాన్ సమిధశ్చ సమాహర్తుం నిఃసృతో మహామునిరుశనాః పరివృత్తే పూషణ్యోష్మోపప్లుతం తమద్రాక్షీత్. కస్యాయమనాథో బాల ఇతి చిన్తయన్ స్వమాశ్రమపదమనైషీత్.

వ్యా. ఇంతలో మహాముని యగు ఉశనస్సు (శుక్రాచార్యుడు) దర్భలను సమిధలను ప్రోగుచేసికొనుటకై బయలుదేరెను. సూర్యుడు పైకి లేచుటచే వేడికి బాధపడుచున్న ఆ పిల్లవానిని చూచెను. అనాథుడగు ఈ బాలుడు ఎవరి పిల్లవాడా అని అనుకొనుచు తన ఆశ్రమమునకు తీసికొని వెళ్లెను.

మూ. క్షణాదాశ్వస్తశ్చ స సారస్వతేయస్తస్మై ఛందస్వతీం వాచం సమాచారయత్. అకస్మాద్విస్మాపయన్ స చాభ్యువాచ :-

శ్లో॥ "యా దుగ్ధాపి న దుగ్ధేవ కవిదోగ్ధృభిరన్వహమ్,
హృది నః సన్నిధత్తాం సా సూక్తిధేనుః సరస్వతీ" ఇతి. 3

వ్యా. క్షణకాలములో సేదదేరిన ఆ సరస్వతీకుమారుడు ఆ శుక్రాచార్యునకు, ఛందోమయ మగు వాక్కు ప్రసరించునట్లు చేసెను. ఆశ్చర్యమును కలిగించు విధమున ఆతడు అకస్మాత్తుగ ఇట్లు పలికెను :-

"కవులనెడు దోగ్ధలు (పాలు పితుకువారు) ప్రతిదినము పితుకుచున్నను ఏది పితకనట్లే ఉన్నదో అట్టి సూక్తికామధేను వగు సరస్వతి మా హృదయమునందు నివసించుగాక".

మూ. తత్పూర్వకమధ్యేతౄణాం చ సుమేధస్త్వమాదిదేశ. తతః ప్రభృతి తముశనసం సన్తః కవిరిత్యాచక్షతే. తదుపచారాచ్చ కవయః కవయ ఇతి లోకయాత్రా. కవిశబ్దశ్చ "కబృ వర్ణే" ఇత్యస్య ధాతోః కావ్యకర్మణో రూపమ్. కావ్యైకరూపత్వాచ్చ సారస్వతేయోఽపి కావ్యపురుష ఇతి భక్త్యా ప్రయుజ్యతే.

వ్యా. (ఆ సారస్వతేయు డా విధముగ శుక్రునియందు ఛందోమయవాక్కు ప్రసరించునట్లు చేసి) ఈ శ్లోకముతో (శుక్రుని నోటినుండి వెలువడిన 'యా దుగ్ధాపి' ఇత్యాదిశ్లోకముతో) ప్రారంభించి అధ్యయనము చేయువారికి సుమేధస్త్వము కలుగు నని (వారు మేధాసంపన్నులగుదు రని) ఆజ్ఞాపించెను. (అనుగ్రహించెను). అంతవరకును ఉశనసుడను పేరుతో నున్న ఆతనిని (శుక్రుని) అప్పటినుండి కవి యని చెప్పుచున్నారు. ఈ పేరునే ఆరోపించి ఇతరులను గూడ 'కవులు' 'కవులు' అను లోక ప్రసిద్ధి ఏర్పడినది. 'కవి' శబ్దము కావ్యము అను అర్థము గల 'కబృ వర్ణే' అను ధాతువుయొక్క (ధాతువునుండి నిష్పన్న మైన) రూపము. సారస్వతేయుడు కావ్యైకరూపుడు గాన- ఆతని విషయమున 'కావ్యపురుషుడు' (అనగా కావ్యాభిన్ను డైన పురుషుడు) అని ఔపచారికప్రయోగము చేయుచున్నారు.

మూ. తతశ్చ వినివృత్తా వాగ్దేవీ తత్ర పుత్రమపశ్యన్తీ మధ్యేహృదయం చక్రన్ద. ప్రసఙ్గాగతశ్చ వాల్మీకిర్మునివృషా సప్రశ్రయం తముదన్తముదాహృత్య భగవత్యై భృగుసూతేరాశ్రమపదమదర్శయత్.

వ్యా. అంతట తిరిగి వచ్చిన వాగ్దేవత, అచట పుత్రుడు కనబడకపోవుటతో మనస్సులో ఆక్రందించెను. ప్రసంగవశముచే అచటకు వచ్చిన మునిశ్రేష్ఠుడైన వాల్మీకి, సవినయముగ భగవతి యగు వాగ్దేవికి ఆ వృత్తాంతమును తెలిపి, శుక్రుని ఆశ్రమమును చూపించెను.

మూ. సాపి ప్రస్నుతపయోధరా పుత్రాయాఙ్కపాలీం దదానా, శిరసి చ చుమ్బన్తీ స్వస్తిమతా చేతసా ప్రాచేతసాయాపి మహర్షయే నిభృతం సచ్ఛన్దాంసి వచాంసి ప్రాయచ్ఛత్.

వ్యా. ఆమె కూడ చనుబాలు స్రవింప కుమారుని ఒడిలోకి తీసికొని, శిరమున ముద్దిడుచు శుభచిన్తాభరిత మగు చిత్తముతో ఆ వాల్మీకికి కూడ, రహస్యముగ, ఛందో గ్రథితము లగు వాక్కులను అనుగ్రహించెను.

మూ. అను ప్రేషితశ్చ స తయా నిషాదనిహతసహచరీకం క్రౌఞ్చయువానం కరుణక్రేఙ్కారయా గిరా క్రన్దన్తం ఉదీక్ష్య శోకవాన్ శ్లోకముజ్జగాద :-

శ్లో॥ "మా నిషాద ప్రతిష్ఠాం త్వమగమః శాశ్వతీః సమాః,
యత్క్రౌఞ్చమిథునాదేకమవధీః కామమోహితమ్". 4

వ్యా. స్వాశ్రమమునకు వెళ్లుటకై ఆమెచే అనుమతింపబడిన ఆతడు, నిషాదు డొకడు తన సహచరిని సంహరింపగా కరుణాభరితక్రేంకారరూప మగు (కొన్ని పక్షుల కూతలకు క్రేంకార మని పేరు) ధ్వనితో ఆక్రందించుచున్న ఒక యువక్రౌంచపక్షిని చూచి, శోకవంతుడై, ఈ శ్లోకమును పలికెను :-

"ఓ నిషాదుడా! క్రౌంచమిథునమునుండి కామమోహితమై యున్న ఒక పక్షిని చంపినావు! అందుచే చిరకాలము భూమిపై మనకుందువు గాక!

వి. ఇచట రాజశేఖరుడు, ఆడ పక్షిని చంపినట్లు వ్రాసినాడు. ఆనందవర్ధనుడు కూడ అట్టి అర్థమే వచ్చునట్లు వ్రాసినాడు కాని అభినవగుప్తుడు శ్రమపడి దానికి అర్థము కుదిర్చినాడు. అట్లు కుదుర్చుట ఈ వాక్యములో శక్యము కాదు. కావున ఇది రామాయణములో ఇప్పుడు ప్రసిద్ధిలో నున్న పాఠమునకు విరుద్ధము.

మూ. తతో దివ్యదృష్టిర్దేవీ తస్మా అపి శ్లోకాయ వరమదాత్; యదుతాన్యదన ధీయానో యః ప్రథమమేనమధ్యేష్యతే స సారస్వతః కవిః సమ్పత్స్యతే ఇతి. స తు

మహామునిః ప్రవృత్తవచనో రామాయణమితిహాసం సమదృభత్; ద్వైపాయనస్తు శ్లోక ప్రథమాధ్యాయీ తత్ప్రాభావేన శతసాహస్రీం సంహితాం భారతమ్.

వ్యా. దివ్యదృష్టిచే ఈ శ్లోకనిర్మాణమును తెలిసికొనిన సరస్వతీదేవి "అంతవరకును ఏమియు అధ్యయనము చేయనివాడు మొట్టమొదటగ ఈ శ్లోకమును పఠించినచో సారస్వత కవి (సరస్వతీప్రసాదపాత్ర మగు కవి) యగును" అని ఈ శ్లోకమునకు కూడ వర మిచ్చెను. ఈ విధముగ అనాయాసముగ వెడలిన శ్లోకము గల ఆ ముని రామాయణ మనెడి ఇతిహాసమును రచించెను. ప్రప్రథమముగ ఈ శ్లోకమునే చదివిన ద్వైపాయనుడు, దీని ప్రభావముచే, శతసాహస్రసంహితారూప మైన (నూరువేల శ్లోకములు గల) భారతమును రచించెను.

మూ. ఏకదా తు బ్రహ్మర్షివృన్దారకయోః శ్రుతివివాదే దాక్షిణ్యవాన్ దేవః స్వయమ్భూః తామిమాం నిర్ణేత్రీముద్దిదేశ. ఉపశ్రుతవృత్తాన్తశ్చ మాతరం వ్రజన్తీం సోऽనువవ్రాజ. "వత్స ! పరమేష్ఠినాననుమతస్య తే న బ్రహ్మలోకయాత్రా నిఃశ్రేయ సాయ" ఇత్యభిదధానా హఠాన్న్యవర్తయదేనమ్, ఆత్మనా తు ప్రవవృతే.

వ్యా. ఒకనాడు బ్రహ్మర్షులకును దేవతలకును మధ్య ఏదియో వైదికవిషయమును గూర్చి వివాద మేర్పడినది. అపుడు దాక్షిణ్యవంతు డగు బ్రహ్మ (రెండు పక్షములవారి యందును తుల్య మగు ప్రేమ కలవాడు దాక్షిణ్యవంతుడు. అందుచే బ్రహ్మ తాను ఏ నిర్ణయము చేయలేదు). ఆమెను (సరస్వతిని) వివాదనిర్ణేత్రినిగా ఆజ్ఞాపించెను. కావ్యపురు షుడు ఈ విషయము తెలిసి బ్రహ్మలోకమునకు వెళ్ళుచున్న తల్లిని అనుసరించెను. "వత్సా! బ్రహ్మ అనుమతి లేనిదే నీవు బ్రహ్మలోకమునకు వచ్చుట క్షేమకరము కాదు" అని పలికి ఆమె ఆతనిని బలాత్కారముగ వెనుకకు పంపెను. తాను మాత్రము ముందుకు సాగెను.

మూ. తతః స కావ్యపురుషో రుషా నిశ్చక్రామ. ప్రియం మిత్రమస్య చ కుమారః సాక్రన్దం రుదన్నభ్యధీయత గౌర్యా – "తాత తూష్ణీమాస్స్వ; సాహమేషా నిషేధామి" ఇతి నిగదన్తీ సమచిన్తయత్ – "ప్రాయః ప్రాణభృతాం ప్రేమాణమన్తరేణ నాన్యద్ బన్ధనమస్తి. తదేతస్య వశీకరణం కామపి స్త్రియం సృజామి" ఇతి విచిన్తయన్తీ సాహిత్య విద్యావధూముదపాదయదాదిశచ్చైనామ్ – "ఏష తే రుషా ధర్మపతిః పురః ప్రతిష్ఠతే. తదనువర్తస్వైనం, నివర్తయ చ. భవన్తోऽపి హన్త మునయః కావ్యవిద్యాస్నాతకాశ్చరి తమేతయోః స్తుధ్వమ్. ఏతద్ధి వః కావ్యసర్వస్వం భవిష్యతి"' ఇత్యభిధాయ భవానీ జోషమాసిష్ట. తేऽపి తథా కర్తుమవతస్థిరే.

వ్యా. అంతట ఆ కావ్యపురుషుడు కోపముతో ఎచటికో పోవుటకు బయలుదేరెను. అతని ప్రియమిత్రు డగు కుమారస్వామి బిగ్గరగ ఏడ్వ మొదలిడెను. అపుడు పార్వతి ఇట్లు చెప్పెను – "తండ్రీ ! ఊరుకొనుము, వీనిని నేను వెళ్ళకుండ చేసెదను." ఇట్లు పలికి ఆమె మనస్సులో ఈ విధముగ ఆలోచించెను. "సాధారణముగ ప్రాణులకు ప్రేమను మించిన బంధము మరి యొకటి లేదు. అందుచే ఈతనిని వశము చేసికొనెడు స్త్రీని ఒకతెను సృజించెదను." ఇట్లు ఆలోచించి సాహిత్యవిద్యా వధువును సృజించి, ఆమెను ఇట్లు ఆజ్ఞాపించెను – "ఇదుగో నీ ధర్మపతి కోపముతో (ఎచటికో) వెడలిపోవుచున్నాడు. అందుచే ఇతనిని అనువర్తించుము; వెనుకకు మరల్చుము." "ఓమునులారా! కావ్యవిద్యాస్నాతకు లగు మీరుకూడ వీరి (సాహిత్యవిద్యావధూ – కావ్యపురుషుల) చరితమును స్తుతింపుడు. ఇది (వీరి చరితము) మీ కావ్యసర్వస్వము కాగలదు" అని (మునులుతో) పలికి భగవతి యగు పార్వతి మౌనము వహించెను. వారు కూడ ఆ విధముగ చేయ నుద్యుక్తులై యుండిరి.

మూ. అథ సర్వే ప్రథమం ప్రాచీం దిశం శిశ్రియుః. యత్రాఙ్గ – వఙ్గ – సుహ్మ – బ్రహ్మ – పుణ్డ్రాద్యా జనపదాః. తత్రాభియుఞ్జానా తమౌమేయీ యం వేషం యథేష్టమసేవిష్ట స తత్రత్యాభిః స్త్రీభిరన్వక్రియత. సా ప్రవృత్తీ రౌద్రమాగధీ. తం తే మునయోఽభితుష్టువుః –

శ్లో॥ "ఆర్ద్రార్ద్రచన్దనకుచార్పితసూత్రహారః
సీమన్తచుమ్బిసిచయః స్ఫుటబాహుమూలః,
దూర్వాప్రకాణ్డరుచిరాస్వగురూపభోగాద్-
గౌడాఙ్గనాసు చిరమేష చకాస్తు వేషః". 5

వ్యా. అంత వారందరును మొదట తూర్పు దిక్కు వైపు వెళ్లిరి. అంగ – వంగ – సుహ్మ – బ్రహ్మ – పుంద్రాదిదేశములు ఈ దిక్కుననే ఉన్నవి.

వి. భాగలపుర్‌నుండి ముంగేర్ వరకు ఉన్న ప్రదేశము అంగదేశము. చంపాపురి దీని రాజధానిగా ఉండెడిది. ఇది నేటి భాగల్పుర్‌కు మూడు కిలోమీటర్ల దూరములో గంగాతీరమున ఉన్నది. వంగదేశ మనగా నేటి బంగాలాదేశము. దీనికి సమతటము అని కూడ పేరు. ఒక కాలమున ఈ దేశము టిపరా–గారో పర్వతములవరకు వ్యాపించి యుండెడిది. సుహ్మదేశము : నేటి మిదినాపుర్, హుగలీ, వర్ధమాన మండలాలకు ప్రాచీన కాలమున సుహ్మదేశ మని పేరు. తామ్రలిప్తి దాని రాజధానిగా ఉండెడిది. బ్రహ్మదేశము : నేటి బర్మాదేశము. పుంద్రదేశము : నేటి బంగాలదేశమునందలి మాలధా – బోగరా మండలములలోని కొన్ని భాగములకు పూర్వము పుంద్రదేశ మని పేరు.

వ్యా. అచట ఆతనిని (కావ్యపురుషుని) వశము చేసికొనుటకై అనుసరించుచున్న ఆ ఉమాపుత్రి (సాహిత్యవిద్యావధువు) యథేష్టముగ (ప్రయత్నపూర్వకముగ) ఏ వేషమును ధరించెనో ఆ వేషమును అచట నున్న స్త్రీలు అనుకరించిరి. ఆ వేషరచనకు "రౌద్రమాగధప్రవృత్తి" యని పేరు. ఆ ప్రవృత్తిని (కావ్యవిద్యాస్నాతకు లగు ఆ మునులు ఈ విధముగ స్తుతించిరి :- "అగురుధూపమును సేవించుటచే (వర్ణము కొంచెము మారి) దూర్వాతృణములో మధ్యనున్న కాండము వలె సుందర మైన శరీరకాంతి గల గౌడాంగనలలో తడి తడిగా ఉన్న చందనము గల కుచములపై ఉంచబడిన హారసూత్రము కలదియు సీమంతమును చుంబించుచున్న (పాపటను అంటుచున్న) వస్త్రాంతము (మేలి ముసుగు) కలిదియు, స్పష్టముగ దృశ్యము లగు బాహుమూలములు కలదియు అగు ఈ వేషము, చాల కాలము ప్రకాశించుగాక" !

మూ. యదృచ్ఛయాపి యాదృఙ్నేపథ్యః స సారస్వతేయ ఆసీత్ తద్వేషాశ్చ పురుషా బభూవుః. సాపి సైవ ప్రవృత్తిః. యదపరం నృత్తవాద్యాదికమేషా చక్రే సా భారతీ వృత్తిః. తాం తే మునయ ఇతి సమానం పూర్వేణ.

వ్యా. ఆ సారస్వతేయుడు ఆ సమయమున యాదృచ్ఛికముగ ఏ వేషమును ధరించెనో, అచటి పురుషు లందరును ఆ వేషమునే ధరించిరి. మరియు ఆమె (సాహిత్యవిద్యావధువు) ఏ నృత్తవాద్యాదికమును చేసెనో అది భారతీవృత్తి. 'తాం తే మునయః' ఇత్యాదికము పూర్వము వలె సమానమే. (అనగా ఆ మునులు ఆ భారతీవృత్తిని స్తుతించిరి అని యర్థము).

మూ. తథావిధాకల్పయాపి తయా యదవశంవదీకృతః సమాసవత్, అనుప్రాసవత్, యోగవృత్తిపరమ్పరాగర్భం జగాద సా గౌడీయా రీతిః. తాం తే మునయ ఇతి సమానం పూర్వేణ. వృత్తిరీతిస్వరూపం యథావసరం వక్ష్యామః.

వ్యా. ఆమె అట్టి వేషమును ధరించినను ఆ కావ్యపురుషుడు ఆమెకు వశంవదుడు కాలేదు. అతడు సమాసభూయిష్ఠము, అనుప్రాసబహులము అగు యౌగికవృత్తిపరంపరతో కూడినది అగు (వాక్యమును) (లేదా "యౌగికవృత్తిపరంపరాగర్భముగ" అని క్రియావిశేషణము) పలికెను. అదియే గౌడీయరీతి. మునులు దానిని ఇత్యాదికము యథాపూర్వమే. భారత్యాదివృత్తుల స్వరూపమును గౌడీయాదిరీతిస్వరూపమును ముందు సమయము వచ్చినపుడు చెప్పగలము.

మూ. తతశ్చ స పాఞ్చాలాన్ ప్రత్యుచ్చచాల యత్ర పాఞ్చాల – శూరసేన – హస్తినాపుర – కాశ్మీర – వాహీక – బాహ్లీక – బాహ్లవేయాదయో జనపదాః తత్రాభియుఞ్జానా తమౌమేయీతి సమానం పూర్వేణ. సా పాఞ్చాలమధ్యమా ప్రవృత్తిః. తాం తే మునయోఽభితుష్టువుః.

వ్యా. అంతట అతడు, పాంచాల - శూరసేన - హస్తినాపుర - కాశ్మీర - వాహీక - బాహ్లీక - బాహ్లవేయాదిదేశములకు స్థానమైన పాంచాలప్రాంతమునకు వెళ్లెను. "తత్రా భియుజ్ఞానా తమౌమేయీ" ఇత్యాదికము వెనుకటి వలెనే. (అనగా అచట ఆతనిని వశము చేసికొనుటకై ఉమాపుత్రి ప్రయత్నపూర్వకముగ ఏ వేషమును ధరించెనో దానిని అచటి స్త్రీలు అనుకరించిరి అని యర్థము). అది పాంచాలమధ్యమప్రవృత్తి. మునులు దానిని స్తుతించిరి.

వి. పాంచాలదేశము: థానేశ్వరమునుండి (థనేసర్) ప్రయాగవరకు, హిమాలయ ప్రాంతమునుండి యమునవరకు వ్యాపించి యున్న దేశము పాంచాలదేశము. ఇది ఉత్తర పాంచాలము., దక్షిణపాంచాలము అని రెండు ప్రదేశములుగ విభక్తమైనది. అహిచ్ఛత్రము (నేటి అహిచ్ఛత్ర) దక్షిణ పాంచాలమునకును, కాంపిల్యము ఉత్తరపాంచాలమునకును రాజధానులు. పాంచాలమును రాజశేఖరుడు అంతర్వేదియని కూడ నిర్దేశించి యున్నాడు. అతని కాలమున దీని రాజధాని కాన్యకుబ్జము. శూరసేనదేశము : ఇది కూడ ఉత్తరమున నున్నది. దీనికి మధుర రాజధానిగ ఉండెడిది. హస్తినాపురము : ఇది కురుదేశరాజధాని. ఇది మేరఠ్‌కు వాయవ్యముగా 22 మైళ్ల దూరముననుు ఢిల్లీకి ఆగ్నేయముగ 56 మైళ్లదూరముననుు ఉన్నది. కాశ్మీరము : నేటి కాశ్మీరము.

"శారదామఠమారభ్య కుంకుమాద్రితటాన్తకః,
తావత్కాశ్మీరదేశః స్యాత్ పంచాశద్యోజనాత్మకః"

అను తంత్రశాస్త్రోక్తి ననుసరించి శారదాపీఠము మొదలు కుంకుమాద్రి వరకును గల 500 మైళ్ల ప్రమాణము గల దేశము. వాహీకము : దీనికి పంచనదము, అరట్టదేశము. టక్కదేశము అను నామాంతరములు కలవు, "**పంచానాం సిన్ధుషష్ఠానాం నదీనాం యత్ర సంగమః వాహీకా నామ తే దేశాః**" - అను ప్రసిద్ధోక్తి ననుసరించి సింధ్వాదినదులు ఆరు కలియు దేశము వాహీకదేశము. ఇచటివారు పూర్వము అనార్యులుగ భావింపబడెడివారు. ఈ దేశము పంజాబులో భాగము. బాహ్లీకము : ఇది వాహీకదేశసమీపవర్తిదేశము. ఇది నేటి 'బలఖ్' ప్రాంతము. బాహ్లవేయము : ఇది 'ములతాన్' సమీపమున నున్న నేటి 'బాటియా'. ఇది సింధునదీతీరమున నున్నది.

శ్లో॥ తాటఙ్కవల్గనతరఙ్గితగణ్డలేఖ
మానాభిలమ్బిదరదోలితతారహారమ్,
ఆశ్రోణిగుల్ఫపరిమణ్డలితాన్తరీయం
వేషం నమస్యత మహోదయసున్దరీణామ్. 6

వ్యా. తాటంకముల (కర్ణభూషణముల) కదలికచే తరంగములు కలిగినట్లు కనబడు చెక్కిళ్లు కలదియు, నాభీదేశమువరకును వ్రేలాడుచున్న, కొంచెము ఊగుచున్న పెద్ద ముత్యముల హారము కలదియు అగు కాన్యకుబ్జస్త్రీల వేషమును నమస్కరింపుడు. (నేటి 'కనౌజు' కు పూర్వము 'కాన్యకుబ్జము", 'గాధినగరము', 'మహోదయము' అను నామధేయము లుండెడివి).

మూ. కిఞ్చిదార్ద్రితమనా యన్నేపథ్యః స సారస్వతేయ ఆసీదితి సమానం పూర్వేణ. సాపి యదీషన్నృత్తగీతవాద్యవిలాసాదికం దర్శయామ్బభూవ సా సాత్త్వతీ వృత్తిః. ఆవిద్ధగతిమత్త్వాత్సా చారభటీ. తాం తే మునయ ఇతి సమానం పూర్వేణ. తథావిధాకల్పయాపి తయా యదీషద్వశంవదీకృత ఈషదసమాసం, ఈషదనుప్రాసము పచారగర్భం చ జగాద సా పాఞ్చాలీ రీతిః? తాం తే మునయ ఇతి సమానం పూర్వేణ.

వ్యా. (సాహిత్యవిద్యావధువు ధరించిన ఆ వేషమును చూచి) ఆ సారస్వతేయుడు కొంచెము ఆర్ద్రమైన మనస్సు కలవాడై ఏ వేషమును ధరించెనో (ఆ వేషమును అచటి పురుషులు ధరించిరి) ఇత్యాదికము యథాపూర్వమే. ఆమె కొంచెము, ఏ నృత్త - గీత - వాద్య - విలాసాదికమును చూపించెనో, అది సాత్త్వతీవృత్తి. కొంచెము గమనమును అడ్డుకొనుటచే ఆ వృత్తియే ఆరభటి కూడ. దానిని ఆ మునులు... ఇత్యాదికము వెనుకటి వలెనే (దానిని ఆ మునులు స్తుతించిరి). అట్టి వేషమును ధరించినను ఆమెచే కొంచెము మాత్రమే వశీకృతుడై (ఆ కావ్యపురుషుడు) చిన్న చిన్న సమాసములతోడను, అనుప్రాసము తక్కువగ ఉండునట్లును, ఉపచారగర్భము గను పలికెను. అదియే పాంచాలీరీతి. దానిని మునులు....ఇత్యాదికము వెనుకటి వలెనే. (మునులు ఆ రీతిని ప్రశంసించిరి).

మూ. తతః సోఽవన్తీన్ ప్రత్యుచ్చచాల యత్రావన్తీ - వైదిశ - సురాష్ట్ర - మాలవార్బుద - భృగుకచ్ఛాదయో జనపదాః. తత్రాభియుఞ్జానా తమౌమేయీతి సమానం పూర్వేణ. సా ప్రవృత్తిరావన్తీపాఞ్చాలీమధ్యమా - దాక్షిణాత్యయోరన్తర చారిణీ హి సా. అత ఏవ సాత్త్వికీకైశిక్యౌ తత్ర వృత్తీ. తాం తే మునయోఽభి తుష్టువుః-

శ్లో॥ పాఞ్చాలనేపథ్యవిధిర్నరాణాం
స్త్రీణాం పునర్నన్దతు దాక్షిణాత్యః,
యజ్జల్పితం యచ్చరితాదికం త
దన్యోన్యసంభిన్నమవన్తిదేశే. 7

వ్యా. అనంతరము అతడు అవన్తీ - వైదిశ - సురాష్ట్ర - మాలవ - అర్బుద - భృగుకచ్ఛదేశము లున్న అవంతీదేశము వైపు వెళ్ళెను. "తత్రాభియుజ్జానా తమౌమేయీ" ఇత్యాదికము పూర్వము వలెనే (అనగా ఆతనిని వశము చేసికొనుటకై ఉమాపుత్రి ఏ వేషమును ధరించెనో ఆ వేషమును అచటి స్త్రీలు కూడ ధరించిరి). ఆ ప్రవృత్తికి పాంచాలీప్రవృత్తి యని పేరు. అది పాంచాలమధ్యమవృత్తికిని, దాక్షిణాత్యవృత్తికిని నడుమ నుండునది. కావుననే ఆచట సాత్త్వతీ - కైశికీవృత్తు లున్నవి. ఆ వృత్తిని మునులు ఈ విధముగ స్తుతించిరి :-

"పురుషుల పాంచాలవేషవిధానము సుందర మైనది. స్త్రీలకు మాత్రము దాక్షిణాత్య వేషవిధానము మనోహర మైనది. సంభాషణ - చరితములు రెండును అవంతిదేశమున పరస్పరము కలిసియున్నవి."

వి. అవన్తిప్రదేశము :- నేటి మాలవాప్రాంతము. దీనికి ఉజ్జయిని రాజధానిగా ఉండెడిది. ఈ ప్రాంతమునకు వీతిహోత్ర మని కూడ నామాంతరమున్నది. వైదిశ :- విదిశానగరమునకు చుట్టుప్రక్కల నున్న దేశము. విదిశానగరము (నేటి భిలిసా). భోపాలకు 26 మైళ్ళ దూరమున వేత్రవతీనదీతీరమున నున్నది. ఇది దశార్ణదేశమునకు రాజధానిగా ఉండెడిది. సౌరాష్ట్రము :- కఠియావాడ్ ప్రాంతమునకును, గుజరాత్‌లోని కొంత భాగమునకును సౌరాష్ట్రమని పేరు ఉండెడిది. దీనికి ఆన్తరదేశ మని కూడ పేరు. ద్వారక దీని రాజధానిగా ఉండెడిది. కొంతకాలము వలభి కూడ రాజధానిగా ఉండెడిది. మాలవదేశము : నేటి మాలవా. అర్బుదము :- అరావలీపర్వత శ్రేణికి సంబంధించిన అబూపర్వతము రాజపుత్నాలో సిరోహీప్రాంతమున నున్నది. ఈ పర్వతము చుట్టుపక్కల నున్న భూభాగము అర్బుద దేశము. భృగుకచ్ఛము:- గుజరాతులోని 'బ్రోచ్' ప్రాంతము. దీనికే 'భడోచ్' అని కూడ పేరు.

మూ. తతశ్చ స దక్షిణాం దిశమాససాద యత్ర మలయ - మేకల - కున్తల - కేరల - పాలమఞ్జర - మహారాష్ట్ర - గఙ్గ - కలిఙ్గాదయో జనపదాః. తత్రాభి యుఞ్జానా తమౌమేయీతి సమానం పూర్వేణ. సా దాక్షిణాత్యా ప్రవృత్తిః. తాం తే మునయోఽభితుష్టువుః -

శ్లో॥ "ఆమూలతో వలితకున్తలచారుచూడ
శ్చూర్ణాలకప్రచయలాఞ్ఛితభాలభాగః,
కక్షానివేశనిబిడీకృతనీవిరేష
వేషశ్చిరం జయతి కేరలకామినీనామ్".

వ్యా. అచటినుండి అతడు, మలయ - మేకల - కున్తల - కేరల - పాల - మఞ్జర - మహారాష్ట్ర - గంగ - కలింగాదిదేశము లున్న దక్షిణదిశకు చేరెను. ఆతనిని వెన్నంటుచు వెళ్లిన ఆ ఉమాపుత్రి ఇత్యాదికము వెనుకటివలెనే. (ఆతనిని వశముచేసికొనుటకై వెన్నంటి వెళ్లిన ఆ ఉమాపుత్రి ఏ వేషమును ధరించెనో ఆ వేషమును అచటి స్త్రీలు కూడ ధరించిరి). అది దాక్షిణాత్యప్రవృత్తి. దానిని మునులు ఈ విధముగ స్తుతించిరి.

"కుదుళ్లనుంచి త్రిప్పి కట్టబడిన కుంతలములతో అందముగ నున్న శిరస్సు కలదియు, ముంగురుల సముదాయముచే అలంకృత మగు నుదురు కలదియు, బుజము క్రింద బిగించి వేసిన కోకముడి గలదియు అగు కేరళస్త్రీల వేషము చిరకాలము సర్వోత్కృష్టముగ నున్నది".

వి. మలయము :- మైసూరునుండి ట్రావన్‌కూరు వరకును వ్యాపించియున్న పర్వతశ్రేణి. మేకలము : వింధ్యపర్వతశ్రేణిలో ఒక భాగము. దీనికి అమరకంటక మని కూడ పేరు. నర్మదానది ఈ పర్వతప్రాంతమునుండియే జనించినది. కున్తలదేశము:- ఈ దేశము గోదావరీకృష్ణానదుల మధ్యభాగమున నున్నది. ఇది చోలదేశమునకు ఉత్తరముగ ఉండెడిది. దాని రాజధాని కల్యాణపురము. ఇది హైదరాబాదుకు వాయవ్యముగా నున్న దేశము. కర్ణాటదేశములోని కొంతభాగము, విదర్భప్రాంతము, కుంతలదేశముపాలనలో ఉండెడిది. కేరళదేశము :- నేటి మలబారు, కొచిన్, ట్రావన్‌కూర్ మండలములు కేరళదేశనామముతో ప్రసిద్ధములై యుండెడివి. ఇది కోంకణదేశములోని గోకర్ణక్షేత్రమునుండి కన్యాకుమారివరకు వ్యాపించి యుండెడిది. పాలదేశము : పాలమంజరదేశము అనునదీ ఒక్కదేశమా లేక పాలదేశము వేరు మంజరదేశము వేరా అనునది సంశయాస్పదము. మహోడ్ ప్రాంతదేశము పాలదేశ మని కొందరి అభిప్రాయము. మహారాష్ట్రము : నేటి మహారాష్ట్ర ప్రదేశము. రామాయణములో ఇది దండకారణ్యము. కలింగము : ఉత్తరమున ఒరిస్సా మొదలు దక్షిణమున గోదావరీ తీరము వరకును ఉన్న దేశము. 'దంతకూర్' దీని రాజధాని. దీనికే మహాభారతమున 'దంతపురము' అని పేరు. నేటి రాజమహేంద్రవరము దీని రాజధానిగా ఉండెడి దని కొందరు ఐతిహాసికుల అభిప్రాయము. గంగదేశము : కోయంబత్తూరు, సేలం జిల్లాలకు పూర్వము 'కొంగు' అను పేరు ఉండెడిదనియు, అదియే ఈ గంగదేశమనియు కొందరి అభిప్రాయము.

మూ. తామనురక్తమనాః స యన్నేపథ్యః సారస్వతేయ ఆసీదితి సమానం పూర్వేణ. సాపి యద్విచిత్రనృత్తగీతవాద్యవిలాసాదికమావిర్భావయామాస సా కైశికీ వృత్తిస్తాం తే మునయ ఇతి సమానం పూర్వేణ. యదత్యర్థం చ స తయా వశంవదీకృతః స్థానానుప్రాసవదసమాసం యోగవృత్తిఇచ్చ జగాద సా వైదర్భీ రీతిః. తాం తే మునయః ఇతి సమానం పూర్వేణ. తత్ర వేషవిన్యాసక్రమః ప్రవృత్తిః; విలాస - విన్యాసక్రమో వృత్తిః. వచనవిన్యాసక్రమో రీతిః.

వ్యా. ఆమెపై అనురాగముతో నిండిన మనస్సు గల ఆ సారస్వతేయుడు ఏ వేషమును ధరించెనో ఇత్యాదికము వెనుకటి వలెనే (ఆ వేషమునే అచటి పురుషులు ధరించిరి). ఆమె విచిత్రము లగు ఏ నృత్త - గీత - వాద్య - విలాసాదులను ఆవిష్కరించెనో అదియే కైశికీవృత్తి. దానిని మునులు ఇత్యాదికము పూర్వము వలెనే (దానిని మునులు స్తుతించిరి). పూర్తిగ ఆమెకు వశంవదు డైన ఆ సారస్వతేయుడు, నియతస్థానములందు అనుప్రాసము కలదియు, సమాసరహితమును, యోగవృత్తిగర్భమును (యౌగికపదభూయిష్ఠ మని యర్థము) అగు వాక్యమును పలికెను. అదియే వైదర్భీరీతి. 'మునులు దానిని' ఇత్యాదికము పూర్వమువలెనే (మునులు దానిని స్తుతించిరి). అందు వేషవిన్యాసపద్ధతికి ప్రవృత్తి యని పేరు. విలాసవిన్యాసక్రమమునకు వృత్తి యని పేరు. వచనవిన్యాసక్రమమునకు రీతి అని పేరు.

మూ. "చతుష్టయీ గతిర్వృత్తీనాం ప్రవృత్తీనాం చ : దేశానాం పునరానన్త్యమ్. తత్కథమివ కార్త్స్న్యేన పరిగ్రహః" ఇత్యాచార్యాః. "అనన్తానపి హి దేశాన్ చతుర్ధై వాకల్ప్య కల్పయన్తి. చక్రవర్తిక్షేత్రం సామాన్యేన. తదవాన్తరవిశేషైః పునరనన్తా ఏవ" ఇతి యాయావరీయః.

వ్యా. "వృత్తులును, ప్రవృత్తులును నాలుగేసి విధములు. దేశములో అనంతములు. అట్టి పరిస్థితులలో అన్ని దేశములకును సంబంధించిన వృత్త్యాదులను పూర్తిగ పరిగ్రహించుటకు ఎట్లు వీలగును?" అని ఆచార్యుల ఆక్షేపము. దేశము లనంతము లైనను వాటిని నాలుగు భాగములుగా విభజించి కల్పించుచుందురు. సామాన్యరూపమున చక్రవర్తిక్షేత్రము ఒక్కటే. అవాంతరవిశేషములను దృష్టిలో నుంచుకొని విభజించినచో (దేశము వలె వృత్త్యాదులు కూడ) అనంతములే"అని యాయావరీయుడు అనగా రాజశేఖరుడు (చెప్పుచున్నాడు).

మూ. దక్షిణాత్సముద్రాదుదీచీం దిశం ప్రతి యోజనసహస్రం చక్రవర్తిక్షేత్రమ్. తత్రైష నేపథ్యవిధిః. తతః పరం దివ్యాద్యా అపి యం దేశమధివసేయుస్తద్దేశ్యం వేషమాశ్రయన్తో నిబన్ధనీయాః. స్వభూమౌ తు కామచారః. ద్వీపాన్తరభవానాం తదనుసారేణ వృత్తిప్రవృత్తీ. రీతయస్తు తిస్రః; తాస్తు పురస్తాత్.

వ్యా. దక్షిణసముద్రమునుండి ఉత్తరపుదిక్కు వైపు వేయి యోజనముల భూభాగమునకు చక్రవర్తిక్షేత్ర మని పేరు. ఇంతవరకును చెప్పిన వేషవిధానము ఈ చక్రవర్తిక్షేత్రమునకు సంబంధించినది. దానిని దాటిన దేశమునకు సంబంధించిన, దివ్యపురుషాదులు కూడ ఏ దేశమును ఆశ్రయించి యుందురో ఆ దేశమునందలి వేషమును ధరించినట్లుగ వర్ణింపవలెను. (కాని ఆ దివ్యపురుషులు) తమ లోకములో నున్నపుడు మాత్రము (కవి వారి వేషభూషాదులను) తన ఇచ్ఛననుసరించి వర్ణింపవచ్చును. ద్వీపాంతరనివాసుల వృత్తిప్రవృత్తులను

ఆయా ద్వీపములలో నుండు విశేషముల ననుసరించి వర్ణింపవలెను. రీతులు మాత్రము మూడే. వాటిని గూర్చి ముమ్ముందు చెప్పగలము.

మూ. తత్రాస్తి మనోజన్మనో దేవస్య క్రీడావాసః విదర్భేషు, వత్సగుల్మం నామ నగరమ్. తత్ర సారస్వతస్తామౌమేయీం గన్ధర్వవత్ పరిణినాయ. తతస్తద్వధూవరం వినివృత్య తేషు ప్రదేశేషు విహరమాణం తుషారగిరిమేవాజగామ, యత్ర గౌరీ సరస్వతీ చ మిథః సమ్బన్ధిన్యౌ తస్థతుః. తౌ చ కృతవన్దనౌ దమ్పతీ దత్త్వాశిషం ప్రభావమయేన వపుషా కవిమానసనివాసినౌ చక్రతుః. తయోశ్చ కవిలోకస్వర్గసర్గం తమకల్ప (యే) తామ్; యత్ర కావ్యమయేన శరీరేణ మర్త్యమధివసన్తో దివ్యేన దేహేన కవయ ఆకల్పం మోదన్తే.

వ్యా. భగవంతు డగు మన్మథునికి క్రీడానివాస మైన వత్సగుల్మ మనెడు ఒక నగరము విదర్భదేశములో నున్నది. సారస్వతేయుడు ఆ నగరమున ఆ ఉమాపుత్రిని గాంధర్వవిధిచే వివాహ మాడెను. ఆ వధూవరులు అచటినుండి వెనుకకు మరలి, ఆ యా దేశములలో విహరించుచు హిమవత్పర్వతమును చేరిరి. వియ్యమందిన గౌరీసరస్వతులు అచటనే ఉండిరి. ఆ గౌరీసరస్వతులు, నమస్కరించిన దంపతులను ఆశీర్వదించి, వారు (ఆ దంపతులు) ప్రభావమయ మగు శరీరముతో కవిమానసమునందు నివసించు నట్లు చేసిరి. వారికొరకై ఒక కవిజనస్వర్గసృష్టి చేసిరి. కావ్యమయశరీరముతో భూలోకములో నివసించు కవులు దివ్యదేహముతో ఈ స్వర్గమునందు కల్పాంతమువరకును ఆనందించుచుందురు.

శ్లో।। ఇత్యేష కావ్యపురుషః పురా సృష్టః స్వయమ్భువా,
ఏవం విభజ్య జానానః ప్రేత్య చేహ చ నన్దతి. 9

ఇతి రాజశేఖరకృతౌ కావ్యమీమాంసాయాం కవిరహస్యే ప్రథమేఽధికరణే తృతీయోఽధ్యాయః కావ్యపురుషోత్పత్తిః.

వ్యా. ఈ విధముగ పూర్వము బ్రహ్మచే కావ్యపురుషుడు సృజింపబడెను. ఈ విధముగ వివేకపూర్వకముగ తెలిసికొనువాడు ఇహలోకమునందును, మరణానంతరము గూడ ఆనందించును.

వి. సారస్వతేయుని ఉత్పత్తిని గూర్చి వాయుపురాణ - మహాభారతములలో కూడ ఉన్నది; కాని అది కొంచెము భిన్నముగ నున్నది. దీనిని బాణభట్టు కూడ హర్షచరిత ప్రారంభమున చెప్పి యున్నాడు. రాజశేఖరు డా కథను కొంచెము స్వప్రయోజనానుకూలము లగు మార్పులతో ఇచట చేర్చినాడు. ఈ సారస్వతేయుడే కావ్యప్రవర్తకు డగు కావ్యపురుష డనియు తతడు ఉమాపుత్రి యగు సాహిత్యవిద్యావధువును వివాహ మాడె ననియు చెప్పుచు, ఇతడు, కావ్యములకును, తద్గుణదోషవిమర్శనాత్మక మగు అలంకారశాస్త్రమునకును గల

ఘనిష్ఠసంబంధమును సూచించినాడు. ఆయా ప్రాంతములలో ప్రచారములో నున్న వృత్తిరీత్యాదులభేదమును కూడ చక్కగ చిత్రించినాడు.

దృశ్యకావ్యములు, శ్రవ్యకావ్యములు అని కావ్యములు రెండు విధములు. దృశ్య కావ్యములలో నాట్యసంబంధ ముండును. నాట్యమునందే వేషవిన్యాసము, విలాసవిన్యాసము, వచనవిన్యాసము అను మూడు ప్రధానాంగము లుండును. వీటికి వరుసగ ప్రవృత్తి, వృత్తి, రీతి అని నామధేయములు. మూడవ దైన రీతి శ్రవ్యకావ్యములకు కూడ సాధారణము. ప్రాంతభేదము ననుసరించి ఈ వృత్తిరీత్యాదుల స్వరూప మెట్లుండునో, కావ్యపురుష - సాహిత్యవిద్యావధువుల వేష - భాషాదివర్ణన ద్వారా రాజశేఖరుడు ఈ ప్రకరణమున సూచించినాడు.

బాలానందినిలో తృతీయాధ్యాయము సమాప్తము.

చతుర్థోఽధ్యాయః - పదవాక్యవివేకః

మూ. ద్వివిధం శిష్యమాచక్షతే యదుత బుద్ధిమానాహార్యబుద్ధిశ్చ. యస్య నిసర్గతః శాస్త్రమనుధావతి బుద్ధిః స బుద్ధిమాన్. యస్య చ శాస్త్రాభ్యాసః సంస్కురుతే బుద్ధిం అసావాహార్యబుద్ధిః.

వ్యా. బుద్ధిమంతు డనియు, ఆహార్యబుద్ధి యనియు శిష్యుడు రెండు విధములు. స్వభావముచేతనే (అప్రయత్నముగనే) శాస్త్రములలో ప్రవేశించు బుద్ధి గలవాడు బుద్ధిమంతుడు. శాస్త్రాభ్యాసముచే సుసంస్కారమును సంపాదించుకొనిన బుద్ధి కలవాడు ఆహార్యబుద్ధి.

మూ. త్రిధా చ సా - స్మృతిః, మతిః, ప్రజ్ఞేతి. అతిక్రాన్తార్థస్య స్మర్త్రీ స్మృతిః. వర్తమానస్య మన్త్రీ మతిః. అనాగతస్య ప్రజ్ఞాత్రీ ప్రజ్ఞా ఇతి. సా త్రిప్రకారాపి కవీనాముపకర్త్రీ.

వ్యా. స్మృతి, మతి, ప్రజ్ఞ అని ఆ బుద్ధి మూడు విధములు. గడచిపోయిన విషయములను స్మరించు బుద్ధి స్మృతి. జరుగుచున్న విషయమును తెలిసికొనగల్గు బుద్ధి మతి. రాబోవు విషయములను గ్రహింపగల్గునది ప్రజ్ఞ. ఈ మూడు విధముల బుద్ధియు కవులకు ఉపకరించును.

మూ. తయోర్బుద్ధిమాన్ శుశ్రూషతే, శృణోతి, గృహ్ణీతే, ధారయతి, విజానాతి, ఊహతే, అపోహతి, తత్త్వం చాభినివిశతే. ఆహార్యబుద్ధేరప్యేత ఏవ గుణాః; కిన్తు ప్రశాస్తారమపేక్షన్తే. ఆహరహః సుగురూపాసనా తయోః ప్రకృష్టో గుణః. సా హి బుద్ధివికాసకామధేనుః. తదాహుః :-

వ్యా. ఈ రెండు విధముల మనుష్యులలో బుద్ధిమంతుడు వినుటకు అభిలషించుచుండును; వినును, గ్రహించును; ధారణము చేయును, తెలిసికొనును, ఊహించును, ఆశంకలకు సమాధానము చెప్పును. యథార్థస్వరూపమునందు ఆస్థతో ఉండును. ఆహార్యబుద్ధికి గూడ ఈ గుణము లుండును. కాని ఆతనికి ఈ గుణములు అలవడుటకు ఉపదేష్ట యొక్క ఆవశ్యకత ఉండును. ప్రతిదినము సద్గురువును ఉపాసించుట వారిరువురికి ప్రకృష్టమగు గుణము. (గురూపాసన చేసినచో వారికి ఇంకను మంచి దని యర్థము). ఆ గురూపాసన బుద్ధివికాసము కలిగించుటలో కామధేనువు కదా? ఈ విషయమునే ఇట్లు చెప్పుదురు :-

శ్లో॥ ప్రథయతి పురః ప్రజ్ఞాజ్యోతిర్యథార్థపరిగ్రహే
తదను జనయత్యూహాపోహక్రియావిశదం మనః,
అభినివిశతే తస్మాత్తత్త్వం తదేకముఖోదయం
సహ పరిచయో విద్యావృద్ధైః క్రమాదమృతాయతే. 1

వ్యా. విద్యావృద్ధులతో పరిచయము, ముందుగా ప్రజ్ఞాజ్యోతిని వికసింపచేసి యథార్థగ్రహణశక్తిని కలిగించును. పిమ్మట మనస్సును, ఊహాపోహలు చేయుటచే (శంకాసమాధానములు చేయుటచే) పరిశుద్ధ మైనదానినిగ చేయును. ఇట్టి విశదత్వము లభించుటచే మనస్సు ఏకాగ్రమై తత్త్వమును గ్రహించును. ఈ విధముగ విద్యావృద్ధుల సహవాసము క్రమముగ అమృతమువంటి దగును.

వి. ఒక విషయమునకు సంబంధించిన మంచిచెడుగుల నన్నింటిని బాగుగ పరిశీలించుట ఊహాపోహము.

మూ. తాభ్యామన్యథా బుద్ధిర్దుర్బుద్ధిః. తత్ర బుద్ధిమతః ప్రతిపత్తిః. స ఖలు సకృదభిధానప్రతిపన్నార్థః కవిమార్గం మృగయితుం గురుకులముపాసీత. ఆహార్యబుద్ధేస్తు ద్వయమప్రతిపత్తిః సన్దేహశ్చ. స ఖల్వప్రతిపన్న మర్థం ప్రతిపత్తుం సన్దేహం చ నిరాకర్తుమాచార్యానుపతిష్ఠేత.

వ్యా. ఈ ఇరువురికంటెను భిన్నమైన బుద్ధి కలవాడు దుర్బుద్ధి. వీరిలో బుద్ధిమంతునకు విషయగ్రహణము బాగుగ నుండును. అతడు ఒక్కమారు చెప్పినంతనే విషయమును గ్రహించును. అతడు కవిమార్గమును అన్వేషించుటకై గురుకులమును సేవించవలెను. ఆహార్యబుద్ధికి విషయ అగ్రహణము, సందేహము రెండును ఉండును. తెలియని విషయమును గ్రహించుటకును, సందేహములను తొలగించుకొనుటకును ఆతడు ఆచార్యులను సేవించవలెను.

మూ. దుర్బుద్ధేస్తు సర్వత్ర మతివిపర్యాస ఏవ. స హి నీలమేచకితసిచయ కల్పః, అనాధేయగుణాన్తరత్వాత్. తం యది సారస్వతోఽనుభావః ప్రసాదయతి తమౌపనిషదికే వక్ష్యామః.

వ్యా. దుర్బుద్ధికి అంతటను మతివిపర్యాసమే. (అతని బుద్ధి ఎల్లప్పుడును విపరీతము గనే పనిచేయుచుండును). క్రొత్త గుణములను వేటిని అతనిలో కల్పించుటకు శక్యము కాదు. అందుచే అతడు నీలిమందుతో నల్లగా తయారుచేసిన వస్త్రము వంటివాడు. సరస్వతీ ప్రసాదవిశేషము ఆతనిలో కూడ కొంత మంచిని కలిగించునా అను విషయమును 'ఔపనిషదిక' ప్రకరణములో చెప్పగలము.

వి. రాజశేఖరుడు ఈ ఔపనిషద ప్రకరణమున, మంత్రజపదేవతానుగ్రహాదులచే కవిత్వశక్తిని సంపాదించు ఉపాయములను వివరించి యుండును. అది లభ్యము కాదు.

మూ. "కావ్యకర్మణి కవేః సమాధిః పరం వ్యాప్రియతే" ఇతి శ్యామదేవః. మనస ఏకాగ్రతా సమాధిః. సమాహితం చిత్తమర్థాన్ పశ్యతి. ఉక్తఞ్చ :-

శ్లో॥ "సారస్వతం కిమపి తత్సుమహారహస్యం
యద్గోచరే చ విదుషాం నిపుణైకసేవ్యమ్,
తత్సిద్ధయే పరమయం పరమోఽభ్యుపాయః
యచ్చేతసో విదితవేద్యవిధేః సమాధిః". 2

వ్యా. "కావ్యరచనావిషయమున కవికి సమాధియే అధికముగ ఉపయుక్తమగును" అని శ్యామదేవుని అభిప్రాయము. సమాధి యనగా మనస్సుయొక్క ఏకాగ్రత. ఏకాగ్ర మగు మనస్సు విషయములను బాగుగ గ్రహించును. కావుననే ఇట్లు చెప్పుదురు :-

"ఆ సారస్వతతత్త్వము వర్ణింప శక్యము కాని, మహారహస్యము. విద్వాంసులు మాత్రమే తెలియదగిన ఆ తత్త్వము కేవలము నిపుణులచేత మాత్రమే సేవింపదగినది. ఆ సారస్వతతత్త్వము సిద్ధింపవలె నన్నచో, విదితవేద్య మగు (తెలియదగిన విషయము లన్నియు తెలిసిన) మనస్సుయొక్క ఏకాగ్రత ఒక్కటియే పరమోపాయము."

మూ. 'అభ్యాస' ఇతి మంగలః. అవిచ్ఛేదేన శీలనమభ్యాసః. స హి సర్వత్ర నిరతిశయం కౌశలమాధత్తే. "సమాధిరాన్తరః ప్రయత్నో బాహ్యస్త్వభ్యాసః. తావుభావపి శక్తిముద్భాసయతః. సా కేవలం కావ్యే హేతుః" ఇతి యాయావరీయః.

వ్యా. (కవికి కావ్యనిర్మాణమున ఉపకరించునది) అభ్యాస మని మంగలుని అభిప్రాయము. నిరంతరము కావ్యపరిశీలనమునకు అభ్యాస మని పేరు. అది (అభ్యాసము) సర్వవ్యాప్తమై (అన్ని విషయములను ఆకలించు కొనునదై) అన్నిటియందు అత్యధిక మగు నేర్పును కలిగించును. "సమాధి మానసిక మగు ప్రయత్నము. అభ్యాస మనునది బాహ్య ప్రయత్నము. ఈ సమాధ్యభ్యాసములు రెండును శక్తిని వికసింప చేయును. కేవలము ఆ శక్తి మాత్రమే కావ్యమునకు హేతువు" అని యాయావరీయుడు చెప్పుచున్నాడు.

మూ. విప్రసృతిశ్చ సా ప్రతిభావ్యుత్పత్తిభ్యామ్. శక్తిహేతుకే హి ప్రతిభావ్యుత్పత్తికర్మణీ. శక్తస్య ప్రతిభాతి శక్తశ్చ వ్యుత్పద్యతే. యా శబ్దగ్రామమ్ అర్థసార్థమ్, అలఙ్కారతన్త్రమ్, అన్యదపి తథావిధ మధిహృదయం ప్రతిభాసయతి సా ప్రతిభా. అప్రతిభస్య పదార్థసార్థః పరోక్ష ఇవ. ప్రతిభావతః పునరపశ్యతోఽపి ప్రత్యక్ష ఇవ. యతో మేధావిరుద్రకుమారాదయో జాత్యన్ధాః కవయః శ్రూయన్తే.

వ్యా. అది (శక్తి) ప్రతిభావ్యుత్పత్తులచే విశిష్టమైన ప్రసారము కలది. (ప్రతిభావ్యుత్పత్తుల ద్వారా శక్తి బాగుగ ప్రసరించును; అనగా శక్తియే ప్రతిభావ్యుత్పత్తుల రూపమున ప్రసరించు నని అర్థము). ఏల నన ప్రతిభావ్యుత్పత్తి కర్మలు శక్తియే కర్తగా కలవి. (ప్రతిభా వ్యుత్పత్తుల కర్త శక్తియే). శక్తి కలవానికే ప్రతిభానము కలుగును. శక్తి కలవానికే వ్యుత్పత్తి కూడ కలుగును. శబ్దసముదాయమును, అర్థసంఘాతమును, అలంకారమర్యాదను, చెప్పెడు విధానమును, ఈ విధము లగు ఇతరవిషయములను హృదయమునందు భాసింపచేయునది ప్రతిభ. ప్రతిభ లేనివానికి పదార్థసముదాయ మంతయు పరోక్షము వలె నుండును. ప్రతిభావంతునకు మాత్రము, ఆతడు చూడకున్నను, ప్రత్యక్షమువలె నుండును. ఏల అన మేధావిరుద్ర - కుమారదాసాదికవులు జాత్యంధు లని వినవచ్చు చున్నది.

మూ. కిఞ్చ న మహాకవయోఽపి దేశద్వీపాన్తరకథాపురుషాదిదర్శనేన తత్రత్యాం వ్యవహృతిం నిబధ్నన్తి స్మ. తత్ర దేశాన్తరవ్యవహారః :-

వ్యా. మహాకవులు గూడ దేశాంతరములకును ద్వీపాంతరములకును సంబంధించిన కథలను, అచ్చట నున్న పురుషాదులను చూచి అచ్చటి వ్యవహారమును కూర్చలేదు. అనగా అచటి విషయములను వేటిని స్వయముగ చూడకున్నను కూర్చిరని అర్థము.

దేశాంతరవ్యవహారమునకు ఉదాహరణము :- (ఈ శ్లోకము అభిజ్ఞానశాకున్తలములో మేరుపర్వతముపై నున్న మారీచముని్యాశ్రమవర్ణనఘట్టములోనిది).

శ్లో॥ "ప్రాణానామనిలేన వృత్తిరుచితా సత్కల్పవృక్షే వనే
తోయే కాఞ్చనపద్మరేణుకపిశే పుణ్యాభిషేకక్రియా,

ధ్యానం రత్నశిలాగృహేషు విబుధస్త్రీసన్నిధౌ సంయమః
యత్కాఙ్క్షన్తి తపోభిరన్యమునయస్తస్మింస్తపస్యన్త్యమీ." 3

వ్యా. "ఉత్తమ మైన కల్పవృక్షములు కల వనమునందు గాలి మాత్రమును ఆహారముగా గ్రహించి ప్రాణధారణము చేయుట అలవాటుగా నున్నది. బంగారు పద్మముల పుప్పొడిచే కపిశవర్ణముతో నున్న ఉదకమునందు పుణ్యస్నానము. రత్నశిలాగృహములయందు ధ్యానము. దేవతాస్త్రీల (అప్సరస్త్రీల) సన్నిధిలో సంయమము. ఇతర మునులు తపస్సు చేసి ఏ స్థానమును పొందవలె నని అభిలషింతురో ఆ స్థానమునందు వీరు తపస్సు చేయుచున్నారు."

వి. ఇచట కవి తానెన్నడు చూడని దేవర్షుల తపస్సును ప్రత్యక్షముగ చూచినట్లుగ, చక్కగ వర్ణించినాడు.

మూ. ద్వీపాన్తరవ్యవహారః.

శ్లో॥ **"అనేన సార్ధం విహరామ్బురాశేస్తీరేషు తాలీవనమర్మరేషు**
ద్వీపాన్తరానీతలవఙ్గపుష్పైరపాకృతస్వేదలవా మరుద్భిః". 4

వ్యా. ద్వీపాంతరవ్యవహారవర్ణన మెట్లనగా -

(ఈ శ్లోకము రఘువంశమునందలి ఇందుమతీస్వయంవరఘట్టములోనిది. సునంద ఇందుమతిని దక్షిణదేశరాజు వద్దకు తీసికొనివెళ్ళి ఆతనిని వివాహమాడినచో ఎట్లు సుఖించ వచ్చునో చెప్పుచున్నది) :-

"ద్వీపాంతరమునుండి లవంగపుష్పములను తీసికొనివచ్చెడు చల్లగాలులచే తొలగింప బడిన చెమట బిందువులు కలదానవై తాలవృక్షవనము లుండుటచే మర్మరధ్వనిచేయుచున్న సముద్రతీరములందు ఈతనితో కూడ విహరింపుము."

వి. దక్షిణదేశమునకు అవతలి ద్వీపమైన లంకలో లవంగలతాదు లున్నట్లును, (ద్వీపాంతరమువలె) సుదూరమైన దక్షిణసముద్రతీరమున తాళీవనాదు లున్నట్లును వర్ణించుటచే ఇది కవికి గల ద్వీపాన్తరవ్యవహారజ్ఞానమును సూచించుచున్నది.

మూ. కథాపురుషవ్యవహారః :-

శ్లో॥ **"హరోऽపి తావత్పరివృత్తధైర్యః చన్ద్రోదయారమ్భ ఇవామ్బురాశిః,**
ఉమాముఖే బిమ్బఫలాధరోష్ఠే వ్యాపారయామాస విలోచనాని". 5

శ్లో॥ **"తథాగతాయాం పరిహాసపూర్వం సఖ్యాం సఖీ వేత్రభృదాబభాషే,**
బాలే వ్రజామోऽన్యత ఇత్యథైనాం వధూరసూయాకుటిలం దదర్శ" 6

వ్యా. కథాపురుషవ్యవహారము అనగా కథలో నున్న వ్యక్తులను కండ్లకు కట్టి నట్లు వర్ణింప గలిగిన ప్రతిభ. మొదటి శ్లోకము కుమారసంభవమున తృతీయసర్గలోనిది. తపస్సు చేయుచున్న శివునికి పార్వతియందు ప్రేమను కలిగించుటకై మన్మథుడు ప్రయత్నించుచు బాణప్రయోగమునకు అవకాశమునకై పొంచియుండును. అంతలో పార్వతి శివుని సమీపించి పుష్పములను సమర్పించును. ఇదే సమయ మని మన్మథుడు అస్త్రప్రయోగము చేయగా శివుని మనస్సు చలించును. "చంద్రోదయప్రారంభమున సముద్రము వలె, శివుడు కూడ కొంచెము చలించిన ధైర్యము కలవాడై, బింబఫలము వంటి అధరోష్ఠము గల ఉమాముఖము నందు నేత్రములను ప్రసరింపచేసెను."

రెండవ శ్లోకము రఘువంశమునందలి ఇందుమతీస్వయంవరవర్ణనఘట్టములోనిది. సునంద స్వయంవరమునకు వచ్చిన రాజుల నందరిని ఒక్కొక్కరుగ ఇందుమతికి పరిచయము చేయుచుండెను. ఆమె ఒక్కొక్కరినీ కాదని ముందుకు సాగుచుండెను. అజుని దగ్గరకు చేరిన పిమ్మట సునంద అతని పరిచయము చేసెను. ఆతనిని వరింపవలె ననెడు అభిప్రాయ ములో ఇందుమతి ముందుకు సాగకుండగా అచటనే నిలచి తటపటాయించుచుండెను. ఆమె భావమును గ్రహించినది సునంద. "ఇందుమతి అట్టి పరిస్థితిలో నుండగా "బాలా! ముందుకు సాగుదమా?" అని పరిహాసపూర్వకముగ సునంద పలికెను. అపుడు ఆ వధువు ఆమె వైపు కోపముతో వక్రముగ చూచెను."

పై రెండు శ్లోకములందును కవి ఆ యా వ్యక్తులను కంటికి కట్టి నట్లు అతిమనోహ రముగ చిత్రించె ననగా ఇందుకు ప్రతిభయే కారణము.

మూ. సా చ ద్విధా - కారయిత్రీ భావయిత్రీ చ. కవేరుపకుర్వాణా కారయిత్రీ. సాపి త్రివిధా సహజా, ఆహార్యా, ఔపదేశికీ చ. జన్మాన్తరసంస్కారాపేక్షిణీ సహజా. జన్మసంస్కారయోనిరాహార్యా. మన్త్రతన్త్రాద్యుపదేశప్రభవా ఔపదేశికీ. ఐహికేన కియతాపి సంస్కారేణ ప్రథమాం తాం సహజేతి వ్యపదిశన్తి. మహతా పునరాహార్యా. ఔపదేశిక్యాః పునరైహిక ఏవోపదేశకాలః; ఐహిక ఏవ సంస్కారకాలః.

వ్యా. కారయిత్రి, భావయిత్రి అని ఆ ప్రతిభ రెండు విధములు. కవికి ఉపకరించునది, అనగా కవిచేత కావ్యములు వ్రాయించునది, కారయిత్రి. ఆ కారయిత్రి ప్రతిభ కూడ సహజ, ఆహార్య, ఔపదేశికి అని మూడు విధములు. జన్మాంతరసంస్కారముచే లభించినది సహజ. జన్మతః వచ్చి శాస్త్రాభ్యాసాదిసంస్కారమువలన కూడ కలిగినది ఆహార్యప్రతిభ. మంత్రతంత్రాద్యుపదేశములవలన కలిగినది ఔపదేశికి. మొదటి దగు సహజప్రతిభకు ఐహిక మగు సంస్కారము చాల కొద్దిగ చేయవలసి యుండును. ఈ సంస్కారము అతి స్వల్పము గాన దీనిని సహజ యందురు. శాస్త్రాభ్యాసాదిసంస్కారము అత్యధికముగ

చేయవలసి యున్నచో అది ఆహార్యప్రతిభ, అనగా దానిలో జన్మతః లభించినది స్వల్పము సంస్కారమువల్ల లభించినది అధికము. మొదటిదానిలో జన్మతః లభించినది అధికము సంస్కారముచే లభించినది స్వల్పము. ఔపదేశికప్రతిభ ఇహలోకమున (ఈ జన్మలో) జరిగిన ఉపదేశాదులవలననే జనించును; సంస్కారము కూడ ఇహలోకమునందే చేయబడును.

మూ. త ఇమే త్రయోఽపి కవయః సారస్వతః, ఆభ్యాసికః, ఔపదేశికశ్చ. జన్మాన్తరసంస్కారప్రవృత్తసరస్వతీకో బుద్ధిమాన్ సారస్వతః. ఇహ జన్మాభ్యాసోద్భాసిత భారతీక ఆహార్యబుద్ధిరాభ్యాసికః. ఉపదేశదర్శితవాగ్విభవో దుర్బుద్ధిరౌపదేశికః. "తస్మాన్నే తరౌ తన్త్రశేషమనుతిష్ఠతామ్. న హి ప్రకృతిమధురా ద్రాక్షా ఫాణితసంస్కారమపేక్షతే" ఇత్యాచార్యాః. 'న' ఇతి యాయావరీయః; "ఏకార్థం హి క్రియాద్వయం ద్వైగుణ్యాయ సమ్పద్యతే".

వ్యా. సహజము, ఆహార్యము, ఔపదేశికము అను మూడు విధములగు కారయిత్రీ ప్రతిభను అనుసరించి, సారస్వతులు, ఆభ్యాసికులు, ఔపదేశికులు అని కవులు మూడు విధములుగ నుందురు. జన్మాంతరసంస్కారముచే ప్రవర్తించిన సరస్వతి గల బుద్ధిమంతు డగు కవి 'సారస్వతుడు'. ఈ జన్మలో చేసిన అభ్యాసముచే వికసించిన సరస్వతి కల ఆహార్యబుద్ధి (మెరుగు పెట్టవలసిన బుద్ధికలవాడు) అభ్యాసికుడు. (మంత్రతంత్రాదుల) ఉపదేశముచే వాగ్వైభవమును చూపగలిగిన దుర్బుద్ధి (మందబుద్ధి) ఔపదేశికుడు. "మొదటి రెండు తరగతులకును చెందినవారు తంత్రమంత్రాద్యనుష్ఠానము చేయవలసిన పని లేదు. స్వభావతః మధుర మగు ద్రాక్షకు మామూలు బెల్లముతో చేయు సంస్కారముయొక్క ఆవశ్యకత ఉండదు కదా?" అని ఆచార్యుల అభిప్రాయము. "ఇట్లు చెప్పుట యుక్తము కాదు. ఒకే ప్రయోజనమును ఉద్దేశించి రెండు క్రియలు చేసినచో ఫలము రెట్టింపు లభించును కదా?" అని యాయావరీయుని అభిప్రాయము.

మూ. "తేషాం పూర్వ పూర్వః శ్రేయాన్" ఇతి శ్యామదేవః. యతః :-

శ్లో॥ "సారస్వతః స్వతన్త్రః స్యాద్భవేదాభ్యాసికో మితః,
ఔపదేశకవిస్త్వత్ర వల్గు ఫల్గు చ జల్పతి". 7

వ్యా. వీరిలో పూర్వపూర్వుడు గొప్పవాడు. ఔపదేశికునికంటె ఆహార్యబుద్ధి, ఆహార్య బుద్ధికంటె సారస్వతుడు గొప్పవాడు, అని శ్యామదేవుని అభిప్రాయము. ఏలననగా -

"సారస్వతకవి స్వతంత్రుడై రచనలు చేయగలడు. ఆభ్యాసికకవి కొన్ని పరిధులలో సీమితుడై, సీమితమైన రచనలు మాత్రమే చేయగలుగును. ఔపదేశికకవి పలుకులు సుందరముగనే ఉండును గాని సారరహితముగ ఉండును"

మూ. "ఉత్కర్షః శ్రేయాన్" ఇతి యాయావరీయః. స చ అనేకగుణసంనిపాతే భవతి. కిఞ్చ :-

శ్లో॥ "బుద్ధిమత్త్వం చ కావ్యాఙ్గవిద్యాస్వభ్యాసకర్మ చ,
కవేశ్చోపనిషచ్ఛక్తిస్త్రయమేకత్ర దుర్లభమ్." 8

శ్లో॥ "కావ్యకావ్యాఙ్గవిద్యాసు కృతాభ్యాసస్య ధీమతః,
మన్త్రానుష్ఠాననిష్ఠస్య నేదిష్ఠా కవిరాజతా". 9

వ్యా. ఉత్కర్షము మంచిది అని యాయావరీయుని అభిప్రాయము. అది (ఉత్కర్ష), అనేక గుణముల కలయికవలన కలుగును. అనగా సారస్వతాదిభేదములను పట్టి కవుల తారతమ్యమును నిర్ణయించుట యుక్తము కాదు. అనేక సద్గుణములు ఎవనియందు కలిసి యుండునో ఆతడు ఉత్తముడు. ఆ గుణములు ఎట్లు వచ్చినవి అను విషయము అప్రధానము అని అభిప్రాయము.

"కవికి – సహజబుద్ధి, కావ్యాంగము లగు విద్యల అభ్యాసము, మంత్రతంత్రాదిజన్య మగు దైవశక్తి అనునవి ఆవశ్యకములు. ఈ మూడును ఒకనియందు లభించుట కష్టము."

"సహజబుద్ధి కలిగియుండి, కావ్యాంగవిద్యల అభ్యాసము చేయుచు, మంత్రానుష్ఠాన నిష్ఠ గూడ కల కవికి కవిరాజత్వము అతి సమీపమున నుండును. అనగా అట్టివాడు 'కవిరాజు' అగును."

మూ. కవీనాం తారతమ్యతశ్చైష ప్రాయోవాదః.

శ్లో॥ "ఏకస్య తిష్ఠతి కవేర్గృహ ఏవ కావ్య
మన్యస్య గచ్ఛతి సుహృద్భవనాని యావత్,
న్యస్యావిదగ్ధవదనేషు పదాని శశ్వత్
కస్యాపి సఞ్చరతి విశ్వకుతూహలీవ". 10

వ్యా. కవులలో నున్న తారతమ్యమును బట్టి సాధారణముగ ఈ విధముగ చెప్పుట కలదు :-

"ఒక కవి రచించిన కావ్యము అతని ఇంటిలోనే ఉండును. మరొక కవి వ్రాసిన కావ్యము మిత్రుల గృహముల వరకు పోవును. ఒక్కొక్కని కవిత్వము, ప్రపంచయాత్ర చేయుటకు కుతూహలము కలదా అన్నట్లు, అవిదగ్ధుల (కావ్యరచనాపాటవము లేనివారి) ముఖములందు పదములను ఉంచుచు, ఎల్లప్పుడును సంచరించుచుండును. (అనగా

ఈతని కవిత్వము ప్రచురప్రచారము కలదగుటచే కొంచమో, గొప్పగనో, సామాన్య విద్యావంతులు కూడ దీనిని చదువుచుందురు. అందుచే వారి ముఖముపై పదము లుంచి (పదములు అనగా అడుగులు అని కూడ అర్థము) ఇది విశ్వపరిభ్రమణము చేయును).

మూ. సేయం కారయిత్రీ. భావకస్యోపకుర్వాణా భావయిత్రీ. సా హి కవేః శ్రమమభిప్రాయం చ భావయతి. తయా ఖలు ఫలితః కవేర్వ్యాపారతరురన్యథా సోఽవకేశీ స్యాత్. "కః పునరనయోర్భేదో యత్కవిర్భావయతి భావకశ్చ కవిః" ఇత్యాచార్యాః. తదాహుః :-

శ్లో॥ ప్రతిభాతారతమ్యేన ప్రతిష్ఠా భువి భూరిధా,
భావకస్తు కవిః ప్రాయో న భజత్యధమాం దశామ్". 11

వ్యా. ఇంతవరకును చెప్పినది కారయిత్రి అను ప్రతిభ. భావకునికి ఉపకరించు ప్రతిభ భావయిత్రి. కవియొక్క వ్యాపార మనెడు వృక్షము ఈ భావయిత్రి ఉన్నపుడే ఫలించును. లేకున్నచో ఆ వృక్షము పుష్పఫలశూన్య మగును. "కవి యైనవాడు భావన చేయవచ్చును. భావకుడు కవి కావచ్చును. అట్టి పరిస్థితిలో కవి-భావకులకు గాని, భావయిత్రీ-కారయిత్రీ రూపప్రతిభలకు గాని భేద మేమి?" అని ఆచార్యుల మతము. కావుననే ఇట్లు చెప్పబడినది.

"ప్రతిభాతారతమ్యమును బట్టి భూమిపై అనేకవిధముల ప్రతిష్ఠ కలుగును. భావకుడైన కవి సాధారణముగ అధమదశను పొందడు."

మూ. 'న' ఇతి కాలిదాసః. 'పృథగేవ హి కవిత్వాద్భావకత్వమ్, భావకత్వాచ్చ కవిత్వమ్, స్వరూపభేదాద్విషయభేదాచ్చ. యదాహుః -

శ్లో॥ "కశ్చిద్వాచం రచయితుమలం శ్రోతుమేవాపరస్తాం
కల్యాణీ తే మతిరుభయథా విస్మయం న స్తనోతి,
న హ్యేకస్మిన్నతిశయవతాం సన్నిపాతో గుణానా -
మేకః సూతే కనకముపలస్తత్పరీక్షాక్షమోఽన్యః". 12

వ్యా. "ఇట్లు చెప్పుట యుక్తము కాదు,' అని కాళిదాసు అభిప్రాయము. ఏలనన - కవిత్వ - భావకత్వముల స్వరూపము వేరు, వాటి విషయము కూడ వేరు. అందుచే కవిత్వముకంటె భావకత్వము భిన్న మైనది. కావుననే ఈ విధముగ చెప్పుచున్నారు;

"ఒకడు వాక్కును (కవిత్వమును) రచించుటకు మాత్రమే సమర్థుడు; మరి యొకడు దానిని వినుటకు (విని అభినందించుటకు) మాత్రమే సమర్థుడు. ఉత్తమ మైన నీ బుద్ధి రెండు విధములుగను కూడ మాకు ఆశ్చర్యమును కలిగించుచున్నది. ఉత్తమగుణములకు

ఒకే స్థానమున కలయిక ఉండదు కదా? బంగారము ఉత్పత్తి చేసెడి శిల ఒకటి, దాని పరీక్షణము చేయు శిల మరి యొకటి."

మూ. "తే చ ద్విధా- అరోచకినః; సతృణాభ్యవహారిణశ్చ" ఇతి మఙ్గలః. 'కవయోఽపి భవన్తి' ఇతి వామనీయాః. 'చతుర్ధా' ఇతి యాయావరీయః; మత్సరిణః, తత్త్వాభినివేశినశ్చ. "తత్ర వివేకినః పూర్వే; తద్విపరీతాస్తు తతోఽనన్తరాః"ఇతి వామనీయాః.

వ్యా. "వారు (భావకులు) అరోచకులు, సతృణాభ్యవహారులు అని రెండు విధములు" అని మంగలుని అభిప్రాయము. కవులలో కూడ అరోచకులు, సతృణాభ్యవహారులు అను రెండు విధములవా రుందు రని వామనమతానుయాయులు అందురు. మత్సరవంతులు, తత్త్వాభినివేశము (బాగుగ విమర్శించి యథార్థము కనుగొనవలె నను ఆస్థ) కలవారు అను మరి రెండు విధములు కూడ చేర్చుటచే నాలుగు విధము లని యాయావరీయుని అభిప్రాయము. గుణదోషవివేకము కలవారు అరోచకులు, అట్టి వివేకము లేనివారు సతృణాభ్యవహారులు అని వామనమతానుయాయులు చెప్పుదురు. (ఎంతటి ఉత్తమరచన నైనను అరోచకులు అంత తేలికగా మెచ్చరు. సతృణాభ్యవహారులు అన్నింటిని మెచ్చుకొందురు).

మూ. "అరోచకితా హి తేషాం నైసర్గికీ, జ్ఞానయోనిర్వా. నై సర్గికీం హి సంస్కారశతేనాపి వఙ్గమివ కాలికాం తే న జహతి. జ్ఞానయోనౌ తు తస్యాం విశిష్టజ్ఞేయవతి వచసి రోచకితావృత్తిరేవ" ఇతి యాయావరీయః.

వ్యా. వారి అరోచకిత్వము (ఏ రచనను మెచ్చకుండుట) స్వభావసిద్ధముగ నుండవచ్చును లేదా జ్ఞానమువలన కలగవచ్చును. (అనగా అనేకగ్రంథపఠనవంతు లగువారు అత్యుత్తమరచనలనే మెచ్చుకొందురు కాని అన్నింటిని మెచ్చుకొనరు). మొదటి తరగతికి చెందినవారు సహజసిద్ధ మగు అరోచకితను వంగము (సీసము) నలుపునువలె, ఎన్ని సంస్కారములు చేసినను విడువరు. కాని ఈ అరోచకిత జ్ఞానమువలన ప్రాప్తించిన దైనచో అట్టివారు విశిష్ట మగు జ్ఞేయము గల వాక్కునందు, అనగా ఉత్తమవిషయము గల రచనయందు, రోచకితనే కలిగి యుందురు; (దానిని మెచ్చుకొందురు) అని యాయావరీయుని అభిప్రాయము.

మూ. కించ సతృణాభ్యవహారితా సర్వసాధారణీ. తథా హి : వ్యుత్పిత్సోః కౌతుకినః సర్వస్య సర్వత్ర ప్రథమం సా. ప్రతిభావివేకవికలతా హి న గుణాగుణయోర్విభాగసూత్రం పాతయతి. తతో బహు త్యజతి; బహు చ గృహ్ణాతి. వివేకానుసారేణ హి

బుద్ధయో మధు నిష్యన్దన్తి. పరిణామే తు యథార్థదర్శీ స్యాత్. విభ్రమభ్రంశశ్చ నిః శ్రేయసం సన్నిధత్తే.

వ్యా. మరియు సతృణాభ్యవహారిత అనునది (మొదట) అందరికిని సమముగ నుండును. ఏలనన వ్యుత్పత్తి సంపాదించుకొనవలె నని అభిలషించు కుతూహలవంతునకు ప్రతివానికిని ప్రారంభమున అన్ని విషయములందును అది, అనగా సతృణాభ్యవహారిత, ఉండును. అనగా ప్రారంభదశలో అతడు ఒక్కటైన మిగల్చకుండ అన్ని విషయములను స్వీకరించును. ప్రతిభావివేకములు లేకున్నచో ఇది గుణము, ఇది కాదు అనెడు విభాగము స్పష్టముగ తెలియదు. అటు పిమ్మట (కొంతకాలము ఈ విధముగ సతృణాభ్యవహారిగ నున్న పిమ్మట) చాల విషయములను (నిస్సార మైనవాటిని) విడచి, (సారవంతము లగు) చాలవిషయములను గ్రహించును. బుద్ధులు వివేకానుసారముగా తేనె లొలుకును కదా? ఈ విధముగ, బుద్ధిపరిణామము లభించిన తరువాత (బుద్ధి పరిపక్వమైన తరువాత) యథార్థమును గ్రహించును. భ్రాంతి తొలగిపోయినచో శ్రేయస్సు లభించును.

మూ. మత్సరిణస్తు ప్రతిభాతమపి న ప్రతిభాతమ్; పరగుణేషు వాచంయమత్వాత్. స పునరమత్సరీ జ్ఞాతా చ విరలః. తదుక్తమ్ :-

శ్లో॥ కస్త్వం భోః ! కవిరస్మి కావ్యభినవా సూక్తిః సఖే పఠ్యతామ్
త్యక్తా కావ్యకథైవ సమ్ప్రతి మయా కస్మాదిదం శ్రూయతామ్,
యః సమ్యగ్వివినక్తి దోషగుణయోః సారం స్వయం సత్కవిః
సో౽స్మిన్ భావక ఏవ నాస్త్యథ భవేద్దైవాన్న నిర్మత్సరః". 13

వ్యా. మత్సరవంతుడు విషయమును గ్రహించినను గ్రహించనట్లే. ఏలనన అతడు పరగుణముల విషయమున వాక్సంయమముతో నుండును. (పరగుణములను ప్రశంసింప జాలడు). గుణగ్రహణశక్తి యుండి మాత్సర్యము లేనివాడు చాల విరలముగ లభించును. కావుననే ఇట్లు చెప్పబడినది :-

"ఓయీ ! నీవెవరవు?" "కవిని", "మిత్రమా ! ఏదైన ఒక క్రొత్త రచన చదువుము." "నేనీ మధ్య కావ్యము మాటయే విడిచిపెట్టినాను". "అ దెందువలన?" "ఇదిగో చెప్పుచున్నాను; వినుము. తాను సత్కవియై యుండి గుణ-దోషముల సారమును బాగుగ వివేచించి గ్రహింపగల భావకుడే ఈ నాడు లేడు. అథవా దైవవశముచే ఎవడైన ఒకడున్నను, ఆతడు మాత్సర్యహీనుడుగ ఉండడు."

మూ. తత్త్వాభివేశీ తు మధ్యేసహస్రం యద్యేకః. తదుక్తమ్ :-

శ్లో॥ "శబ్దానాం వివినక్తి గుమ్భనవిధీనామోదతే సూక్తిభిః
సాన్ద్రం లేఢి రసామృతం విచినుతే తాత్పర్యముద్రాం చ యః,
పుణ్యైః సంఘటతే వివేక్తృవిరహాదన్తర్ముఖం తామ్యతాం
కేషామేవ కదాచిదేవ సుధియాం కావ్యశ్రమజ్ఞో జనః". 14

వ్యా. కాని తత్త్వాభినివేశి (తత్త్వమును తెలుసుకొనవలె నని పట్టుదల కలవాడు) వేయిమందిలో ఒక డుండునేమో; కావుననే ఇట్లు చెప్పబడినది :-

"ఎవడు శబ్దముల గుంఫనవిధానమును బాగుగ వివేచింపగలడో, సూక్తులను విని ఆనందించునో, దట్టమైన రసామృతమును ఆస్వాదించునో, తాత్పర్యముద్రను అన్వేషించి గ్రహించునో, కావ్యరచనలో నున్న శ్రమను గుర్తింపగలిగిన అట్టి జనుడు, మంచి వివేచకుడు లభింపకపోవుటచే లోలోననే కుములుచున్న బుద్ధిమంతులలో (కవులలో) ఏ కొలదిమందికో, ఎప్పుడో, పుణ్యములచే లభించును."

శ్లో॥ స్వామీ మిత్రం చ మన్త్రీ చ శిష్యశ్చాచార్య ఏవ చ,
కవేర్భవతి హీ చిత్రం కిం హి తద్యన్న భావకః. 15

వ్యా. కవికి భావకుడే స్వామి; మిత్రుడు; మంత్రి; శిష్యుడు; మరియు ఆచార్యుడు. కవికి భావకుడు ఏమి కాడు? ఏమి ఆశ్చర్యము? (కవికి సర్వవిధముల సహాయము చేయువాడు భావకుడే అని అర్థము).

శ్లో॥ కావ్యేన కిం కవే స్తస్య తన్మనోమాత్రవృత్తినా,
నీయన్తే భావకైర్యస్య న నిబన్ధా దిశో దశ. 16

వ్యా. "ఏ కవియొక్క రచనలను భావకులు పది దిక్కులందును వ్యాపింపచేయరో అట్టి కవియొక్క మనస్సులో మాత్రమే ఉండెడు కావ్యముచే ఏమి ప్రయోజనము"?

శ్లో॥ సన్తి పుస్తకవిన్యస్తాః కావ్యబన్ధా గృహే గృహే,
ద్విత్రాస్తు భావకమనఃశిలాపట్టనికుట్టితాః. 17

వ్యా. పుస్తకలిఖితము లగు కావ్యబంధములు ఇంటింటను ఉన్నవి (ఉండవచ్చును). భావకుల మనస్సు లనెడు శిలాఫలకములపై చెక్కినవి మాత్రము రెండు - మూడే ఉండును.

శ్లో॥ సత్కావ్యే విక్రియాః కాశ్చిద్భావకస్యోల్లసన్తి తాః,
సర్వాభినయనిర్ణీతా దృష్టా నాట్యసృజా న యాః. 18

వ్యా. సత్కావ్యమునందు (సత్కావ్యపఠనసమయమునందు), భావకునకు ఒకానొక విధమైన, అనగా వర్ణింపశక్యము కాని, మానసవికారములు కలుగును. అనేకవిధము

లగు అభినయములను నిర్ణయించినపుడు, నాట్యశాస్త్రనిర్మాత యగు భరతుడు కూడ, వాటిని గూర్చి ఊహించి యుండలేదు.

శ్లో॥ వాగ్భావకో భవేత్కశ్చిత్కశ్చిద్ధృదయభావకః,
సాత్త్వికైరాఙ్గికైః కైశ్చిదనుభావైశ్చ భావకః. 19

వ్యా. భావకులలో కొందరు (ఆహా ! ఓహో! మొదలైన) మాటలద్వారా భావప్రకటన చేయుదురు. కొందరు హృదయమునందే భావన చేయుదురు. మరికొందరు, సాత్త్విక భావముల ద్వారా, ఆంగికచేష్టల ద్వారా, అనుభావముల ద్వారా భావావిష్కరణము చేయుదురు.

శ్లో॥ గుణాదానపరః కశ్చిద్దోషాదానపరోఽపరః,
గుణదోషాహృతిత్యాగపరః కశ్చన భావకః. 20.

వ్యా. ఒకడు గుణములను స్వీకరించుటయందు ఆసక్తి కలవాడు. మరియొకడు దోషములను గ్రహించుటయందు ఆసక్తుడు. మూడవరకమైన భావకుడు గుణగ్రహణ దోషపరిత్యాగములందు ఆసక్తి కలవాడు.

శ్లో॥ అభియోగే సమానేఽపి విచిత్రో యదయం క్రమః,
తేన విద్మః ప్రసాదోఽత్ర నృణాం హేతురమానుషః. 21

వ్యా. భావకు లందరును కావ్యార్థభావన చేయుటకై ప్రయత్నము చేయుచుండుట సమానమే యైనను వారిలో, పైన చెప్పినవిధమున, విచిత్రపద్ధతులు కానవచ్చుచున్నవి. దీనిని బట్టి, ఆయా వ్యక్తులు సంపాదించుకొనిన ఒకానొక దివ్య ప్రసాదమే దీని కంతకును హేతు వని తెలుసుకొను చున్నాము.

శ్లో॥ న నిసర్గకవిః శాస్త్రే న క్షుణ్ణః కవతే చ యః,
విడమ్బయతి సాత్మానమాగ్రహగ్రహిలః కిల. 22

వ్యా. ఎవడు సహజకవి కాడో, ఎవడు శాస్త్రమునందు పరినిష్ఠితజ్ఞానవంతుడు కాడో, అట్లయినను కవితారచన చేయుచుండునో, అట్టివాడు కేవలము మొండి పట్టుదలతో తనను తాను పరిహాసపాత్రమునుగా చేసికొనుచున్నాడు. (సః + ఆత్మానమ్ "సోఽచి లోపేచేత్పాదపూరణమ్" అను సూత్రముచే సులోపము).

శ్లో॥ కవిత్వం న స్థితం యస్య కావ్యే చ కృతకౌతుకః,
తస్య సిద్ధిః సరస్వత్యాస్తన్త్రమన్త్రప్రయోగతః. 22

వ్యా. సహజకవితాశక్తి లేకపోయినను కావ్యము రచింపవలె నని ఆసక్తి కలవానికి సరస్వతీతంత్రమంత్రముల ప్రయోగమువలన సిద్ధి లభించును.

శ్లో॥ పదాన్తరం వేత్తి సుధీః స్వవాక్యపరవాక్యయోః,
తదా స సిద్ధో మన్తవ్యః కుకవిః కవిరేవ వా. 23

వ్యా. కుకవి యైనను కవియైనను ఒక కవి ఎపుడు తన వాక్యమునందును, పరుల వాక్యమునందును ప్రయోగించిన పదముల తారతమ్యమును గ్రహింపగలుగునో, అపుడు ఆతడు సిద్ధుడు (కవితాసిద్ధి కలవాడు) అని గ్రహింపవలెను.

వి. యదాన్తరం అను పాఠ మున్నచో యుక్తము "ఎపుడు స్వపరరచనలలోని తారతమ్యమును గ్రహించునో" అని యర్థము.

శ్లో॥ కారయిత్రీభావయిత్ర్యావితీమే ప్రతిభాభిదే,
అథాతః కథయిష్యామో వ్యుత్పత్తిం కావ్యమాతరమ్. 24

ఇతి రాజశేఖరకృతౌ కావ్యమీమాంసాయాం కవిరహస్యే ప్రథమేఽధికరణే చతుర్థోఽధ్యాయః పదవాక్యవివేకః కావ్యవిశేషేషు కారయిత్రీ భావయిత్రీ నామసమీక్షా.

వ్యా. ఇవి (ఇంతవరకును నిరూపిత మైనవి) కారయిత్రి భావయిత్రి అను ప్రతిభాభేదములు. ఇక ఇటుపైన కావ్యమాత యైన వ్యుత్పత్తిని గూర్చి చెప్పెదము.

బాలనందినిలో చతుర్థాధ్యాయము సమాప్తము.

పఞ్చమోధ్యాయః - వ్యుత్పత్తిః కావ్యపాకశ్చ.

మూ. "బహుజ్ఞతా వ్యుత్పత్తిః" ఇత్యాచార్యాః. సర్వతోదిక్కా హి కవివాచః. తదుక్తమ్ :-

శ్లో॥ ప్రసరతి కిమపి కథఞ్చన నాభ్యస్తే గోచరే వచః కస్య,
ఇదమేవ తత్కవిత్వం యద్వాచః సర్వతోదిక్కాః. 1

వ్యా. అనేక విషయములు తెలిసి యుండుటకు వ్యుత్పత్తి యని పేరు అని ఆచార్యుల అభిప్రాయము. కవుల వాక్కులు సర్వతోముఖములుగ (అన్ని విషయములకు సంబంధించినవిగ) ఉండును కదా? కావుననే ఇట్లు చెప్పబడియున్నది :-

"అలవాటైన విషయమున, ఏదియో విధముగ, ఏ కొంచెముగనో, ఎవనివాక్కు ప్రసరించకుండ ఎట్లుండును. (అలవాటుగా తెలిసిన విషయమును గూర్చి ప్రతి యొక్కడును

ఏ కొంచెమో వ్రాయ గలిగియే యుండును. అందులో విశేష మేమియు లేదు). వాక్కులు సర్వతోముఖములుగ నుండుటయే, అనగా అనేకవిషయములకు సంబంధించి యుండుటయే, సత్కవిత్వమునకు లక్షణము".

మూ. 'ఉచితానుచితవివేకో వ్యుత్పత్తిః" ఇతి యాయావరీయః. ప్రతిభావ్యుత్పత్త్యోః ప్రతిభా శ్రేయసీ ఇత్యానన్దః. సా హి కవేరవ్యుత్పత్తికృతం దోషమశేషమాచ్ఛాదయతి, తదాహ :-

శ్లో॥ "అవ్యుత్పత్తికృతో దోషః శక్త్యా సంవ్రియతే కవేః,
యస్త్వశక్తికృతస్తస్య ఝగిత్యేవావభాసతే". 2

శక్తిశబ్దశ్చాయముపచరితః ప్రతిభానే వర్తతే.

శ్లో॥ "ఏతత్కిం శిరసి స్థితం మమ పితుః? ఖణ్డం సుధాజన్మనో
లాలాటం కిమిదం? విలోచనమిదం, హస్తేఽస్య కిం? పన్నగః,
ఇత్థం క్రౌఞ్చరిపోః క్రమాదుపగతే దిగ్వాససః శూలినః
ప్రశ్నే వామకరోపరోధసుభగం దేవ్యాః స్మితం పాతు వః. 3

వ్యా. వ్యుత్పత్తి యనగా ఉచితానుచితవివేక మని యాయావరీయుని అభిప్రాయము. ప్రతిభావ్యుత్పత్తులలో ప్రతిభ ఉత్తమమైనది అని ఆనందవర్ధనుడు చెప్పినాడు. అది అవ్యుత్పత్తిచేత కవికి కలిగిన లోపమును పూర్తిగా ఆచ్ఛాదించును. ఆ విషయమునే చెప్పి యున్నాడు :- "కవికి వ్యుత్పత్తి లేని లోపము శక్తిచేత కప్పబడును. కాని శక్తి లేకపోవుటచే కలిగిన దోషము మాత్రము వెంటనే కనబడిపోవును." (ఈ శ్లోకము ధ్వన్యాలోకములోనిది).

ఇచట 'శక్తి' శబ్దము ఉపచారముచే (గౌణప్రయోగముచే) ప్రతిభ అనునర్థమున ప్రయుక్త మైనది. (ప్రతిభకు ఉదాహరణము) :-

"నా తండ్రి శిరస్సుపై నున్నది ఏమి?" "చంద్రకళ". "లలాటముపై నున్నది ఏమి?" "ఇది నేత్రము". "ఈయన హస్తమున ఇది ఏమి?" "అది సర్పము". "ఈవిధముగ దిగంబరుడైన ఈశ్వరుని విషయమున (బాలుడైన) కుమారస్వామియొక్క ప్రశ్న క్రమముగ వచ్చుచుండగా, ఎడమచేతితో నతని నోరు మూయుట ద్వారా ఆ ప్రశ్నను అడ్డుకొనుటచే సుందరముగనున్న, పార్వతియొక్క చిరునవ్వు మిమ్ములను రక్షించుగాక."

వి. ఇచట కుమారస్వామి - పార్వతుల నడుమ జరిగిన ప్రశ్నోత్తరముల వర్ణనము అనుచితముగ నున్నది గాన ఇందు కొంతవరకు కవియొక్క వ్యుత్పత్తి (యాయావరీయమత ప్రకారము) కొరతవడినది. కాని ప్రతిభచే ఆ ప్రశ్నోత్తరముల కొక క్రొత్త మళుపు ఏర్పరచి కవి ఇచట కావ్యసౌందర్య మంతగ చెడకుండ చేసినాడు.

మూ. "వ్యుత్పత్తిః శ్రేయసీ" ఇతి మంగళః. సా హి కవేరశక్తికృతం దోషమశేషమాచ్ఛాదయతి. తథాహి :-

శ్లో॥ "కవేః సంవ్రియతేఽశక్తిర్వ్యుత్పత్త్యా కావ్యవర్త్మని,
వైదగ్ధీచిత్త (త్ర) చిత్తానాం హేయా శబ్దార్థగుమ్ఫనా." 4

వ్యా. "(ప్రతిభావ్యుత్పత్తులలో) వ్యుత్పత్తి గొప్పది" అని మంగళుని అభిప్రాయము. అది కవికి శక్తి లేని లోపము నంతను పూర్తిగ కప్పివేయును. ఈ విషయమే ఇట్లు చెప్పబడినది.

"కావ్యమార్గమున, కవి యొక్క అశక్తి వ్యుత్పత్తిచేత కప్పివేయబడును. వైదగ్ధిచే (వ్యుత్పత్తిచే) చిత్రిత మగు మనస్సు కల పాఠకులకు (ప్రతిభాకృత మగు) శబ్దార్థగుంఫన హేయమైనది." అనగా కవియొక్క వ్యుత్పత్తిచే ఆకృష్టచిత్తు లగు పాఠకులు. ప్రతిభాకృత మగు శబ్దార్థగుంఫన విషయమున అంతగా ఆదరము చూపరు.

మూ. వ్యుత్పత్తిర్యథా :-

శ్లో॥ కృతః కణ్ఠే నిష్కో న హి కిముత తన్వీ మణిలతా
కృశం లీలాపత్రం శ్రవసి నిహితం కుణ్డలముచి,
న కౌశేయం చిత్రం వసనమవదాతం తు వసితం
సమాసన్నీభూతే నిధువనవిలాసే వనితయా. 5

వ్యా. వ్యుత్పత్తికి ఉదాహరణ మెట్లనగా -

"సురతవిలాససమయము ఆసన్న మైనపుడు, వనిత, కంఠమున సువర్ణాభరణమును ధరింపక సన్నని మణిలతను ధరించెను. కుండలములు తీసివేసిన శ్రవణములందు సన్నని విలాసార్థ మైన పత్రము ఉంచెను. పట్టువస్త్రమును ధరింపక తెల్లని వస్త్రమును ధరించెను."

వి. ఇచట శబ్దార్థగుంభనలో అంతగా సౌందర్యము లేకున్నను, సురతానుకూల వేషధారణవర్ణనము ఔచిత్యజ్ఞానసమంచిత మగుటచే కవికి గల వ్యుత్పత్తిని సూచించుచున్నది.

మూ. "ప్రతిభావ్యుత్పత్తీ మిథః సమవేతే శ్రేయస్యౌ" ఇతి యాయావరీయః. న ఖలు లావణ్యలాభాదృతే రూపసమ్పత్, ఋతే రూపసమ్పదో వా లావణ్యలబ్ధిర్మహతే సౌందర్యాయ.

వ్యా. ప్రతిభావ్యుత్పత్తులు రెండును ఒకదానితో ఒకటి కలిసి యున్నచో మంచిది. అని యాయావరీయుని అభిప్రాయము. లావణ్యము లేనిచో రూపసంపదగాని, రూపసంపద లేనిచో లావణ్యము గాని సౌందర్యజనకము కాజాలదు కదా?

వి. ముత్యములలోని కాంతి వలె, శరీరము నందంతటను కనబడు ఒక విధమగు నిగారింపు లావణ్యము. వివిధము లగు అవయవముల సంఘటనము నిర్దుష్టముగ నుండుట రూపము. ఈ రెండింటి కలయికవలన లభించునది సౌందర్యము.

మూ. ఉభయయోగో యథా :-

శ్లో॥ **జఙ్ఘాకాణ్డోరునాలో నఖకిరణలసత్కేసరాలీకరాలః**
ప్రత్యగ్రాలక్తకాభాప్రసరకిసలయో మఞ్జుమఞ్జీరభృఙ్గః,
భర్తుర్నృత్యానుకారే జయతి నిజతనుస్వచ్ఛలావణ్యవాపీ
సమ్భూతామ్భోజశోభాం విదధదభినయాద్దణ్డపాదో భవాన్యాః. 6

వ్యా. ప్రతిభావ్యుత్పత్తుల సమ్మేళనమునకు ఉదాహరణ మెట్లనగా :-

"భర్తయొక్క (శివునియొక్క) నృత్యమును అనుకరించుచు (పార్వతి) అభినయము చేయుటవలన (చేయునపుడు), కాలు అనెడు పెద్దదైన కాడకలదియు, నఖకిరణము లనెడు ప్రకాశించుచున్న కింజల్కములచే వ్యాప్తమైనదియు, అప్పుడే పెట్టిన లత్తుకయొక్క కాంతి ప్రసారమనెడు చిగుళ్లు కలదియు, మృదువైన (మధురధ్వని చేయుచున్న) అందెలే తుమ్మెదగా కలదియు, (ఈ విధముగ) తనశరీరము యొక్క స్వచ్ఛమైన లావణ్యమనెడు దిగుడు బావియందు పుట్టిన పద్మముయొక్క శోభను కల్పించుచున్న పార్వతీదేవియొక్క దండపాదము సర్వోత్కృష్టముగ నున్నది".

వి. నూపురముతో కూడిన పాదమును దండమును చాచినట్లు శీఘ్రముగ చాచినచో అది దండపాదము. **"నూపురం చరణే కృత్వా దణ్డపాదం ప్రసారయేత్. క్షిప్రావిద్ధకరం చైవ దణ్డపాదం తదుచ్యతే"** అని నాట్యశాస్త్రము (4.143). ఈ విధముగ శాస్త్రవ్యుత్పత్తియు, ఉచితపదాదిప్రయోగముచే దేవీనృత్యమును వర్ణించుట ద్వారా ప్రతిభయు ఇచట చూపబడినవి. ఇది చండీశతకములోని పద్య మని కావ్యప్రకాశాదులలో నాగేశాదులు చెప్పినారు కాని కావ్యమాలాప్రచురిత మగు చండీశతకములో ఈ శ్లోకము లేదు.

మూ. ప్రతిభావ్యుత్పత్తిమాంశ్చ కవిః కవిరిత్యుచ్యతే. స చ త్రిధా-శాస్త్రకవిః, కావ్యకవిః, ఉభయకవిశ్చ. "తేషాముత్తరోత్తరో గరీయాన్" ఇతి శ్యామదేవః. 'న' ఇతి యాయావరీయః; యథా స్వవిషయే సర్వో గరీయాన్. న హి రాజహంసశ్చన్ద్రికాపానాయ ప్రభవతి; నాపి చకోరోఽద్భ్యః క్షీరోద్ధరణాయ, యచ్ఛాస్త్రకవిః కావ్యే రససమ్పదం విచ్ఛినత్తి, యత్కావ్యకవిః శాస్త్రే తర్కకర్కశమప్యర్థముక్తివైచిత్ర్యేణ శ్లథయతి. ఉభయకవిస్తూభయోరపి వరీయాన్ యద్యుభయత్ర పరం ప్రవీణః స్యాత్. తస్మాత్తుల్య ప్రభావావేవ శాస్త్రకావ్యకవీ.

వ్యా. ప్రతిభావ్యుత్పత్తులు రెండును ఉన్న కవియే కవియని చెప్పబడును. అట్టి కవి - శాస్త్రకవి, కావ్యకవి ఉభయకవి అని మూడు విధములు, "వీరిలో ఉత్తరోత్తరుడు (మొదటి వానికంటె రెండవవాడు, రెండవవానికంటె మూడవవాడు) గొప్పవాడు" అని శ్యామదేవుని అభిప్రాయము. అది అట్లు కాదని యాయావరుని అభిప్రాయం. అది యెట్లనగా - తన తన విషయమున ప్రతి ఒక్కరు గొప్పవారే. రాజహంస చంద్రికాపానము చేయజాలదు; చకోరము నీటినుండి పాలను వేరుచేయజాలదు. శాస్త్రకవి (యథాశాస్త్రముగ రచన చేయుటచే) కావ్యమునందు రససంపదను శోభాయుక్తము చేయును. కావ్యకవి, శాస్త్రమునందు తర్కకర్కశ మగు విషయమును గూడ ఉక్తివైచిత్ర్యముచే శిథిలముగ (కాఠిన్య రహితముగ) చేయును. అటు శాస్త్రమునందును, ఇటు కావ్యమునందును మంచి ప్రావీణ్యము సంపాదించిన యెడలనే ఉభయకవి శాస్త్రకావ్యములు రెండిటియందును గొప్ప వాడగును. కావున శాస్త్రకవియు కావ్యకవియు గూడ సమాన మైన ప్రభావము కలవారే. (వారిలో తారతమ్యము ఎంచవలసిన పని లేదు).

మూ. ఉపకార్యోపకారకభావం తు మిథః శాస్త్రకావ్యకవ్యోరనుమన్యామహే, యచ్ఛాస్త్రసంస్కారః కావ్యమనుగృహ్ణాతి; శాస్త్రైకప్రవణతా తు నిగృహ్ణాతి. కావ్యసంస్కారోఽపి శాస్త్రవాక్యపాకమనురుణద్ధి; కావ్యైకప్రవణతా తు విరుణద్ధి.

వ్యా. శాస్త్రకవి - కావ్యకవులకు పరస్పరము ఉపకార్యోపకారకభావమును అంగీకరింతుము. ఏలనన శాస్త్రసంస్కారము కావ్యమును అనుగ్రహించును. (శాస్త్ర సంస్కారము కొంతవరకు ఉన్నచో దానివలన కావ్యమునకు శోభ లభించును). కేవలము శాస్త్రదృష్టి ఒక్కటియే ఉన్నచో, అది కావ్యమును నిగ్రహించును (కావ్యశోభను తగ్గించును) అట్లే కావ్యసంస్కారము శాస్త్రవాక్యపాకమునకు అనుగుణముగ నుండి దానికి ఉపకరించును. కేవలము కావ్యదృష్టికి మాత్రమే ఎక్కువ ప్రాధాన్య మిచ్చినచో అది శాస్త్రవాక్యపాకమునకు విరుద్ధముగ నుండును.

మూ. తత్ర త్రిధా శాస్త్రకవిః :- యః శాస్త్రం విధత్తే, యశ్చ శాస్త్రే కావ్యం సంవిధత్తే; యోఽపి కావ్యే శాస్త్రార్థం నిధత్తే. కావ్యకవిః పునరష్టధా - తద్యథా రచనాకవిః, శబ్దకవిః, అర్థకవిః, అలఙ్కారకవిః, ఉక్తికవిః. రసకవిః, మార్గకవిః, శాస్త్రార్థకవిరితి.

వ్యా. శాస్త్రమును రచించువాడు (ఆనందవర్ధనాదులు), శాస్త్రమునందు కావ్యమును కూర్చువాడు (పండితరాజాదులు), కావ్యమునందు శాస్త్రార్థమును కూర్చువాడు (భట్టి ప్రభృతులు) అని శాస్త్రకవి మూడు విధములు. అట్లే - రచనాకవి, శబ్దకవి, అర్థకవి, అలంకారకవి, ఉక్తికవి, రసకవి, మార్గకవి, శాస్త్రార్థకవి అని కావ్యకవి కూడ ఎనిమిది విధములు.

మూ. తత్ర రచనాకవిః :-

శ్లో॥ లోలల్లాఙ్గూలవల్లీవలయితవకులానోకహస్కన్ధగోలై -
ర్గోలాఙ్గూలైర్నదద్భిః ప్రతిరసితజరత్కన్దరామన్దిరేషు,
ఖణ్డేషూద్దణ్డపిణ్డీతగరతరలకాః ప్రాపిరే యేన వేలా -
మాలఙ్ఘ్యోత్తాలతల్లస్ఫుటితపుటకినీబన్ధవో గన్ధవాహాః. 7

వ్యా. అందు రచనాకవి యెట్లనగా :-

"ఎవనిచే సముద్రతీరమును దాటి, కదలుచున్న లాంగూలవల్లులచే (లతలవంటి తోకలచే) చుట్టబడిన వకులవృక్షముల గుండ్రని మ్రానులు కల, ధ్వనిచేయుచున్న గోలాంగూలములచే (కొండముచ్చులచే) ప్రతిధ్వనించుచున్న అతిపురాతనమైన గుహామందిరములు గల ద్వీపములయందు, తీవ్రమైన పిండీ - తగర - తరలకవృక్షములు కలవియు (ఆ వృక్షముల మీదుగా వచ్చుచున్నవి) అత్యుద్ధతము లగు (ఉత్తాల) సరస్సుల (తల్ల?) లో వికసించిన పద్మసమూహముల (పుటకినీ) బంధువులును అగు వాయువులు పొందబడినవో".

వి. ఈ శ్లోకమునందు కేవలము శబ్దానుప్రాసముకొరకై అనేకనిరర్థకశబ్దములు - అనావశ్యకశబ్దములు, ప్రయోగించబడినవి. ఈ విధముగ శ్లోకరచనామాత్రమునందే దృష్టి కలవా డగుటచే ఈ కవి రచనాకవి.

మూ. త్రిధా చ శబ్దకవిర్నామాఖ్యాతార్థభేదేన. తత్ర నామకవిః -

శ్లో॥ విద్యేవ పుంసో మహిమేవ రాజ్ఞః
ప్రజ్ఞేవ వైద్యస్య దయేవ సాధోః,
లజ్జేవ శూరస్య మృజేవ యూనో
విభూషణం తస్య నృపస్య సైవ. 8

వ్యా. నామకవి, ఆఖ్యాతకవి, అర్థకవి అను భేదములచే శబ్దకవి మూడు విధములు. వారిలో నామకవి ఎట్లనగా :-

"పురుషునకు విద్య వలె, రాజుకు మహిమ వలె (ప్రభుత్వము వలె), వైద్యునకు (లేదా పండితునకు) ప్రజ్ఞ వలె, సత్పురుషునకు దయ వలె. శూరునకు లజ్జ వలె, యువకునకు స్నిగ్ధశరీరకాంతి వలె, ఆ రాజునకు ఆమెయే అలంకారము".

వి. ఈ శ్లోకమున అన్నియు నామవాచకములే ప్రయోగింపబడినవి. తిజంతపద మొక్కటి యైనను ప్రయుక్తము కాదు. అందుచే ఈ కవి 'నామకవి'.

మూ. ఆఖ్యాతకవిర్యథా :-

శ్లో॥ ఉచ్చైస్తరాం జహసురాజహృషుర్జగర్జు
రాజఘ్నిరే భుజతటీనికరైః స్ఫురద్భిః,
సన్తుష్టువుర్ముముదిరే బహుమేనిరే చ
వాచం గురోరమృతసమ్భవలాభగర్భామ్. 9

వ్యా. ఆఖ్యాతకవి ఎట్లనగా -

"అమృతము జనించిన దను విషయమును తెలిపెడు, బృహస్పతియొక్క వాక్యమును (విని), (దేవతలందరును ఆనందపారవశ్యముచే) బిగ్గరగా నవ్విరి. సంతోషించిరి; గర్జించిరి, జబ్బలు చరచుకొనిరి. స్తుతించిరి; ఆనందించిరి; గౌరవించిరి".

ఈ శ్లోకమున అనేకతిజంతపదములను ప్రయోగించి ఒక విధమగు శోభను కూర్చుటచే ఈ కవి 'ఆఖ్యాతకవి'. ఆఖ్యాత మనగా తిజంతపదము.

మూ. నామాఖ్యాతకవిః :-

శ్లో॥ హతత్విషోన్ధాః శిథిలాంసబాహవః
త్రి (స్త్రి) యో విషాదేన విచేతనా ఇవ,
న చుక్రుశుర్నో రురుదుర్న సస్వను
ర్న చేలురాసుర్లిఖితా ఇవ క్షణమ్. 10

వ్యా. నామాఖ్యాతకవికి ఉదాహరణము :-

"నశించిన కాంతికలవారై, అంధలై, శిథిల మైన భుజబంధము గల బాహువులు కలవారై, స్త్రీలు, దుఃఖముచే చైతన్యరహితలు వలె అయి, ఆక్రోశించలేదు; ఏడవలేదు; ధ్వనిచేయలేదు, చలించలేదు; క్షణకాలముపాటు వ్రాసిన బొమ్మల వలె ఉండిపోయిరి."

వి. ఈ శ్లోకములో పూర్వార్ధమున నామప్రయోగము, ఉత్తరార్ధమున ఆఖ్యాత ప్రయోగము చక్కగ చేయుటచే ఈ కవి 'నామాఖ్యాతకవి'.

మూ. అర్థకవిః -

శ్లో॥ దేవీ పుత్రమసూత నృత్యత గణాః కిం తిష్ఠతేత్యుద్భుజే
హర్షాద్ భృంగిరిటావుదాహృతగిరా చాముణ్డయాలిఙ్గితే,
పాయాద్వో జితదేవదున్దుభిఘనధ్వానప్రవృత్తిస్తయో -
రన్యోన్యాఙ్కనిపాతజర్జరజరత్స్థూలాస్థిజన్మా రవః. 11

"దేవి కుమారుని కన్నది. ఓ! ప్రమథులారా! కూర్చున్నా రేమి? నాట్యము చేయండి" అని పలుకుచు ఆనందముతో చేతు లెత్తి నాట్యము చేయుచున్న భృంగిరిటి (ప్రమథగణ నాయకులలో ఒకడు) ఆ వాక్యమునే మరల పలికిన చాముండచే (సప్తమాతృకలలో ఒకతె) కౌగలించుకొనబడినవా డగుచుండగా, దేవదుందుభుల ఘనధ్వని ప్రసారమును కూడ జయించినదై, వారిరువురు ఒండొరులను ఢీకొనుటచే కలిసినవియు, జర్జరమ్ములు, జీర్ణములు, స్థూలములును అగు ఎముకల (కంఠమాలగా ధరించిన ఎముకల) నుండి కలిగిన ధ్వని మిమ్ములను రక్షించు గాక."

వి. ఇచట ఈ కవి నామముల ప్రయోగమునకు గాని, ఆఖ్యాతప్రయోగమునకు గాని అంతగ ప్రాధాన్య మీయక చమత్కార జనక మగు అర్థమును కూర్చుటయందే ఆసక్తి చూపి యున్నాడు గాన ఇతడు 'అర్థకవి'.

మూ. ద్విధా అలంకారకవిః శబ్దార్థభేదేన. తయోః శబ్దాలంకారః :-

వ్యా. శబ్దాలంకారకవి, అర్థాలంకారకవి అను భేదముచే అలంకారకవి రెండు విధములు. వారిలో శబ్దాలంకార కవి ఎట్లనగా :-

శ్లో॥ న ప్రాప్తం విషమరణం ప్రాప్తం పాపేన కర్మణా విషమరణమ్,
న మృతో భాగీరథ్యాం మృతోఽహముపగూహ్య మన్దభాగీ రథ్యామ్. 12

"విషమరణము అనగా భయంకర మైన యుద్ధము, పొందబడలేదు. పాపకర్మచేత విష మరణము, అనగా విషముచే మరణము పొందబడినది. నేను భాగీరథిలో మరణింపలేక పోయితిని. మన్దభాగి నైన, అనగా దురదృష్టవంతుడనైన, నేను వీథిని కౌగలించుకొని మరణించితిని - మరణించుచున్నాను."

వి. ఇచట విషమరణమ్ 'భాగీరథ్యామ్' అను పదముల ఆవృత్తిచే (యమక) శబ్దాలంకారము ఉపయుక్త మైనది. కావున ఈ కవి శబ్దాలంకారకవి.

మూ. అర్థాలఙ్కారకవిః :-

శ్లో॥ భ్రాన్తజిహ్వాపతాకస్య ఫణచ్ఛత్రస్య వాసుకేః,
దంష్ట్రాశలాకాదారిద్ర్యం కర్తుం యోగ్యోఽస్తి మే భుజః. 13

వ్యా. అర్థాలంకారకవి :-

"తిరుగుచున్న (ఎగురుచున్న) జిహ్వలే పతాకలుగా కలవాడును పడగయే ఛత్రముగా కలవాడును అగు వాసుకికి కోర లనెడు శలాకలు (ఛత్రమునందున్న ఊచలు) లేకుండ చేయగల శక్తి నా భుజమున కున్నది".

వి. 'జిహ్వాపతాక' 'ఫణచ్ఛత్ర' 'దంష్ట్రాశలాక' శబ్దములలో రూపకాలంకారములు. వాటిచే వాసుకి చక్రవర్తి యను నర్థము ప్రతీత మగుచున్నది. ఈ విధముగ అర్థాలంకారము లను కూర్చుటచే అర్థాలంకారకవి.

మూ. ఉక్తికవిః -

శ్లో॥ ఉదరమిదమనిన్ద్యం మానినీశ్వాసలావ్యం
స్తనతటపరిణాహో దోర్లతాలేహ్యసీమా,
స్ఫురతి చ వదనేన్దుర్దృక్ప్రణాలీనిపేయ
స్తదిహ సుదృశి కల్యాః కేలయో యౌవనస్య. 14

వ్యా. ఉక్తికవికి ఉదాహరణము :-

"నిర్దుష్ట మగు ఈ ఉదరము మానినియొక్క శ్వాసలచేత కూడ తెగిపోవును. స్తనతట వైశాల్యము బాహులతలచే నాకతగిన (స్పృశింపదగిన) సరిహద్దులు (ప్రాంతములు) కలది. ముఖపద్మము నేత్రము లనెడు గొట్టములచే త్రాగుటకు వీలుగ నున్నది. ఈ విధముగ ఈ వనితయందు యౌవనవిలాసలు మాదకములుగ నున్నవి."

వి. ఈ శ్లోకములో - ఉదరము శ్వాసతగిలినంతనే తెగిపోవుననియు, స్తనవైశాల్యము చేతులను ఒరచుకొనుచున్న దనియు, ముఖచంద్రుని నేత్రములతో త్రాగవచ్చు ననియు చెప్పుటలో చమత్కార మున్నది గాన ఈ కవి ఉక్తికవి.

మూ. యథా వా :-

శ్లో॥ ప్రతీచ్ఛత్యాశోకీం కిసలయపరావృత్తిమధరః
కపోలః పాణ్డుత్వాదవతరతి తాడీపరిణతిమ్,
పరిమ్లానప్రాయామనువదతి దృష్టిః కమలినీ
మితీయం మాధుర్యం స్పృశతి చ తనుత్వం చ భజతే. 15

వ్యా. మరి యొక ఉదాహరణ మెట్లనగా -

"అధరోష్ఠము అశోకవృక్షసంబంధ మైన కిసలయపరావృత్తిని ఎదురుచూచుచున్నది. గండస్థలము తెల్లగా నుండుటచే తాళీదళముయొక్క పరిణామమును పొందుచున్నది. దృష్టి ఎక్కువగా వాడిపోయిన పద్మలతను అనుకరించుచున్నది. ఈ విధముగ ఈమె మాధుర్యమును స్పృశించుచు, కృశత్వమును కూడ పొందుచున్నది".

వి. ఇది విరహావస్థావర్ణన మై యుండును. పరావృత్తి యనగా ఒక వస్తువు నిచ్చి మరి యొక వస్తువును గ్రహించుట. ఇది సమమూల్యాదు లగు వస్తువులందే కుదురును.

అధరము పూర్వము అశోకప్రవాళము కంటె ఎఱ్ఱగా నుండెడిది. ఇప్పుడు ఎరుపు తగ్గుటచే ఆ అశోకప్రవాళముతో వినిమయము చేయుటకు తగినదిగ ఉన్నది. తాళీపరిణతి యనగా తాటిమొవ్వులోని ఆకుయొక్క పరిణామ మని యర్థము.

ఇచట గూడ విషయమును చెప్పెడు **విధానములో చమత్కార ముండుటచే ఈ** కవి ఉక్తికవి. దండి - భోజరాజాదుల **మతము** ప్రకారము **ఇట్టి** రచనలలో సమాధి యను గుణముండును. లోకమర్యాదానుసారము**గా** కవి ఒకదాని ధర్మములను మరొకదానియందు ఆరోపించుట సమాధి అని దండి చెప్పిన సమాధి లక్షణము.

"అన్యధర్మస్తతోన్యత్ర లోకసీమానురోధినా,
సమ్యగాధీయతే యత్ర స సమాధిః స్మృతో యథా" (కావ్యాదర్శము 1 93.)

ఈ సమాధిగుణము కావ్యసర్వస్వ మని దండి అభిప్రాయము.

"తదేత త్కావ్యసర్వస్వం సమాధిర్నామ యో గుణః,
కవిసార్థః సమగ్రోఽపి తమేనమనుగచ్ఛతి". (కావ్యాదర్శము. I 100).

పై రెండు శ్లోకములలో 'శ్వాసలావ్యమ్' 'లేహ్యసీమా' 'దృక్రుణాలీనిపేయః; 'అధరః ప్రతీచ్ఛతి' ఇత్యాదులు అన్యధర్మముల అన్యత్రారోపణమునకు ఉదాహరణము. భోజుడు - **"సమాధిః సోఽన్యధర్మాణాం యదన్యత్రాధిరోపణమ్"** అని సమాధిలక్షణము చెప్పి 'ప్రతీచ్ఛత్యా శోకీమ్" ఇత్యాదిశ్లోకమును ఉదాహరణముగ చూపినాడు.

మూ. రసకవిః -

శ్లో॥ **ఏతాం విలోకయ తనూదరి తామ్రపర్ణీ**
మమ్భోనిధౌ వివృతశుక్తిపుటోద్ధృతాని,
యస్యాః పయాంసి పరిణాహిషు హారమూర్త్యా
వామభ్రువాం పరిణమన్తి పయోధరేషు. 16

వ్యా. రసకవికి ఉదాహరణము :-

"తనుమధ్య యైన ఓ సుందరీ ! ఈ తామ్రపర్ణీనదిని **చూడుము; సముద్రము**నందు విప్పారి యున్న ముత్యపు చిప్పల దొప్పలలో గ్రహింపబ**డిన దీని** జలములు, సుందర భ్రూలతిక లగు యువతుల విశాలపయోధరము**లపై** ముత్యముల రూపమున పరిణతి చెందును".

వి. ఇచట కవి తామ్రపర్ణీవర్ణనమును శృంగారరసస్ఫూర్తి కలుగువిధమున చేసి యున్నాడు గాన రసకవి.

మూ. మార్గకవిః -

శ్లో॥ **మూలం బాలకవీరుధాం సురభయో జాతీతరూణాం త్వచః**
సారశ్చన్దనశాఖినాం కిసలయాన్యార్ద్రాణ్యశోకస్య చ,
శైరీషీ కుసుమోద్గతిః పరిణమన్మోచం చ సోఽయం గణః
గ్రీష్మేణోష్మహరః పురా కిల దదే దగ్ధాయ పఞ్చేషవే. 17

వ్యా. మార్గకవికి (రీతికవికి) ఉదాహరణము :- "బాలకము మొక్కల వ్రేళ్లు, జాతీ వృక్షముల సుగంధము లగు బెరళ్లు, చందనవృక్షముల సారము, అశోకవృక్షముయొక్క చల్లని చిగుళ్లు, శిరీషముల సంబంధ మైన పుష్పోద్గమము, పరిణత మగు (మగ్గిన) అరటి పండు, వీటియొక్క సముదాయము పూర్వము ఈశ్వరదగ్ధ డైన పంచబాణునకు వేడిని తగ్గించు సామగ్రిగా గ్రీష్మఋతువుచే ఇవ్వబడెను".

ఈ శ్లోకమున సుకుమార మగు వైదర్భీమార్గమును అవలంబించి కవి ఆయా చెట్ల వేళ్లు మొదలు పండ్ల**వరకు**ను గ్రీష్మోపశాంతికర వస్తువులనుగా ఒక క్రమమున చక్కగా వర్ణించుటచే ఇతడు **మార్గకవి**. వైదర్భ్యాదిరీతులకు మార్గము లని కూడ దండ్యాదు లుప యోగించిన పేరు.

మూ. శాస్త్రార్థకవిః -

శ్లో॥ **ఆత్మారామా విహితరతయో నిర్వికల్పే సమాధౌ**
జ్ఞానోద్రేకాద్విఘటితతమోగ్రన్థయః సత్త్వనిష్ఠాః,
యం వీక్షన్తే కమపి తమసాం జ్యోతిషాం వా పరస్తా
త్తం మోహాన్ధః కథమయమముం వేత్తి దేవం పురాణమ్. 18

వ్యా. శాస్త్రార్థకవికి ఉదాహరణము :-

"నిర్వికల్పసమాధియందు ఆసక్తి కలవారును, జ్ఞానోద్రేకమువలన తొలగింపబడిన తమోగ్రంథి కలవారును, సత్త్వగుణమునందే స్థితి కలవారును అగు ఆత్మారాములు మాత్రమే తమస్సులకును, జ్యోతిస్సులకును కూడ దూరమైన యే శ్రీకృష్ణపరమాత్మను చూడగలరో, అట్టి ఈ పురాణపురుషుని మోహాన్ధు డైన ఈతడు (దుర్యోధనుడు) ఎట్లు చూడగలడు?"

వి. ఇది వేణీసంహారములోని శ్లోకము. ఇచట యోగశాస్త్ర వేదాన్తశాస్త్రములందు ప్రసిద్ధము లగు విషయములు వర్ణింపబడినవి గాన ఇతడు శాస్త్రకవి.

మూ. ఏషాం ద్విత్రైః గుణైః కనీయాన్; పఞ్చషైర్మధ్యమః, సర్వగుణయోగీ మహాకవిః.

వ్యా. పైన వర్ణించిన గుణములలో రెండుమూడు గుణములు కలవాడు సామాన్యుడు, ఐదు గుణము లున్నవాడు మధ్యమ కవి, సర్వగుణములును కలవాడు మహాకవి.

మూ. దశ చ తే కవేరవస్థా భవన్తి. తత్ర చ బుద్ధిమదాహార్యబుద్ధ్యోః సప్త, తిస్రశ్చ ఔపదేశికస్య తద్యథా- కావ్యవిద్యాస్నాతకః, హృదయకవిః, అన్యాపదేశీ, సేవితా, ఘటమానః, మహాకవిః, కవిరాజః, ఆవేశికః, అవిచ్ఛేదీ, సఙ్క్రామయితా చ.

వ్యా. కవికి పది అవస్థ లుండును. బుద్ధిమత్కవికిని, ఆహార్యబుద్ధికవికిని ఏడు అవస్థలు ఉండును. ఔపదేశికునకు మూడు అవస్థ లుండును. అవి ఎట్లనగా - (ఈ అవస్థలను బట్టి కవులు) కావ్యవిద్యాస్నాతకుడు, హృదయకవి, అన్యాపదేశి, సేవిత, ఘటమానుడు, మహాకవి, కవిరాజు, ఆవేశికుడు, అవిచ్ఛేది, సంక్రామయిత (అని పది విధముల నుందురు).

మూ. యః కవిత్వకామః కావ్యవిద్యాగ్రహణాయ గురుకులాన్యుపాస్తే స విద్యాస్నాతకః. యో హృదయ ఏవ కవతే నిహ్నుతే చ స హృదయకవిః. యః స్వమపి కావ్యం దోషభయాదన్యస్యేత్యపదిశ్య పఠతి సోఽన్యాపదేశీ. యః ప్రవృత్తవచనః పౌరస్త్యానామన్యతమచ్ఛాయామభ్యస్యతి స సేవితా. యోఽనవద్యం కవతే న తు ప్రబధ్నాతి స ఘటమానః. యోఽన్యతరప్రబన్ధే ప్రవీణః స మహాకవిః. యస్తు తత్ర తత్ర భాషావిశేషే తేషు తేషు ప్రబన్ధేషు, తస్మిం స్తస్మింశ్చ రసే స్వతన్త్రః స కవిరాజః. తే యది జగత్యపి కతిపయే. యో మన్త్రాద్యుపదేశవశాల్లబ్ధసిద్ధిరావేశసమకాలం కవతే స ఆవేశికః. యో యదైవేచ్ఛతి తదైవావిచ్ఛిన్నవచనః సోఽవిచ్ఛేదీ. యః కన్యాకుమారాదిషు సిద్ధమన్త్రః స సఙ్క్రామయితా.

వ్యా. కవిత్వమునందు కోరికతో, కావ్యవిద్యను స్వీకరించుటకై గురుకులముల ఉపాసన చేయువాడు 'విద్యాస్నాతకుడు'. హృదయమునందే (మనస్సులోనే) కవిత్వము చెప్పికొనుచు దానిని మరుగు పరచువాడు 'హృదయకవి'. తప్పు లుండునేమో అను భయముచేత తన కావ్యమును కూడ ఇతరుల కావ్య మని చెప్పి పఠించువాడు 'అన్యాపదేశి'. కవిత్వమును చెప్పుటలో చేయితిరిగి ప్రాచీనకవులలో ఎవరో ఒకరి ఛాయను (పద్ధతిని) అభ్యసించువాడు 'సేవిత'. నిర్దుష్టమగు కవిత్వమును చెప్పకలిగి యుండి ప్రబంధరచనమును చేయనివాడు 'ఘటమానుడు'. ఏదియో ఒక ప్రబంధమునందు (సంస్కృత ప్రబంధమునందు గాని, ప్రాకృత ప్రబంధమునందు గాని) ప్రవీణుడు 'మహాకవి'. ఆయా భాషావిశేషము లందును, ఆయా ప్రబంధము లందును, ఆయా రసములను నిర్వహించుటయందును స్వాతంత్ర్యము కలవాడు 'కవిరాజు'. అట్టి కవిరాజులు ఈ ప్రపంచమునందు చాలా కొద్ది మంది మాత్రము ఉందురు. మంత్రాద్యుపదేశమువలన కావ్యసిద్ధిని సంపాదించి ఆ దేవతావేశము కలిగినపుడు కవిత్వము చెప్పువాడు 'ఆవేశికుడు'. ఇచ్ఛ కలిగినపు డెల్ల అవిచ్ఛిన్నముగ కవిత్వము చెప్పగలవాడు 'విచ్ఛేది'. తాను మంత్రసిద్ధి పొంది కన్యలయందును, బాలులయందును గూడ సరస్వతిని సంక్రమింప చేయువాడు (చిన్నపిల్లలచేత కూడ కవిత్వము చెప్పింపగలిగిన వాడు) 'సంక్రామయిత'.

మూ. సతతమభ్యాసవశతః సుకవేః వాక్యం పాకమాయాతి. "కః పునరయం పాకః" ఇత్యాచార్యాః. 'పరిణామః' ఇతి మఙ్గలః. "కః పునరయం పరిణామః?" ఇత్యాచార్యాః. "సుపాం తిఙాం చ శ్రవః; యా వ్యుత్పత్తిః" ఇతి మఙ్గలః. "సౌశబ్ద్యమేతత్; పదనివేశనిష్కమ్పతా పాకః" ఇత్యాచార్యాః. తదాహుః -

శ్లో॥ "ఆవాపోద్ధరణే తావద్యావద్దోలాయతే మనః,
పదానాం స్థాపితే స్థైర్యే హన్త సిద్ధా సరస్వతీ." 19

వ్యా. ఎల్లప్పుడును అభ్యాసము చేయుటవలన సుకవియొక్క వాక్యము పాకమును (ఒక విధ మగు పరిణతిని) పొందును. "ఈ పాక మనగా ఏమి?" అని ఆచార్యుల ప్రశ్న. "పరిణామము' అని మంగలుని సమాధానము. "ఈ పరిణామ మనగా ఏమి?" అని ఆచార్యులు. "సుబంతతిజంతములు వినబడుచుండుట, అదియే వ్యుత్పత్తి" అని మంగళుడు. "ఈ సుబన్తతిజంతశ్రవణము సాధుశబ్దప్రయోగముక్రింద వచ్చును. కావున పాక మనగా పదముల కూర్పు కదలకుండ ఉండుటయే" అని ఆచార్యులు. కావుననే ఇట్లు చెప్పబడినది:- "ఈ పదమా ఆ పదమా అని మనస్సు ఊగులాడు నంతవరకే ఆవాపోద్ధరణములకు అవకాశము (ఒక పదము తీసివేసి మరి యొక పదమును పెట్టుచుండుటకు ఆవాపోద్ధరణము లని పేరు). పదములకు ఒక్కమాటు స్థైర్యము కుదిరినదా - సరస్వతి సిద్ధించినట్లే"

మూ. "ఆగ్రహపరిగ్రహాదపి పదస్థైర్యపర్యవసాయస్తస్మాత్పదానాం పరివృత్తివైముఖ్యం పాకః" ఇతి వామనీయాః. తదాహుః :-

శ్లో॥ "యత్పదాని త్యజన్త్యేవ పరివృత్తిసహిష్ణుతామ్,
తం శబ్దన్యాసనిష్ణాతాః శబ్దపాకం ప్రచక్షతే". 20

వ్యా. కవియొక్క మొండి పట్టుదలవలన కూడ పదస్థైర్యము కలుగవచ్చును. అనగా ఒక కవి ఈ పదము ఇచటనే ఉండవలెను. అందుచేతనే అట్లు ప్రయోగించినాను. దీనిని మార్చి మరొక పదమును కూర్చినచో అందము చెడిపోవును. అని మొండిగా వాదించవచ్చును. ఆ విధముగ ఏర్పడిన పదస్థైర్యము పదస్థైర్యము కాదు. అందుచేత మనస్సు

దోలాయమాన మైనచో పదస్థైర్యము లేదని దోలాయమానము కానిచో స్థైర్యము ఉన్నదని కవియొక్క మనఃప్రవృత్తిని బట్టి చెప్పకూడదు. ఇక నేమనగా పదముల పరివృత్తి చేయుటచే - అనగా ఒక పదము తీసివేసి మరి యొక పదము చేర్చుటచే సుందరముగ నున్నదా లేదా అని పరీక్షించగా అట్లు పదగుంఫనము పరివృత్తిసహ మైనచో పాకము కుదరలేదనియు, పరివృత్తిసహము కాకున్నచో అచట పాక మున్నదనియు వామనమతానుయాయులు చెప్పుదురు. కావుననే వారిట్లు చెప్పిరి. "పదములు పరివృత్తిసహిష్ణుత్వమును త్యజించినచో, పరివృత్తిసహములు కాకున్నచో (అనగా ఒక పదము తీసివేసి మరియొక పదమును ప్రయోగించుటచే సౌందర్యము చెడు నన్న పరిస్థితి యున్నచో) దానిని శబ్ద న్యాసనిష్ణాతులు శబ్దపాకమని చెప్పుదురు".

మూ. "ఇయమశక్తిః; న పునః పాకః" ఇత్యవన్తిసున్దరీ; యదేకస్మిన్ వస్తుని మహాకవీనామనేకోఽపి పాఠః పరిపాకవాన్ భవతి; తస్మాద్రసోచితశబ్దార్థసూక్తినిబన్ధనః పాకః. యదాహ :-

శ్లో॥ "గుణాలఙ్కారరీత్యుక్తిశబ్దార్థగ్రథనక్రమః,
స్వదతే సుధియాం యేన వాక్యపాకః స మాం ప్రతి". 21

తదుక్తమ్ :-

శ్లో॥ సతి వక్తరి సత్యర్థే శబ్దే సతి రసే సతి,
అస్తి తన్న వినా యేన పరిస్రవతి వాఙ్మధు. 22

వ్యా. ఇది (శబ్దముల పరివృత్త్యసహిష్ణుత్వము) అశక్తియే కాని పాకము కాదు. (ఒక శ్లోకములో నున్న ఒక పదమును తీసివేసి అందము చెడకుండ, మరియొక పదమును కవి కూర్చలేడన్నచో అది ఆతని అసామర్థ్యమునకే నిదర్శనము కాని పాకము కాదు) అని అవంతిసుందరి అభిప్రాయము. ఏలనన ఒకే విషయమును వర్ణించుటలో మహాకవులు నిర్మించిన అనేకవిధములగు పాఠము పరిపాకవంతముగ కానవచ్చుచున్నది. (అనగా వేరు వేరు పదములను ప్రయోగించి రచించినను పాకము కనబడుచునే ఉన్నది) కావున, పాక మనునది రసమునకు ఉచితము లగు శబ్దములు, అర్థములు, సూక్తులు (చక్కని విషయమును చక్కగ చెప్పెడి విధానము) వీటిపై ఆధారపడి యున్నది. ఈ విషయమునే ఆమె ఇట్లు చెప్పినది :-

"గుణములు, అలంకారములు, రీతులు, ఉక్తులు, శబ్దార్థములు - వీటి గ్రథనము చేసిన క్రమము దేనిచే విద్వాంసులకు రుచికరముగ నుండునో అదియే నా అభిప్రాయము ప్రకారము వాక్యపాకము." ఈ విషయములో ఇట్లు చెప్పియున్నారు :-

"వక్త ఉండవచ్చును; అర్థ ముండవచ్చును; రస ముండవచ్చును. ఇన్ని యున్నను - ఏది లేనిచో వాక్కు తేనె లొలక జాలదో అట్టిది ఒకటి ఉన్నది. (అదియే పాకము)"

మూ. "కార్యానుమేయతయా యత్తచ్ఛబ్దనివేద్యః పరం పాకోఽభిధావిషయః తత్సహృదయప్రసిద్ధిసిద్ధ ఏవ వ్యవహారాఙ్గమసౌ" ఇతి యాయావరీయః.

వ్యా. "పాకము కేవలము కార్యమును బట్టి ఊహింపదగిన దగుటచే యత్తచ్ఛబ్దములచే చెప్పతగినది. కావున సహృదయుల హృదయప్రసిద్ధిని పట్టి ఇది సిద్ధించి వ్యవహారాంగ మగును" అని యాయావరీయుని మతము.

వి. 'పాక' శబ్దమునకు ఇది అర్థము అని చెప్పుట కష్టము. చమత్కారము అనెడు కార్యమును బట్టి ఇచట చమత్కారజనకముగ నున్నది గాన పాక మున్నది అని ఊహింపవలసినదే. ఈ విధముగ యచ్ఛబ్దతచ్ఛబ్దములను ప్రయోగించి "ఏది ఉన్నచో చమత్కార ముండునో అది పాకము", "ఏది లేనిచో చమత్కార ముండదో అది పాకము" అని మాత్రమే పాకశబ్దార్థమును చెప్పగలము. కావున సహృదహృదయప్రసిద్ధిని బట్టి దీని నిర్ణయము చేయవలెను అని రాజశేఖరుని అభిప్రాయము.

మూ. స చ కవిగ్రామస్య కావ్యమభ్యస్యతో నవధా భవతి. తత్రాద్య న్తయోరస్వాదు పిచుమన్దపాకమ్, ఆదావస్వాదు పరిణామే మధ్యమం బదరపాకమ్. ఆదావస్వాదు పరిణామే స్వాదు మృద్వీకాపాకమ్. ఆదౌ మధ్యమమన్తే చాస్వాదు వార్తాకపాకమ్, ఆద్యన్తయోర్మధ్యమం తిన్తిడీపాకమ్. ఆదౌ మధ్యమమన్తే స్వాదు సహకారపాకమ్. ఆదావుత్తమమన్తే చాస్వాదు క్రముకపాకమ్. ఆదా వుత్తమమన్తే మధ్యమం త్రపుసపాకమ్. ఆద్యన్తయోః స్వాదు నాలికేరపాకమితి.

వ్యా. కావ్యరచనాభ్యాసము చేయు కవి సముదాయములో ఈ పాకము తొమ్మిది విధములుగ ఉండును. ఆదియందును, అంతమునందును గూడ స్వాదుత్వము లేని కావ్యము పిచుమందపాకము. (పిచుమంద మనగా వేపచెట్టు. ఇచట వేపపండు). ప్రారంభమున స్వాదువు కాకున్నను పరిణామమున (అంతమున) మధ్యమముగా నుండు కావ్యము (అనగా కొంతవరకు స్వాదుత్వము కలది) బదరీ (రేగిపండు) పాకము. మొదట స్వాదువుకానిది, పరిణామమున స్వాదువైనది మృద్వీకా (ద్రాక్షా) పాకము. మొదట మధ్యమమై (కొంచెము స్వాదువై) అంతమున స్వాదుత్వము లేనిది వార్తాకపాకము. ఆద్యంతములయందు మధ్యమముగ నుండునది తింతిడీ (చింతపండు) పాకము. మొదట ఒక విధముగ స్వాదువుగ నుండి చివరకు పూర్తిగ స్వాదువుగ నుండునది సహకార (మామిడిపండు) పాకము. మొదట ఉత్తమమై అంతమున స్వాదుత్వరహిత మైనది క్రముక (పోకపండు) పాకము. మొదట

ఉత్తమమై అంతమున మధ్యమముగ నుండునది త్రపుసపాకము. త్రపుస మనగా దోసకాయ. ఆద్యంతములయందు మధురమైన కావ్యము నారికేళపాకము.

మూ. తేషాం త్రిష్వపి త్రికేషు పాకాః ప్రథమే త్యాజ్యాః. వరమకవిర్న పునః కుకవిః స్యాత్. కుకవితా హి సోచ్ఛ్వాసం మరణమ్. మధ్యమాః సంస్కార్యాః. సంస్కారో హి సర్వస్య గుణముత్కర్షతి. ద్వాదశవర్ణమపి సువర్ణం పావకపాకేన హేమీభవతి. శేషా గ్రాహ్యాః.

వ్యా. ఈ పాకముల మూడు త్రికములలో మొదటివి త్యాజ్యములు. కవి కాకపోయినను మేలే, కుకవిమాత్రము కాకూడదు. కుకవిత్వము (చెడ్డకవి యగుట) అనునది ప్రాణములతో కూడిన మరణము. మధ్యలో నున్న పాకములు సంస్కారము చేయుటకు వీలైనవి. సంస్కారము అన్నింటికిని గుణోత్కర్ష కలిగించును కదా? పన్నెండు వన్నెల బంగారము కూడ అగ్నిచే పాకము చేసినచో (పుటము పెట్టినచో) శుద్ధసువర్ణ మగును. మిగిలిన పాకములు గ్రాహ్యములు. (వాటికి సంస్కారాపేక్ష లేదు).

వి. పైన చెప్పిన పాకములు మూడేసి మూడేసి సముదాయములుగా (త్రికములుగా) ఉన్నవి. పిచుమంద – బదర – మృద్వీకాపాకములు మొదటి త్రికము. వార్తాక – తింతిడీ – సహకారపాకములు రెండవ త్రికము. క్రముక – త్రపుస – నారికేలపాకములు మూడవ త్రికము. వీటిలో మొదటి పాకములు అనగా పిచుమంద – వార్తాక – క్రముకపాకములు సర్వథా **త్యాజ్యములు. మధ్యనున్న** పాకములు, అనగా బదర – తింతిడీ – త్రపుసపాకములు కొంత సంస్కారము చేసినచో అవి గ్రాహ్యములు. మిగిలిన మూడు పాకములును అనగా మృద్వీకా – సహకార – నారికేళపాకములు సర్వథా గ్రాహ్యములు. వాటికి సంస్కారాపేక్ష లేదు.

మూ. స్వభావశుద్ధం హి న సంస్కారమపేక్షతే. న ముక్తామణేః శాణస్తారతాయై ప్రభవతి.

వ్యా. స్వభావశుద్ధ మైనదానికి సంస్కారాపేక్ష ఉండదు కదా? ముత్యమునకు సానబట్టుట దానిని తారముగ (హారములోని మధ్యమణిగా) చేయజాలదు కదా?

మూ. అనవస్థితపాకం పునః కపిత్థపాకమామనన్తి. తత్ర పలాలధూననేన అన్నకణలాభవత్సుభాషితలాభః.

వ్యా. అవ్యవస్థిత మైన పాకము కలదానిని కపిత్థపాక మని యందురు. దానిలో (అ కపిత్థపాకములో) పొట్టు చెరగగా చెరగగా అన్నకణ మొకటి లభించి నట్లు ఏదైన ఒక సుభాషితము (మంచి శ్లోకము) లభించవచ్చును.

శ్లో॥ సమ్యగభ్యస్యతః కావ్యం నవధా పరిపచ్యతే,
హానోపాదానసూత్రేణ విభజేత్తద్ధి బుద్ధిమాన్. 23

శ్లో॥ అయమత్రైవ శిష్యాణాం దర్శితస్త్రివిధో విధిః,
కిన్తు వివిధమప్యేత త్త్రిజగత్యస్య వర్తతే. 24

వ్యా. బాగుగా అభ్యాసము చేయువానికి కావ్యము, పైన చెప్పినట్లుగా, నాలుగు విధములుగ పరిపాకము చెందును. దానిని బుద్ధిమంతుడు హానోపాదానసూత్రముచే (కొన్ని పాకములు హేయములు కొన్ని ఉపాదేయములు) అనెడు రీతిచే విభజింపవలెను".

"శిష్యులకొరకై ఇచట మూడు విధము లగు పద్ధతి చూపబడినది. కాని మూడు లోకములను పరిశీలించి చూచినచో దీనికి ఇంకను వైవిధ్యము ఉన్నది". ("వివిధమపి"కి బదులుగా 'వైవిధ్యమ్' అని ఉన్నచో అర్థము సరిగ ఉండును).

ఇతి రాజశేఖరకృతౌ కావ్యమీమాంసాయాం కవిరహస్యే ప్రథమే౽ధికరణే
శిష్యవిశేషేషు కావ్యపాకకల్పః పఞ్చమో౽ధ్యాయః.
బాలానందినిలో పంచమాధ్యాయము సమాప్తము.

షష్ఠో౽ధ్యాయః – పదవాక్యవివేకః

మూ. వ్యాకరణస్మృతినిర్ణీతః శబ్దః నిరుక్తనిఘంట్వాదిభిర్నిర్దిష్టస్తదభిధేయో౽ర్థః. తౌ పదమ్.

వ్యా. (ఇది సాధువు అని) వ్యాకరణస్మృతిచే నిర్ణయింపబడినది శబ్దము. నిరుక్త నిఘంట్వాదులచే నిర్దిష్టమై ఆ శబ్దముచే బోధింపబడినది అర్థము. ఈ రెండును కలిసిన పద మని పేరు.

మూ. తస్య పఞ్చ వృత్తయః – సుబ్వృత్తిః, సమాసవృత్తిః, తద్ధితవృత్తిః, కృద్వృత్తిః, తిఙ్వృత్తిశ్చ. గౌరశ్వః పురుషో హస్తీతి జాతివాచినః శబ్దాః. హరోహరిర్హిరణ్యగర్భః, కాలః, ఆకాశం, దిగితి ద్రవ్యవాచినః. శ్వేతః, కృష్ణో, రక్తః, పీత ఇతి చ గుణవాచినః. ప్రాదయశ్చాదయశ్చాసత్త్వవచనాః. "నగరముపస్థితః పన్థాః; "వృక్షమను ద్యోతతే విద్యుత్" ఇతి కర్మప్రవచనీయాః.

పదమునకు సుబ్వృత్తి, సమాసవృత్తి, తద్ధితవృత్తి, కృద్వృత్తి, తిఙ్వృత్తి, అని ఐదు వృత్తులుండును. గౌః, అశ్వః, పురుషః, హస్తీ – మొదలయిన పదములు జాతివాచకములు

आसूत्रयेत् तदनु नेतृरसानुगुण्या-
च्चित्रां-कथामुचितचारुवचःप्रपञ्चैः ॥ ६८ ॥

॥ इति धनञ्जयकृतदशरूपकस्य प्रथमः प्रकाशः समाप्तः ॥

[वस्तुविभेदजातम्—वस्तु=वर्णनीयं, तस्य विभेदजातं नाना[1] भेदाः । रामायणादि बृहत्कथां च गुणाढ्यनिर्मितां विभाव्य=आलोच्य । तदनु=एतदुत्तरम् । नेत्रिति—नेता वक्ष्यमाणलक्षणः, रसाश्च तेषामानुगुण्याच्चित्राम्=चित्ररूपाम्, कथाम्=आख्यायिकाम् । चारूणि यानि वचांसि तेषां प्रपञ्चैर्विस्तारैरासूत्रयेदनुग्रथयेत् । तत्र बृहत्कथामूलं मुद्राराक्षसम्—

'चाणक्यनाम्ना तेनाथ शकटालगृहे रहः ।
कृत्यां विधाय सहसा सपुत्रो निहतो नृपः ॥
योगानन्दयशःशेषे पूर्वनन्दसुतस्ततः ।
चन्द्रगुप्तः कृतो राजा चाणक्येन महौजसा ॥' [बृ० क० २.२१६]

इति बृहत्कथायां सूचितम् । श्रीरामायणोक्तकथामूलं वीरचरितादि । आदिपदात् भारताद्युक्तदुष्यन्तशकुन्तलादिकथामूलमभिज्ञानशाकुन्तलादि ज्ञेयम्] ॥

॥इति श्रीविष्णुसूनोर्धनिकस्य कृतौ दशरूपावलोके वस्तुविभागो नाम प्रथमः प्रकाशः समाप्तः ॥

उचित और सुन्दर [=चारु] उक्तियों के विस्तार के द्वारा विचित्र प्रकार की [=चित्रा] कथा का गुम्फन करे ॥ ६८ ॥

॥ इस प्रकार धनञ्जयरचित दशरूपक के प्रथम प्रकाश का सुधाकर मालवीय कृत 'विद्वद्विनोदिनी' नामक हिन्दी समाप्त हुई ॥

प्रस्तुत श्लोक में आए हुए 'वस्तुविभेदजातम्' इस पद में 'वस्तु' का अर्थ है वर्णनीय विषय, उसका भेद समूह अर्थात् नाना प्रकार के भेद । रामायण आदि और गुणाढ्य-रचित बृहत् कथा का [विभाव्य अर्थात्] अनुशीलन करके । तदनु अर्थात् इसके बाद । कारिका में आए नेतृ आदि पदों का अर्थ है नेता और रस; जिसका लक्षण आगे [द्वितीय एवं तृतीय प्रकाश] में किया जायगा । उनके अनुकूल, चित्राम् अर्थात्, विचित्र रूप वाली कथा अर्थात् आख्यायिका को सुन्दर उक्तियों के विस्तार से, आसूत्रयेत् अर्थात् ग्रथित करे । उनमें से उदाहरण के लिए 'मुद्राराक्षस' नाटक की कथा का मूलश्रोत बृहत् कथा में इस प्रकार मिलता है—

'चाणक्य नामक उस व्यक्ति ने एकान्त में, शकटाल के घर में [मारण की देवी] कृत्या [की प्रतिमा] बनाकर पुत्र सहित राजा को सहसा मार डाला । इसके बाद जब योगानन्द का यशमात्र शेष रह गया तब महान् ओजस्वी चाणक्य के द्वारा पूर्वनन्द के पुत्र चन्द्रगुप्त राजा बनाए गए ।'

इस प्रकार [मुद्राराक्षस की कथा का मूलश्रोत] बृहत्कथा में मात्र सूचित भर कर दिया गया है । इसी प्रकार 'महावीरचरित' आदि की कथा का मूलश्रोत रामायण में कही गई रामकथा है । श्लोक में आए 'आदि' पद का अर्थ है—'अभिज्ञानशाकुतल' की कथा का मूलश्रोत महाभारत आदि में [अर्थात् पुराणों में] कही गई दुष्यन्त की कथा है—ऐसा जानना चाहिए ।

॥ इस प्रकार श्रीविष्णु के पुत्र धनिक रचित दशरूपक की '**अवलोक**' नामक टीका के '**वस्तु विभाग**' नामक प्रथम प्रकाश की '**विद्वद्विनोदिनी**' नामक हिन्दी समाप्त हुई ॥

---

१. 'नाम भेदाः' इति वा पाठः ।

द्वितीयः प्रकाशः

रूपकाणामन्योन्यं भेदसिद्धये वस्तुभेदं प्रतिपाद्येदानीं **नायकभेदः** प्रतिपाद्यते—

नेता विनीतो मधुरस्त्यागी दक्षः प्रियंवदः ।
रक्तलोकः शुचिर्वाग्मी रूढवंशः स्थिरो युवा ॥ १ ॥
बुद्ध्युत्साहस्मृतिप्रज्ञाकलामानसमन्वितः ।
शूरो दृढश्च तेजस्वी शास्त्रचक्षुश्च धार्मिकः ॥ २ ॥

नेता=नायकः, विनयादिगुणसम्पन्नो भवतीति ।

तत्र **विनीतः** । यथा वीरचरिते—

'यद्ब्रह्मवादिभिरुपासितवन्द्यपादे
विद्यातपोव्रतनिधौ तपतां वरिष्ठे ।
दैवात् कृतस्त्वयि मया विनयापचार-
स्तत्र प्रसीद भगवन्नयमञ्जलिस्ते ॥' [महावीर० ४.२१]

ब्रह्मादिजयसंरूढदर्पकन्दर्पदर्पहा ।
जयति श्रीपतिर्गोपीरासमण्डलमण्डनः ॥

रूपकों के आपस में एक दूसरे से भेद की सिद्धि के लिए अर्थात् जानकारी के लिए वस्तु के भेदों का प्रतिपादन [प्रथम प्रकाश में] करके अब नायक के भेदों का प्रतिपादन किया जा रहा है—

नायक के सामान्य लक्षण

[रूपक के] नायक को, विनीत, मधुर, त्यागी, कुशल, प्रिय बोलने वाला, सबका प्रिय, शुचि, वाग्मी, प्रसिद्ध वंश वाला, स्थिर, युवक, बुद्धिमान्, उत्साही, स्मरणशक्ति वाला, प्रज्ञा तथा कलाओं से युक्त, मानी, शूर, तेजस्वी, शास्त्रों के अनुसार कार्य करने वाला एवं धार्मिक होना चाहिए ॥ १-२ ॥

नेता अर्थात् नायक विनय आदि गुणों से सम्पन्न होता है ।

१. उन [गुणों] में **विनीत** इस प्रकार का होता है जैसे 'महावीरचरित' में [धनुष के टूटने से प्रकुपित परशुराम के प्रति राम की उक्ति इस प्रकार है]—

'ब्रह्मज्ञानियों के द्वारा जिनके वन्दनीय चरणों की उपासना की जाती है; जो विद्या, तप, एवं व्रत के निधान हैं ; जो तपस्वियों में श्रेष्ठ हैं, ऐसे आप [परशुराम] के प्रति मैंने [अज्ञानवशात्] दैवयोग से जो विनय का उल्लंघन किया है इसके लिए आप प्रसन्न होवें । हे भगवन् ! यह आपके लिए हाथ जोड़कर प्रणामाञ्जलि है ।'

मधुरः=प्रियदर्शनः । यथा तत्रैव—

राम राम नयनाभिरामतामाशयस्य सदृशीं समुद्वहन् ।
अप्रतर्क्यगुणरामणीयकः सर्वथैव हृदयङ्गमोऽसि मे ॥' [महावीर० २.३७]

त्यागी=सर्वस्वदायकः । यथा—

'त्वचं कर्णः शिबिर्मांसं जीवं जीमूतवाहनः ।
ददौ दधीचिरस्थीनि नास्त्यदेयं महात्मनाम् ॥' [इतिहाससमुच्चय]

दक्षः=क्षिप्रकारी । यथा वीरचरिते—

'स्फूर्जद्वज्रसहस्रनिर्मितमिव प्रादुर्भवत्यग्रतो
रामस्य त्रिपुरान्तकृद्दिविषदां तेजोभिरिद्धं धनुः ।
शुण्डारः कलभेन यद्वदचले वत्सेन दोर्दण्डक-
स्तस्मिन्नाहित एव गर्जितगुणं कृष्टं च भग्नं च तत् ॥' [महावीर० १.५३]

---

२. देखने में जो प्रिय लगे उसको **मधुर** कहते हैं। जैसे 'महावीरचरित' में ही [जहाँ राम के माधुर्य का दिग्दर्शन कराया गया है परशुराम रामचन्द्रजी से कहते हैं]—

'हे अभिराम ! राम हृदय के समान ही नेत्रों को अच्छी लगने वाली सुन्दरता को धारण करने वाले तथा तर्क आदि कल्पना में भी न आ सकने वाले, श्रेष्ठ एवं रमणीय गुणों से सुशोभित तुम सब प्रकार से मेरे अन्तःकरण में विद्यमान हो ।'

३. अपना सर्वस्व दान में दे देने वाले को **त्यागी** कहते हैं। जैसे [इतिहाससमुच्चय में कर्ण आदि महापुरुषों के त्याग का दिग्दर्शन होता है]—

'कर्ण ने अपनी त्वचा, महाराज शिबि ने अपने मांस को, जीमूतवाहन ने अपने प्राण को, तथा दधीचि ने अपनी अस्थियों को [परोपकार के लिए] दे दिया [अतः] महान् पुरुषों के लिए कोई भी वस्तु अदेय नहीं है ॥' [सूक्तिरत्नहार पृ० २१५]।

४. शीघ्रता से कार्य करने वाले को **दक्ष** कहते हैं। जैसे 'महावीरचरित' में ही [रामचन्द्र जी की क्षिप्रता का दिग्दर्शन इस प्रकार होता है]—

'दीप्तिमान हजार वज्रों से बने हुए के समान त्रिपुर नामक दैत्य का अन्त करने वाला, देवताओं के तेज से प्रदीप्त शिव धनुष राम के सामने प्रकट हो रहा है। जैसे हाथी का बच्चा पर्वत पर अपनी सूँड को रख देता है वैसे ही वत्स [रामचन्द्र जी] ने अपना भुजदण्ड उस [धनुष] पर रख दिया। उस धनुष की गर्जन करती हुई प्रत्यञ्चा को राम ने खींच लिया और उसे तोड़ भी डाला।'

परिष्कार—संभवतः इस श्लोक का भाव इस प्रकार है—शिव जी के उस धनुष को वत्स रामचन्द्र जी ने बिना परिश्रम के ही झट से उठा लिया जो देवताओं के तेज से प्रदीप्त था और त्रिपुर नामक महान् दैत्य का विनाशक था। यहीं नहीं बल्कि जो कठोरता में हजार वज्रों के समान था। उसे उठाने के साथ ही धनुष की प्रत्यञ्चा जोर की

प्रियंवदः=प्रियभाषी । यथा तत्रैव—

'उत्पत्तिर्जमदग्नितः स भगवान् देवः पिनाकी गुरु-
र्वीर्यं यत्तु न तद्गिरा पथि ननु व्यक्तं हि तत् कर्मभिः ।
त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिः
सत्यब्रह्मतपोनिधेर्भगवतः किं वा न लोकोत्तरम् ॥' [महावीर० २.३६]

रक्तलोकः । यथा तत्रैव—

'त्रय्यास्त्राता यस्तवायं तनूज-
स्तेनाद्यैव स्वामिनस्ते प्रसादात् ।
राजन्वन्तो[1] रामभद्रेण राज्ञा
लब्धक्षेमाः पूर्णकामाश्चरामः[2] ॥' [महावीर० ४.४४]

आवाज करती हुई खिंच गई और बिजली की तड़क के समान आवाज करता हुआ धनुष टूट भी गया। वस्तुतः धनुष की प्रत्यञ्चा के चढ़ने और धनुष के टूटने में इतनी शीघ्रता हुई कि लोगों ने और कुछ न देखकर केवल राम के सामने हजारों वज्रों की कड़कती आवाज के समान भयङ्कर गर्जना सुनते हुए टूटे हुए धनुष को प्रादुर्भूत मात्र देखा।

५. प्रिय बोलने वाले [=मिष्टभाषी] को **प्रियंवद** कहते हैं। जैसे वहीं ['महावीरचरित' में रामचन्द्र जी परशुराम से इस प्रकार कह रहे हैं]—

'महर्षि जमदग्नि से तो आपकी उत्पत्ति हुई है और वे पिनाकधारी देव भगवान् शङ्कर आपके गुरु ही हैं। [अतः] आपका जो पराक्रम है वह वाणी का विषय नहीं हो सकता, वह तो आपके कर्मों से ही अभिव्यक्त हो रहा है [उसके बारे में कहना ही क्या है ?] आपने सातों समुद्रों से घिरी हुई पृथ्वी को बिना किसी हिचक के ब्राह्मणों को दान में दिया। इस प्रकार हे सत्य, ब्रह्मज्ञ और तपस्या के निधि स्वरूप भगवन् ! आपके अन्दर कौन-सी ऐसी बात है जो लोकोत्तर [=अलौकिक] नहीं है ?'

६. लोकप्रिय को **रक्तलोक** कहते हैं। जैसे वहीं पर ['महावीरचरित' में ही अयोध्या की प्रजा महाराज दशरथ से कह रही है]—

'हे महाराज ! वेदत्रयी के रक्षा करने वाले आपके पुत्र जो रामचन्द्र हैं, वे आपकी ही कृपा से राजगद्दी पर सुशोभित हो गए। उनके ऐसे राजा को पाकर समस्त लोक सभी कामनाओं की पूर्ति की अभिलाषा रखता है।'

---

१. 'राजन्वत्यः' इति वा पाठः । २. 'लोकाः सर्वे पूर्णकामश्च सन्तु' इति वा पाठः ।

एवं शौचादिष्वप्युदाहार्यम् । [तत्र शौचं नाम मनोनैर्मल्यादिना कामाद्यनभिभूतत्वम् । यथा रघौ—

'का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा किं वा मदभ्यागमकारणं ते ।
आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति ॥' [रघु० १६.८]

वाग्मी । यथा हनुमन्नाटके—

'बाह्वोर्बलं न विदितं न च कार्मुकस्य
त्रैयम्बकस्य तनिमा तत एष दोषः ।
तच्चापलं परशुराम मम क्षमस्व
डिम्भस्य दुर्विलसितानि मुदे गुरूणाम् ॥' [हनु० १.३८]

इसी प्रकार शौच आदि नायक के गुणों का भी उदाहरण दिया जा सकता है। उन [गुणों] में, मानसिक पवित्रता से काम आदि दोषों को दबा देने का नाम शौच [=शुचि अर्थात् पवित्रता] है। जैसे 'रघुवंश' में [कुश अर्धरात्रि में प्रकट हुई किसी स्त्री से कह रहे हैं]—

हे सुन्दरी ! तुम कौन हो ? और तुम किसकी पत्नी हो ? [अर्थात् तुम्हारा पति कौन है ?] तथा मेरे पास [रात्रि के एकान्त में] आने का प्रयोजन क्या है ? जितेन्द्रिय हम रघुवंशियों का मन पराई स्त्री से विमुख रहने वाले स्वभाव का होता है। यह समझकर [आने का कारण] बताओ ।

परिष्कार—अर्थात् भाव यह है कि इस बात पर ध्यान रखकर अपने आने का प्रयोजन बताना कि रघुवंशियों का मन इन्द्रियों को वश में रखने वाला होता है। इस प्रकार प्रस्तुत श्लोक में नायक के मन की ऐसी पवित्रता का दिग्दर्शन होता है जो पर-स्त्री से अभिभूत कदापि नहीं होता ।

७. वाक् पटुत्व [=वाक् चातुरी] को **वाग्मी** कहते हैं। जैसे 'हनुमन्नाटक' में [क्रोधित परशुराम के यह पूछने पर कि पिनाक धनुष को तोड़ने के पहले क्या मेरा और मेरे कुठार का स्मरण न हुआ ? इस पर परशुराम से रामचन्द्र जी इस प्रकार कहते हैं—]

'हे परशुराम जी ! [धनुष के टूटने के पहले] एक तो हमें अपने बाहुबल का ज्ञान न था । दूसरे मुझे यह भी नहीं मालूम था, कि भगवान् शंकर का धनुष इतना कृश [=कमजोर] है [कि छूने मात्र से टूट जाएगा। इन्हीं दो बातों का हमें ज्ञान न होना] मात्र यही मेरा दोष है। अतः मेरी चपलता को क्षमा करें; क्योंकि बालकों के द्वारा किया गया अनुचित कर्म भी गुरुजनों के लिए आनन्दप्रद ही होता है ।'

परिष्कार—क्रोधित परशुराम के यह पूंछने पर कि शिव धनुष को तोड़ने के पहले क्या मेरा और मेरे कुठार का स्मरण नहीं हुआ ? इसी प्रश्न के उत्तर में रामचन्द्र-जी ने प्रस्तुत श्लोक में अपनी वाग्मिता [=वाक्चातुरी] का परिचय दिया है ।

रूढवंशो । यथा—

'ये चत्वारो दिनकरकुलक्षत्रसन्तानमल्ली-
मालाम्लानस्तबकमधुपा जज्ञिरे राजपुत्राः ।
रामस्तेषामचरमभवस्ताडकाकालरात्रि-
प्रत्यूषोऽयं सुचरितकथाकन्दलीमूलकन्दः ॥'] [हनु० ५.३४]

स्थिरः=वाङ्मनःक्रियाभिरचञ्चलः । यथा वीरचरिते—

'प्रायश्चितं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् ।
न त्वेव दूषयिष्यामि शस्त्रग्रहमहाव्रतम् ॥' [महावीर० ३.८]

यथा वा भर्तृहरिशतके—

'प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।

---

८. उच्च वंश को **रूढवंश** कहते हैं। [हनुमन्नाटक ५.३४ में सुग्रीव हनुमान जी से पूँछते हैं कि कौन राम हैं ?]—

सूर्यवंशी क्षत्रियों की वंश परम्परा रूप मल्लिका [=मालती] की माला के अम्लान [न मुरझाई हुई] स्तबक [सदा विकसित होने वाली कली] के अनुरागी भ्रमर रूपी जो चार पुत्र राजा दशरथ के उत्पन्न हुए थे; उनमें सबसे ज्येष्ठ तथा ताड़का रूप प्रलय निशा के लिए प्रभात के समान एवं सुचरित कथा रूप अङ्कुर के मूलकन्द तुल्य रामचन्द्र यही हैं ।

परिष्कार—यह श्लोक अनर्घराघव ३.२१ में भी आया है। जनक के पुरोहित शतानन्द के यह पूंछने पर कि इनमें कौन राम और कौन लक्ष्मण हैं ? विश्वामित्र राम की ओर ईशारा करते हुए कहते हैं ।

९. मनसा, वाचा एवं कर्मणा भी जो चञ्चल न हो उसे '**स्थिर**' कहते है—जैसे 'महावीरचरित' में [परशुराम विश्वामित्र से इस प्रकार कहते हैं]—

'आप गुरुजन हैं; आपकी बात का उल्लंघन कर रहा हूँ—इसका प्रायश्चित्त कर लूंगा किन्तु शस्त्रग्रहण रूप इस महाव्रत [=प्रण] को तो दूषित नहीं करूँगा ॥'

परिष्कार—यह उदाहरण दश० २.१२ और ४.१८ में भी उद्धृत है ।

अथवा, जैसे भर्तृहरि के [नीति] शतक में [उत्तम मध्यम और अधम तीन प्रकार के सांसारिक पुरुष बताए गए हैं। जिसमें उत्तम जन की स्थिरता इस प्रकार कही गई है]—

नीच श्रेणी के व्यक्ति विघ्नों के भय से किसी कार्य का प्रारम्भ ही नहीं करते और मध्यम श्रेणी के लोग कार्यारम्भ करके भी विघ्नों के आ जाने से [विचलित

विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः
प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति[1] ।।' [नीति० २६]

युवा प्रसिद्धः । **बुद्धिः**=ज्ञानम् । गृहीतविशेषकरी तु **प्रज्ञा** । यथा मालविकाग्निमित्रे—

'यद्यत्प्रयोगविषये, भाविकमुपदिश्यते मया तस्यै ।
तत्तद्विशेषकरणात् प्रत्युपदिशतीव मे बाला ।।' [मालवि० १.५]

स्पष्टमन्यत् ।

नेतृविशेषानाह—

भेदैश्चतुर्धा ललितशान्तोदात्तोद्धतैरयम् ।

होकर] रुक जाते हैं। [परन्तु] विघ्नों द्वारा बार-बार विचलित किए जाने पर भी उत्तम पुरुष [किसी काम को] शुरू करके उसे नहीं छोड़ते।

१०. **युवा** का अर्थ तो प्रसिद्ध ही है। ११. **बुद्धि** का अर्थ है [किसी वस्तु का] ज्ञान। वही बुद्धि विशेष रूप से गृहीत होने पर **प्रज्ञा** कहलाती है। जैसे 'मालविकाग्निमित्र' में—

'नृत्यकला के प्रयोग के सम्बन्ध में मैंने जो-जो ढंग [=भाविक] उसे बतलाए हैं वह बाला उनको विशिष्ट रूप देते हुए ऐसा प्रयोग करती है मानो वह उलटे मुझे ही सिखला रही हो।'

परिष्कार—प्रज्ञा विशेष ज्ञान को उत्पन्न करने वाली होती है। वस्तुतः किसी से प्राप्त ज्ञान में अपनी ओर से मिलाकर उसे एक वैशिष्ट्य प्रदान करने वाली अन्तः-शक्ति (Intelegence) प्रज्ञा है।

नायक के अन्य गुण स्पष्ट हैं [अतः शेष शूरता, तेजस्विता आदि गुणों का विवेचन नहीं किया गया है]।

नायक के भेद

अब नायक के भेद को बतलाया जा रहा है—

यह [नायक] ललित, शान्त, उदात्त और उद्धत भेद से चार प्रकार का होता है ॥

परिष्कार—नेता के साधारण गुणों का विवेचन हो चुकने के बाद अब यहाँ पर उनके विशेष गुणों को लेकर उन नायकों में भेद दिखाया गया है। प्रस्तुत सभी भेदों के आगे 'धीर' शब्द जोड़ना चाहिए जो आगे की कारिका से स्पष्ट है। यहाँ इस कारिका में छन्द न बैठने के कारण और संक्षेप से कहना है अतः धीर शब्द नहीं दिया गया है। 'धीर' का अर्थ है धैर्य रखने वाला अर्थात् संकटापन्न स्थिति में भी धैर्य को न खोने वाला। नायक भेद के लिए द्र०—ना० शा० २४-१७; भा० प्र० पृ० ९२, ना० द० १.६; सा० द० ३-३१, प्रता० १-२७। साहित्य सार २-२; अग्नि० पु० ३३९. ३७-३८; हेम० काव्या० ७, पृ० २९९ वाग्० काव्यालं० ५, पृ० ६१।

---

१. 'प्रारब्धमुत्तमगुणास्त्वमिवोद्वहन्ति' इति वा पाठः।

यथोद्देशं लक्षणमाह—

निश्चिन्तो धीरललितः कलासक्तः सुखी मृदुः ॥ ३ ॥

सचिवादिविहितयोगक्षेमत्वाच्चिन्तारहितः । अत एव गीतादिकलाविष्टो भोगप्रवणश्च शृङ्गारप्रधानत्वाच्च सुकुमारसत्त्वाचारो मृदुरिति ललितः । यथा रत्नावल्याम्—

'राज्यं निर्जितशत्रु योग्यसचिवे न्यस्तः समस्तो भरः
सम्यक्पालनलालिताः प्रशमिताशेषोपसर्गाः प्रजाः ।
प्रद्योतस्य सुता वसन्तसमयस्त्वं चेति नाम्ना धृतिं
कामः काममुपैत्वयं मम पुनर्मन्ये महानुत्सवः ।।' [रत्ना० १.९]

अथ **शान्तः**—

सामान्यगुणयुक्तस्तु धीरशान्तो द्विजादिकः ।

जिस क्रम से ऊपर चारो भेद कहे गए हैं उसी क्रम से उनका लक्षण भी कहते हैं—

१. धीरललित—

सर्वथा निश्चिन्त रहने वाला, [नृत्य गीतादि] कलाओं में आसक्त रहने वाला, सुखी [भोगी] एवं मृदु [=मधुर] प्रकृति का नायक धीरललित [=धैर्यवान्, मृदु हृदयवाला] कहलाता है ॥ ३ ॥

जिस नायक के योगक्षेम [अर्थात् जो अप्राप्त है उसकी प्राप्ति करना योग है और प्राप्त की हुई वस्तु की रक्षा करना क्षेम है] की चिन्ता उसके मन्त्री आदि के द्वारा की जाती है, वह चिन्तारहित [नायक निश्चिन्त रहता] है। अतः [चिन्तामुक्त होने से] उसकी प्रवृत्ति गीत आदि कलाओं में तथा भोग-विलास में हो जाती है। उसमें शृंगार की प्रधानता होने के कारण उसका सभी आचार-व्यवहार एवं उसकी चित्तवृत्ति कोमल होती है, इसीलिए उसे मृदु [=मधुर कहा गया है] इन गुणों से युक्त नायक ही धीर-ललित नायक होता है; जैसा कि 'रत्नावली' में [विदूषक से राजा की उक्ति इस प्रकार है]—

'राज्य के शत्रु पूर्ण रूप से जीते जा चुके हैं, योग्य मन्त्री पर सारा [राज्य का] भार रख दिया गया है। भलीभाँति पाली-पोसी प्रजाएँ सभी उपद्रवों से रहित हैं। प्रद्योत की पुत्री वासवदत्ता [मेरे पास] हैं; वसन्त का समय है। तुम भी मौजूद हो इस प्रकार भले ही कामदेव अपने ['मदनोत्सव'—इस] नाम के कारण सन्तोष प्राप्त कर ले किन्तु सब तरह से मानों यह महोत्सव मेरे ही लिए है. [अर्थात् कामदेव का तो नाम मात्र का ही सरोकार है जबकि मेरे लिए तो यह महान् उत्सव ही है]।'

२. धीरशान्त—

सामान्य गुणों से युक्त द्विज आदि 'धीरशान्त' [नायक] कहलाता है ॥

विनयादिनेतृसामान्यगुणयोगी धीरशान्तः । द्विजादिक इति विप्रवणिक्सचिवादीनां प्रकरणनेतृणामुपलक्षणम् । विवक्षितं चैतत् । तेन नैश्चिन्त्यादिगुणसंभवेऽपि विप्रादीनां शान्ततैव, न ललित्यम् । यथा मालतीमाधव-मृच्छकटिकादौ माधव-चारुदत्तादिः ।

'तत उदयगिरेरिवैक एव
स्फुरितगुणद्युतिसुन्दरः कलावान् ।
इह जगति महोत्सवस्य हेतु-
र्नयनवतामुदियाय बालचन्द्रः ॥' [मालती० २.१०]

इत्यादि । यथा वा—

विनय आदि नायक के सामान्य गुण [जो प्रथम कारिका में कहे गये हैं उन] से युक्त द्विज आदि 'धीरशान्त' [नायक कहलाता] है । 'द्विज आदि' कारिका में 'आदि' यह पद ब्राह्मण, वणिक्, मन्त्री आदि [आदि अर्थात् पुरोहित, अमात्य, सार्थवाह] जो प्रकरण के नायक होते हैं उनके लिए उपलक्षण रूप में प्रयुक्त है । [द्विज आदि कहने में ग्रन्थकार को] यही विवक्षित है । क्योंकि प्रकरण के नायक विप्र आदि में धीरललित के गुण निश्चिन्तता आदि हों तो भी वे धीरललित-कोटि के नहीं हो सकते । उन्हें शान्त की ही कोटि में मानना चाहिए [क्योंकि उनकी प्रकृति शान्त होती हैं] । जैसे मालतीमाधव और मृच्छकटिक आदि में माधव एवं चारुदत्त आदि [धीरशान्त नायक] हैं ।

परिष्कार—'शान्त' आदि शब्द गुण के उपाधिभूत हैं । इसीलिए लक्षण में 'सामान्य गुण' यह कहा गया है अर्थात् सामान्य गुण किसी प्रकार के नायक में होने वाले वे गुण हैं जिन्हें इसी प्रकाश की १–२ कारिका में कहा गया है । इस प्रकार जब शान्त आदि शब्दगुण के उपाधिभूत हैं तो लालित्य आदि हेतुभूत गुण से युक्त होने पर विप्र आदि प्रकरण के नायक धीरललित नायक की कोटि में क्यों न आ जायें ? क्योंकि राजाओं में धीरललितत्वादि की व्यवस्था की गई है; इसीलिए 'विवक्षितं चैतत्' यह वृत्ति की गई है । अर्थात् धीरशान्त द्विजादिक ही हैं क्षत्रियादिक नहीं । वही 'विवक्षितम्' का अर्थ है ।

[जैसे 'मालतीमाधव' में कामन्दकी मालती से माधव का परिचय देती हुई कहती है—]

जैसे सुन्दर गुणों से युक्त देदीप्यमान किरणों तथा कलाओं से युक्त तथा नेत्रधारियों के आनन्द को बढ़ाने वाला बालचन्द्र उदयाचल से उदित होता है उसी प्रकार देदीप्यमान गुणों की कान्ति से सुन्दर लगने वाला, कलाओं अर्थात् नृत्य आदि कलाओं में पारंगत, इस संसार में नेत्रधारियों के महान् प्रसन्नता [=उत्सव] का निमित्तभूत यह माधव भी अपने श्रेष्ठ कुल से उत्पन्न हुआ है ।

इत्यादि । अथवा, जैसे [मृच्छकटिक में चाण्डालों द्वारा फांसी के स्थल में ले जाये जाते हुए चारुदत्त का दुःख पूर्ण कथन इस प्रकार है—]

'मखशतपरिपूतं गोत्रमुद्भासितं यत्
सदसि निबिडचैत्यब्रह्मघोषैः पुरस्तात् ।
मम निधनदशायां वर्तमानस्य पापै-
स्तदसदृशमनुष्यैर्घुष्यते घोषणायाम् ॥' [मृच्छ० १०.१२]

अथ धीरोदात्तः—

महासत्त्वोऽतिगम्भीरः क्षमावानविकत्थनः ॥ ४ ॥
स्थिरो निगूढाहङ्कारो धीरोदात्तो दृढव्रतः ।

महासत्त्वः=शोकक्रोधाद्यनभिभूतान्तःसत्त्वः । अविकत्थनः=अनात्मश्लाघनः । निगूढाहङ्कारः=विनयच्छन्नावलेपः । दृढव्रतः=अङ्गीकृतनिर्वाहको, धीरोदात्तः । यथा नागानन्दे—'जीमूतवाहनः—

शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।
तृप्तिं न पश्यामि तवैव तावत्किं भक्षणात्त्वं विरतो गरुत्मन् ॥' [नागा० ५.१५]

'सैकड़ों यज्ञों से पवित्र जो मेरा कुल पहले यज्ञ प्रभृति सभाओं में वेदध्वनि से प्रकाशित होता था; मेरे मरण-काल में पापी एवं नीच-मनुष्यों के द्वारा घोषणा में [मेरे उसी कुल को] घोषित किया जा रहा है ।'

३. धीरोदात्त—

धीरोदात्त नायक महापराक्रमशाली, अत्यन्त गम्भीर, क्षमाशील, आत्मप्रशंसा न करने वाला, स्थिर, अव्यक्त अहंकार वाला तथा दृढ़व्रती होता है ॥ ४-५ ॥

'महासत्त्व' शब्द से तात्पर्य है—शोक एवं क्रोध आदि विकारों से अनभिभूत [=अप्रभावित] अन्तःकरण वाला । 'अविकत्थन' शब्द का अर्थ है—अपनी प्रशंसा स्वयं न करने वाला [अर्थात् अनावश्यक डींग न मारने वाला] । 'निगूढाहङ्कार' शब्द का अर्थ है—जिसका अहंकार अर्थात् स्वाभिमान विनय से निगूढ है अर्थात् विनम्रता के द्वारा छिपा दिया गया है । 'दृढ़व्रत' शब्द का अर्थ है—अङ्गीकार किये गये व्रत को (अर्थात् जिस बात का प्रण कर लिया हो उसका) अन्त तक निर्वाह करने वाला । मुख्य रूप से धीरोदात्त के यही गुण हैं । जैसे 'नागानन्द' में [धीरोदात्त नायक के उदाहरणस्वरूप जीमूतवाहन हैं]—

'जीमूतवाहन [गरुड़ को सम्बोधित करते हुए कहते हैं]—हे गरुड़ ! मेरे शरीर में अभी भी मांस विद्यमान है क्योंकि धमनियों के अग्रभाग से अभी भी रक्त टपक रहा है । फिर तुम अभी तो तृप्त भी नहीं जान पड़ते हो तो क्यों मांस-भक्षण से विरत हो गये हो ?'

[यह उदाहरण दश० २.१४ में भी उद्धृत है] ।

यथा च रामं प्रति—

'आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च।
न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥' [महाना० ३.२५]

यच्च केषांचित् स्थैर्यादीनां सामान्यगुणानामपि विशेषलक्षणे क्वचित् संकीर्तनं तत् तेषां तत्राधिक्यप्रतिपादनार्थम्।

ननु च कथं जीमूतवाहनादिर्नागानन्दादावुदात्त इत्युच्यते? औदात्त्यं हि नाम सर्वोत्कर्षेण वृत्तिः। तच्च विजिगीषुत्व एवोपपद्यते। जीमूतवाहनस्तु निर्जिगीषुतयैव कविना प्रतिपादितः। यथा [नागा० १.७]—

'तिष्ठन्भाति पितुः पुरो भुवि यथा सिंहासने किं तथा
यत्संवाहयतः सुखं हि चरणौ तातस्य किं राज्यतः।
किं भुक्ते भुवनत्रये धृतिरसौ भुक्तोज्झिते या गुरो-
रायासः खलु राज्यमुज्झितगुरोस्तत्रास्ति कश्चिद् गुणः ॥'

अथवा, जैसे ['महानाटक' में] राम के प्रति यह उक्ति है कि—

'राज्याभिषेक के लिए बुलाए गए तथा वन के लिए भेजे जाने वाले उन राम [के चेहरे] पर मुझे जरा-सा भी विकार [परिवर्तन] दिखाई नहीं पड़ा।'

[यह उदाहरण दश० २.१२ में भी उद्धृत है]।

और जो नायक के स्थिरता आदि गुणों को पहले सामान्य गुणों में गिनाया गया है उनमें से कई एक [इन धीरोदात्त आदि] विशेष लक्षण में भी आ गए हैं विशेष लक्षण में इनके पुनः कथन का भाव यही है कि धीरोदात्त में इन गुणों का आधिक्य होता है।

शङ्का—

नागानन्द आदि नाटकों में जीमूतवाहन आदि नायकों को धीरोदात्त क्यों कहा जाता है? [वस्तुतः धीरोदात्त नायक में 'उदात्तत्व' प्रधान गुण है]

(क) उदात्तता का तात्पर्य उस वृत्ति से है जो सबसे बढ़कर उत्कृष्टता को प्रकट करे; और यह उदात्तता तभी संभव है जब नायक में विजिगीषुत्व [=विजयी बनने की इच्छा] हो। किन्तु नागानन्द में कवि ने जीमूतवाहन को [विजय की इच्छा से पराङ्मुख-वृत्ति वाले कायर की तरह] निर्जिगिषु ही चित्रित किया है जैसे—

(i) 'पिता जी के सामने जमीन पर खड़े रहने में किसी व्यक्ति की जो शोभा होती है क्या वह सिंहासन पर बैठने से हो सकती है? [अर्थात् कभी नहीं] पिता जी [की शुश्रूषा करते समय उन] के चरणों को दबाने में जिस आनन्द की प्राप्ति होती है वह भला राज्य से कहीं मिल सकता है? उनके जूठन खाने में जो संतोष मिलता है क्या वह तीनों लोकों के भोग करने पर भी प्राप्त हो सकता है? पिता से त्यक्त राज्य का संचालन केवल परिश्रम [=आयास] मात्र ही है। इस प्रकार क्या उसमें कोई भी गुण [प्राप्त हो सकता] है? [अर्थात् नहीं]।'

इत्यनेन।

'पित्रोर्विधातुं शुश्रूषां त्यक्त्वैश्वर्यं क्रमागतम्।
वनं याम्यहमप्येष यथा जीमूतवाहनः ॥' [नागा० १.४]

इत्यनेन च। अतोऽस्यात्यन्तशमप्रधानत्वात् परमकारुणिकत्वाच्च वीतरागादिवच्छान्तता। अन्यच्चात्रायुक्तं यत्तथाभूतं राज्यसुखादौ निरभिलाषं नायकमुपादायान्तरा तथाभूतमलयवत्यनुरागोपवर्णनम्। यच्चोक्तम्—'सामान्यगुणयोगी द्विजादिर्धीरशान्त' [दश० २.४] इति। तदपि पारिभाषिकत्वादवास्तवमित्यभेदकम्। अतो वस्तुस्थित्या बुद्ध–युधिष्ठिर–जीमूतवाहनादिव्यवहाराः शान्ततामाविर्भावयन्ति।

अत्रोच्यते—यत्तावदुक्तं सर्वोत्कर्षेण वृत्तिरौदात्त्यमिति, न तज्जीमूतवाहनादौ परिहीयते। न ह्येकरूपैव विजिगीषुता। यः केनापि शौर्यत्यागदयादिनान्यानतिशेते स विजि-

---

इसके द्वारा तथा [नागानन्द के ही एक अन्य स्थल में निर्जिगुषुता का ही चित्रण है]—

(ii) 'यह मैं भी वंश परम्परा से प्राप्त ऐश्वर्य को परित्याग कर माता-पिता की सेवा करने के लिए वन को जा रहा हूँ जैसे कि जीमूतवाहन चले गये थे।'– इसके द्वारा भी [जीमूतवाहन की निर्जिगिषुता का ही प्रदर्शन किया गया है]।

अतः [इन उदाहरणों से] जीमूतवाहन में शान्ति की अत्यन्त प्रधानता होने से तथा परम दयालुता के कारण, वीतराग के ही समान, धीरशान्तता ही है [धीरोदात्तता नहीं]।

(ख) इसके अतिरिक्त यह भी अनुचित ही है कि इस तरह के [शान्त तथा कारुणिक प्रकृति के] नायक को लेकर, जो राज्य-सुख से सर्वथा उदासीन है, आगे जाकर मलयवती के अनुराग का वर्णन भी किया गया है।

(ग) [धीरशान्त नायक का लक्षण करते समय कारिका में] जो यह कहा गया है कि [विनय आदि] 'सामान्य गुणों से युक्त द्विज आदि [जो प्रकरण के नायक होते हैं] वे ही धीरशान्त हैं'—यह लक्षण भी परिभाषिक ही है, वास्तविक नहीं। [क्योंकि शौर्य, उत्साह, कलाप्रवणता आदि सामान्य गुण शान्त व्यक्ति में नहीं पाए जा सकते। अतः परिभाषा और वास्तविकता अलग अलग होने से] [इस प्रकार सामान्य गुण भी इसमें] भेदक का कार्य नहीं कर सकते। (i) अतः वास्तविक स्थिति यही है कि बुद्ध; युधिष्ठिर एवं जीमूतवाहन आदि के व्यवहार जब शान्तता को ही प्रकट करते हैं [तब इन्हें धीरोदात्त नायक क्यों कर माना जाय?]।

[इस शंका के **समाधान** में] यहाँ इस प्रकार कहा जाता है—

(क) यह जो कहा है कि 'सर्वोत्कृष्ट होना ही उदात्तता है'—इस उदात्तता का अभाव जीमूतवाहन आदि में नहीं है। 'विजिगीषुता' एक ही प्रकार की तो होती नहीं। विजिगीषु उसे कहते हैं जो शौर्य, त्याग एवं दया आदि गुणों से दूसरों को जीत लेता

गीषुः, न तु यः परापकारेणार्थग्रहादिप्रवृत्तः । तथात्वे च मार्गदूषकादेरपि धीरोदात्तत्व-प्रसक्तिः । रामादेरपि जगत् पालनीयमिति दुष्टनिग्रहे प्रवृत्तस्य नान्तरीयकत्वेन भूम्यादि-लाभः । जीमूतवाहनादिस्तु प्राणैरपि परार्थसंपादनाद् विश्वमप्यतिशेत इति धीरोदात्ततमः ।

यच्चोक्तम्—'तिष्ठन्भाति' [नागा० १.७] इत्यादिना विषयसुखपराङ्मुखतेति, तत् सत्यम् । कार्पण्यहेतुषु स्वसुखतृष्णासु निरभिलाषा एव जिगीषवः । यदुक्तम्—

'स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यसे लोकहेतोः
प्रतिदिनमथवा ते वृत्तिरेवंविधैव ।
अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्तीव्रमुष्णं
शमयति परितापं छाययोपाश्रितानाम् ॥' [शाकु० ५.७]

इत्यादिना । मलयवत्यनुरागोपवर्णनं त्वशान्तरसाश्रयं शान्तनायकतां प्रत्युत निषेधति ।

हैं । उसे तो विजिगीषु हम नहीं कह सकते जो दूसरों का अपकार करके धन छीनने में ही प्रवृत्त है । ऐसा मानने पर चोर डाकू आदि राहजनी करने वाले [मार्गदूषकों] में भी धीरोदात्त [के लक्षण] की प्रसक्ति हो जायगी [अर्थात् वे भी धीरोदात्त नायक माने जाने लगेंगे । यदि हम यह कहें कि रावण का वध करके उसका राज्य आदि छीनने वाले राम की उदात्तता का क्या होगा ? तो उत्तर होगा कि—] राम आदि [धीरोदात्त नायकों] में जगत्-पालकत्व [रूप गुण] है; क्योंकि वे दुष्टों के निग्रह में प्रवृत्त हैं । वैसे प्रसंगवश उन्हें राज्य आदि का लाभ हो जाता है; और जीमूतवाहन ने तो प्राणों का भी परित्याग करके दूसरों का उपकार ही किया है । अतः वे तो सभी का अतिक्रमण कर गए हैं । इस प्रकार उन्हें [उदात्त ही नहीं किन्तु] उदात्ततम कहना चाहिए !

(i) यह जो कहा है कि—'तिष्ठन् भाति' आदि के द्वारा जीमूतवाहन में विषय पराङ्मुखता दिखाई गई है—यह तो ठीक ही है; क्योंकि अपने सुख की तृष्णा [=लालसा] कृपणता [कायरता] का कारण है; और विजिगीषु तो उस प्रकार की तृष्णा से सर्वथा अभिलाषरहित ही होते हैं । (ii) [शाकुन्तल में दुष्यन्त के प्रति] यही बात कही भी गई है—

'आप अपने सुख की चिन्ता न करते हुए प्रजा के [हित के] लिए प्रतिदिन कष्ट उठाते हैं । अथवा आपका कार्य-व्यापार ही ऐसा है; क्योंकि वृक्ष अपने सिर पर तीव्र धूप को सहन करता है और अपनी छाया से अपने आश्रितों के सन्ताप [दुःख और सर्दी-गर्मी] को दूर करता रहता है ।' इत्यादि के द्वारा [तृष्णा से सर्वथा अभिलाषरहित होना ही प्रदर्शित किया गया है] ।

(ख) मलयवती के [प्रति जीमूतवाहन के] अनुराग का वर्णन, जो शान्त-रस के अनुपयुक्त है [वह इस बात का द्योतक है कि नायक धीरशान्त नहीं है] प्रत्युत उसकी शान्तनायकता का निषेध ही करता है ।

शान्तत्वं चानहंकृतत्वम् । तच्च विप्रादेरौचित्यप्राप्तमिति वस्तुस्थित्या विप्रादेः शान्तता न स्वपरिभाषामात्रेण । बुद्धजीमूतवाहनयोस्तु कारुणिकत्वाविशेषेऽपि सकामनिष्कामकरुण-त्वादिधर्मत्वाद्भेदः । अतो जीमूतवाहनादेर्धीरोदात्तत्वमिति ।

अथ **धीरोद्धतः**—

दर्पमात्सर्यभूयिष्ठो मायाच्छद्मपरायणः ॥ ५ ॥
धीरोद्धतस्त्वहङ्कारी चलश्चण्डो विकत्थनः ।

(ग) वस्तुतः शान्तता का अर्थ है अहङ्कार-शून्यता । और यह [अहङ्कार-शून्यता] ब्राह्मण आदि में स्वभावतः होती है । इस प्रकार वस्तुस्थिति यह है कि विप्र आदि में शान्तता औचित्य-प्राप्त होती है; मात्र अपनी कारिका में उक्त [परिभाषा से ही वे धीरशान्त] नहीं कहे गए हैं ।

(i) बुद्ध और जीमूतवाहन में यद्यपि करुणा समान रूप से दृष्टिगोचर होती है फिर भी दोनों में धर्मतः भेद है । बुद्ध की करुणा निष्काम है तथा जीमूतवाहन की सकाम । इसलिए जीमूतवाहन आदि धीरोदात्त नायक ही हैं ।

परिष्कार—जीमूतवाहन के धीरोदात्त होने में तीन आक्षेप प्रस्तुत किये गये थे जिनका उत्तर भी ठीक उसी प्रकार से दे दिया गया है । सामान्य गुणों के द्वारा प्राप्त 'स्थिरता' आदि गुणों का धीरोदात्त आदि विशेष लक्षण में पुनःसंकीर्तन क्यों हुआ है ? इस प्रश्न का उत्तर 'यच्च केषाञ्चित्' से दिया गया है । जीमूतवाहन आदि उदात्तत्वेन उदाहृत हुए हैं—इसे ठीक न समझते हुए 'ननु' से प्रश्न खड़ा किया गया है । जीमूत-वाहन आदि बुद्ध आदि के ही समान शान्त प्रकृति के नायक हैं तो उन्हें उदात्तत्वेन उदाहृत क्यों किया गया ? यही प्रश्न है ।

'शम' का अर्थ है 'मन का निरभिलाष होना' । और दूसरे के दुःख से दुःखी होना ही 'कारुण्य' है । 'वीतरागादिवत्' का अर्थ है बुद्ध आदि के समान ।

धीरललित आदि के गुणों के रहने पर भी विप्रादि फिर शान्त ही कहे गए हैं, धीरललित नहीं । इसीलिए वास्तविकता से भिन्न अपनी परिभाषा को परिभाषा मात्र कहते हैं अर्थात् यह उपपत्तिशून्य है । इसीलिए 'यच्च' और—'वस्तुगत्या' यह कहा है । 'वस्तुगत्या' अर्थात् परिभाषा को छोड़कर । बुद्ध आदि के साथ ही पठित होने के कारण जीमूतवाहन भी उन्हीं के समान शान्त ही जान पड़ते हैं । इस प्रकार इसके शान्तत्व और उदात्तत्व में विरोध है ।

किन्तु जीमूतवाहन उदात्त ही नायक हैं—इसके प्रतिपादनार्थ 'अत्रोच्यते' से समाधान प्रस्तुत किया गया है ?

४. धीरोद्धत—

धीरोद्धत नायक में मद [=घमण्ड] एवं मात्सर्य [=ईर्ष्या] की प्रचुरता होती है, वह माया और छद्म में ही रत रहता है । यह अहंकारी, चंचल, क्रोधी तथा अपनी प्रशंसा करने वाला होता है ॥ ५–६ ॥

दर्पः=शौर्यादिमदः। मात्सर्यम्=असहनता। मन्त्रबलेनाविद्यमानवस्तुप्रकाशनम्=माया। छद्म=वञ्चनामात्रम्। चलः=अनवस्थितः। चण्डः=रौद्रः। विकत्थनः=स्वगुणशंसी, धीरोद्धतो भवति। यथा जामदग्न्यः—'कैलासोद्धारसारत्रिभुवनविजय' [महावीर० २.१६] इत्यादि। यथा च रावणः–'त्रैलोक्यैश्वर्यलक्ष्मीहठहरणसहा बाहवो रावणस्य।' इत्यादि।

धीरललितादिशब्दाश्च यथोक्तगुणसमारोपितावस्थाभिधायिनः, वत्सवृषभमहोक्षादिशब्दवत् न जात्या कश्चिदवस्थितरूपो ललितादिरस्ति। तदा हि महाकविप्रबन्धेषु विरुद्धानेकरूपाभिधानमसङ्गतमेव स्यात्, जातेरनपायित्वात्। तथा च भवभूतिनैक एव जामदग्न्यः—

शौर्य आदि के मद [=घमण्ड] को दर्प कहते हैं। दूसरों के उत्कर्ष आदि को न सहन करना मात्सर्य कहलाता है। मन्त्र-बल से अविद्यमान वस्तु के प्रकाशन को माया कहते हैं। दूसरों को ठगना छल [=छद्म] कहलाता है। चल का तात्पर्य चंचलता [या अस्थिर चित्तवृत्ति वाले से] है। चण्ड का अर्थ अत्यन्त क्रोधी प्रवृत्ति वाला है। अपने गुणों की प्रशंसा करने वाला नायक 'विकत्थन' कहलाता है। इन गुणों से युक्त व्यक्ति धीरोद्धत प्रकृति का नायक होता है। जैसे ['महावीरचरित' में] परशुराम की उक्ति 'कैलास के उठाने तथा तीनों लोकों के जीतने में समर्थ' इत्यादि तथा रावण की उक्ति—"रावण की भुजाएँ त्रिलोकी के ऐश्वर्य की लक्ष्मी का जबरदस्ती हरण करने वाली हैं"—इत्यादि [में धीरोद्धतता दिखाई पड़ती है]।

[प्रश्न यह है कि एक ही दुष्यन्तादि नायक का वर्णन एक ही महाकवि के द्वारा कभी धीरललित; और कभी धीरोदात्त नायक को कलाप्रियता और रागमयता आदि गुणों से युक्त वर्णित किया जाता है—यह कैसे? क्योंकि एक नायक तो एक ही तरह का हो सकता है। इस प्रश्न का उत्तर इस प्रकार है]—

जिस प्रकार एक ही बैल तीन अवस्थाओं में क्रमशः परिणत होता हुआ बाल्यकाल में 'वत्स'; युवाकाल में 'वृषभ' और ढलती अवस्था में 'महोक्ष' कहलाता है; उसी प्रकार धीरललित आदि शब्द यथोक्त [तीसरी करिका में कहे गए निश्चिन्तता आदि] गुणों से युक्त अवस्था के अभिधायक हैं [अर्थात् एक ही नायक में कभी धीरललित वाली अवस्था और कभी धीरप्रशान्त की अवस्था पाई जा सकती है। क्योंकि] जाति के द्वारा नियतरूप वाला कोई ललित आदि नहीं होता। यदि गोत्व आदि जाति की ही तरह ललितत्व आदि नियत [=सर्वदा रहनेवाला] होता तो महाकवियों के प्रबन्धों में एक ही नायक में धीरोदात्त आदि परस्पर विरुद्ध अनेक प्रकार के रूपों का कथन असङ्गत ही हो जाता। क्योंकि जाति तो नष्ट होने वाली नहीं है [अर्थात् एक जाति नष्ट होकर वही दूसरी जाति बन जाय–यह संभव नहीं है, उसमें कोई अन्तर नहीं होता। इसलिए] जैसे कि महाकवि भवभूति ने ही एक ही परशुराम को [अनेक गुणों वाला बतलाया है]।

'ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये।
जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते॥' [महावीर० २.१०]

इत्यादिना रावणं प्रति धीरोदात्तत्वेन 'कैलासोद्धारसार–' [महावीर० २.१६] इत्यादिभिश्च रामादीन् प्रति प्रथमं धीरोद्धतत्वेन, पुनः–'पुण्या ब्राह्मणजातिः' [महावीर० ४.२२] इत्यादिभिश्च धीरशान्तत्वेनोपवर्णितः। न चावस्थान्तराभिधानमनुचितम्। अङ्गभूतनायकानां नायकान्तरापेक्षया महासत्त्वतादेरव्यवस्थितत्वात्। अङ्गिनस्तु रामादेरेकप्रबन्धोपात्तान् प्रत्येकरूपत्वादारम्भोपात्तावस्थातोऽवस्थान्तरोपादानमन्याय्यम्। यथोदात्तत्वाभिमतस्य रामस्य छद्मना बालिवधादमहासत्त्वतया स्वावस्थापरित्याग इति।

वक्ष्यमाणानां च दक्षिणाद्यवस्थानां 'पूर्वां प्रत्यन्यया हृतः' [दश० २.६] इति नित्य-

---

उदाहरणतः रावण के प्रति सन्देश भेजते हुए—

"ब्राह्मणों के अतिक्रमण का परित्याग आपके कल्याण के लिए ही है। अन्यथा तुम्हारे मित्र परशुराम से ही तुम्हारी अनबन हो जायगी।" इत्यादि कथन के द्वारा रावण के प्रति [परशुराम] धीरोदात्त रूप में और फिर आगे चलकर "कैलाश के उठाने की शक्ति रखने वाले....." इत्यादि कथन के द्वारा पहले तो धीरोद्धत के रूप में तथा फिर 'ब्राह्मण जाति बड़ी ही पवित्र होती है' इत्यादि कथन के द्वारा धीरशान्त के रूप में चित्रित किए गए हैं। [अब दूसरा प्रश्न है कि] क्या एक ही नायक में अवस्थान्तर का वर्णन उचित है?—ऐसा प्रश्न ठीक नहीं है। क्योंकि [प्रधान नायक को छोड़कर उसके] अङ्गभूत [अप्रधान] नायक का अन्य नायकों के प्रति महासत्त्व आदि नायक के गुणों से युक्त होने की कोई खास नियत व्यवस्था नहीं है। [अर्थात् एक ही नायक किसी के प्रति उद्धत हो सकता है और किसी के प्रति शान्त भी हो सकता है] किन्तु प्रधान [=अङ्गी] नायक राम आदि में पूर्वकथित चार अवस्थाओं में से किसी एक को लेकर कुछ दूर चलने के बाद दूसरी अवस्था का ग्रहण अनुचित है [अतः एक प्रबन्ध में आए हुए सभी पात्रों के प्रति एकरूपता होनी चाहिए और उनके जिस रूप का उपादान प्रारम्भ में किया जाय उनकी उस अवस्था का उपादान अन्त तक होना चाहिए]। जैसे उदात्त रूप में अभिमत राम का छल से [छिपकर] वालि-वध करना महापराक्रम के प्रतिकूल होने के कारण अपनी [उदात्त]-अवस्था का परित्याग [न करते हुए मायुराज के द्वारा 'उदात्तराघव' नामक नाटक में राम को धीरोदात्त नायक के रूप में ही आदि से अन्त तक चित्रित किया गया] है।

परिष्कार—प्रस्तुत उदाहरण मायुराज के उदात्तराघव से ही उद्धृत है। इस सन्दर्भ को तृतीय प्रकाश की चौबीसवीं कारिका पर किए गए अवलोक से मिलाने पर अर्थ ठीक बैठ जायगा।

"जो नायक दूसरी नायिका के द्वारा हर लिया जाता है [वह प्रथम नायिका के प्रति 'दक्षिण' होता है]....." इत्यादि कथन के द्वारा आगे [२.६] बताई जाने वाली

सापेक्षत्वेनाविर्भावादुपात्तावस्थातोऽवस्थान्तराभिधानमङ्गाङ्गिनोरप्यविरुद्धम् ॥

नायक की दक्षिण आदि अवस्थाओं में [उपर्युक्त नियम नहीं लागू होगा क्योंकि इन अवस्थाओं में] परस्पर नित्य सापेक्षत्व होने से [अर्थात् पहली नायिका की अपेक्षा दूसरी नायिका में नायक के चित्त के खिंच जाने से एक अवस्था का दूसरे के प्रति सापेक्ष होने से] जिस अवस्था को ग्रहण किया गया उसे यदि छोड़ भी दिया जाय तो कोई हर्ज नहीं है। क्योंकि उनमें आपस में अङ्गाङ्गिभाव-सम्बन्ध होने से वे एक दूसरे की विरोधी नहीं हो सकतीं। [इस प्रकार एक अवस्था के बिना दूसरी अवस्था हो ही नहीं सकती अतः वक्ष्यमाण नित्यसापेक्ष अवस्थान्तरों को छोड़कर 'एक प्रबन्धगत प्रधान नायक की अवस्थान्तर का अभिधान अनुचित है'—यह नियम हुआ]।

परिष्कार—(क) ये धीरललित, धीरप्रशान्त आदि शब्द यदि व्यवस्थितरूप [अर्थात् जो लक्षण कहा गया है। उसी के लक्षण से युक्त रूप] के अभिधायक होते, तब तो महाकवियों के प्रबन्धों में एक नायक का अव्यवस्थित रूप का अभिधान [अर्थात् लक्षण के प्रतिकूल वर्णन] करना असंगत ही हो जाता। यदि अव्यवस्थित रूप का अभिधान होता तो एक ही प्रबन्ध में धीरोदात्त रूप से परिगृहीत नायक का भी धीरोद्धत रूप में अभिधान न्यायसंगत ही होता। किन्तु वस्तुस्थिति यह नहीं है। इस प्रकार की स्थिति में उन अव्यवस्थित रूप के अभिधान में भी प्रबन्ध के नायक के पहले से गृहीत रूप से रूपान्तर के अभिधान की प्रसक्ति न होती। इसीलिए वृत्तिकार ने 'धीरललितादि शब्दा·····' से कहना आरम्भ किया है। शब्द दो प्रकार के होते हैं १. कुछ व्यवस्थित रूप के अभिधायक होते हैं जैसे गो, महिष इत्यादि शब्द। २. कुछ अव्यवस्थित रूप के अभिधायक उपाधि शब्द हैं, जो उपाधि शब्द एक ही धर्मी में होते हैं। जैसे देवदत्त श्याम है, पाचक है और दण्ड-धारण करने वाला है। श्याम, पाचक आदि उपाधि हैं। इसी प्रकार धीरललितादि शब्द गुणी में गुण रूप से उपाधिभूत होकर रहते हैं। जैसे एक ही परशुराम रावण के प्रति धीरोदात्त हैं। राम के प्रति पहले धीरोद्धत हैं; और बाद में धीरशान्त हैं। ये शब्द जाति के अभिधायक नहीं हैं क्योंकि गो पद का वाच्य 'गो' कभी भी महिष नहीं होता। इसीलिए 'जातेरनपायित्वात्' कहा है। क्योंकि एक नित्य वस्तु अनेक में रहने वाली होती है और वही 'जाति' होती है। ऐसा होने पर सभी वस्तु में रहने वाली 'जाति' कैसे नष्ट होगी? अब प्रश्न है कि धीरललितादि शब्द यदि गुणमूलक आरोपित-अवस्था के अभिधायक होते हैं अर्थात् अव्यवस्थित अवस्था के आभिधायी नहीं हैं; तब तो एक प्रबन्ध में एक ही नायक के पहले से गृहीत अवस्था से अन्य अवस्था का अभिधान [=वर्णन] अनुचित है। तब 'न च' से कहते हैं—नहीं। गुण ही अव्यवस्थित हैं तो गुण से आरोपित अवस्था भी अव्यवस्थित है। आशय यह है कि राम आदि एक प्रबन्ध में उपात्त अन्य अंगभूत नायकों के प्रति एक रूप ही होते हैं।

अथ शृङ्गारनेत्रवस्थाः—

स दक्षिणः शठो धृष्टः पूर्वां प्रत्यन्यया हृतः ॥ ६ ॥

नायकप्रकरणात् पूर्वां नायिकां प्रत्यन्ययाऽपूर्वनायिकयाऽपहृतचित्तस्त्र्यवस्थो वक्ष्यमाण-भेदेन स चतुरवस्थः। तदेवं पूर्वोक्तानां चतुर्णां प्रत्येकं चतुरवस्थत्वेन षोडशधा नायकः।

(ख) **समाधान** इस प्रकार प्रस्तुत करते हैं कि नायक दो प्रकार के होते हैं १. कुछ प्रधान नायक होते हैं और अन्य २. उसके अङ्गभूत [अप्रधान] नायक होते हैं। उन अङ्गभूत अप्रधान नायकों के लिए धीरललितादि शब्द का वाच्य [महासत्त्व आदि] प्रधान नायक की अपेक्षा अव्यवस्थित होता है। उत्तरोत्तर महासत्त्व की अपेक्षा पूर्ववर्ती महासत्त्व के रूप से गृहीत नायक भी लघुसत्त्व वाला होता है। इसलिए ललितादि शब्द भी वहाँ अव्यवस्थिताभिधायी होते हैं। अङ्गी [प्रधान] नायक में ऐसा नहीं होता—यहाँ 'अङ्गिनस्तु·····' से वृत्तिकार स्पष्ट करते हैं। अर्थात् उसमें अवस्थान्तर का वर्णन ठीक नहीं है। इसी का प्रतिपादन 'यथा·····' से व्यतिरेक-दृष्टान्त के द्वारा किया गया है। प्रथमतः उदात्त नायक के रूप मे परिगृहीत राम का छल से बालि वध कर देना अनुदात्त रूप का उपपादन करता है। इसलिए नाटक में ऐसा प्रदर्शन ठीक नहीं है।

(ग) किन्तु अङ्गी [प्रधान] नायक में भी प्रथमतः परिगृहीत अवस्था से अन्य अवस्था का वर्णन भी दिखलाई पड़ता है। जैसे पहले ललित के रूप में परिगृहीत नायक बाद में 'दक्षिण' नायक के रूप में वर्णित होता है। उसी प्रकार पहले 'शठ' के रूप में परिगृहीत नायक का पुनः 'धृष्ट' के रूप में वर्णन होता है। इसीलिए वृत्तिकार ने 'वक्ष्यमाणानां च' कहा है। क्योंकि उनमें दक्षिणत्व आदि की उत्पत्ति-सापेक्ष कही गई है। दूसरी नायिका में अनुरक्त नायक पूर्व नायिका के प्रति 'दक्षिण', 'शठ' अथवा 'धृष्ट' होता है। इसलिए उन दाक्षिण्य आदि में नित्यसापेक्षता होने से उपात्त [=पूर्वगृहीत] अवस्था से अन्य अवस्था का अभिधान अङ्गभूत नायक के ही समान अङ्गी [प्रधान] नायक में भी विरुद्ध नहीं है। अर्थात् नित्यसापेक्षता की अवस्थाओं को छोड़कर एक प्रबन्ध में आए हुए अङ्गी [प्रधान] नायक का अवस्थान्तर का अभिधान अनुचित है।

अब शृंगारी-नायक की अवस्थाओं का प्रतिपादन करते हैं—

जब नायक का चित्त अन्य नायिका के प्रति खिंच जाता है तब वह नायक पूर्व नायिका के प्रति दक्षिण, शठ अथवा धृष्ट [प्रकृति] का होता है ॥ ६ ॥

नायक का प्रकरण होने से [प्रस्तुत कारिका में आए] 'पूर्वा' [पद से] नायिका [की ही प्रतीति होती है। अतः] उस नायिका के प्रति अन्य नायिका के द्वारा अपहृत-चित्त वाले नायक की तीन अवस्थाएं होती है और आगे बताए जाने वाले [अनुकूल नायक] भेद से वही [नायक] चार अवस्थाओं वाला होता है। इस प्रकार पूर्वोक्त [धीरोदात्त आदि] चार प्रकार के नायकों में प्रत्येक की चार अवस्थाएँ होने से नायक सोलह प्रकार के होते हैं।

तत्र—

दक्षिणोऽस्यां सहृदयः —

योऽस्यां ज्येष्ठायां हृदयेन सह व्यवहरति स दक्षिणः । यथा ममैव—

'प्रसीदत्यालोके किमपि किमपि प्रेमगुरवो
रतिक्रीडाः, कोऽपि प्रतिदिनमपूर्वोऽस्य विनयः ।
सविश्रम्भः कश्चित्कथयति च किञ्चित्परिजनो
न चाहं प्रत्येमि प्रियसखि किमप्यस्य विकृतिम् ॥' [धनिकस्य]

यथा वा—

'उचितः प्रणयो वरं विहन्तुं बहवः खण्डनहेतवो हि दृष्टाः ।

परिष्कार—(क) प्रश्न यह है कि 'पूर्वा' आदि पदमात्र के ही कथन से नायिका की प्रतीति हमें कैसे हो जायगी ? इसीलिए वृत्तिकार कहते हैं 'नायक के प्रकरण के कारण' यह अवगम्य होगा। (ख) 'अनुकूल' भी नायक के भेद में कहा जायगा। इसीलिए वह शृंगारी नायक 'अनुकूल' के साथ चार प्रकार का १. दक्षिण; २. शठ; ३. धृष्ट और ४. अनुकूल होता है। इस प्रकार धीरललित आदि नायकों में प्रत्येक नायक दक्षिण, शठ, धृष्ट और अनुकूल के भेद से चार-चार प्रकार के होते हुए कुल सोलह हो जाते हैं।

१. उन [दक्षिण शठ और धृष्ट] में [दक्षिण नायक का लक्षण इस प्रकार है]—

[अन्य नायिका के द्वारा अपहृत-चित्त होते हुए भी जो] इस [प्रथम नायिका] के प्रति सहृदय होता है उसे 'दक्षिण' नायक कहते हैं ॥

[अन्य नायिका के प्रति अपहृतचित्त] जो नायक इस ज्येष्ठ [अर्थात् प्रथम] नायिका में सहृदयता के साथ व्यवहार करे उसे 'दक्षिण' कहते हैं। जैसे मेरा [=धनिक का] ही यह श्लोक—

[कोई नायिका अपनी सखी से कहती है] 'हे सखि ! मुझे देखते ही प्रसन्न हो जाते हैं। उनकी रति-क्रीड़ाएँ कुछ-कुछ अनोखी प्रेम से भरी हुई होती हैं। उनकी विनयशीलता कुछ [विचित्र-सी] प्रतिदिन अपूर्व हुआ करती है। फिर कोई विश्वसनीय परिजन उनके विषय में कुछ [इधर-उधर की भी बात] कहते हैं। किन्तु इन सब बातों से उनके विषय में सन्देह करने की कोई बात ही नहीं दीख पड़ती है।'

अथवा, जैसे ['मालविकाग्निमित्र' नाटक में राजा विदूषक से कहते हैं कि 'स्त्रियाँ स्वभाव से ही होशियार हुआ करती हैं। मेरे अनुराग प्रदर्शित करने पर भी मेरे अन्यासक्त हृदय को क्या वह न ताड़ लेगी ? अतः मैं यह सोचता हूँ कि]—

[इरावती द्वारा प्रार्थित उचित अर्थात्] चिरपरिचित प्रणय का प्रतिषेध [=निराकरण] करना कुछ ठीक ही है। यद्यपि प्रणय के प्रतिषेध के बहुत से [ईर्ष्या, क्रोध आदि] कारणों की कल्पना की जा सकती है [तथापि किसी एक कारण की कल्पना करके

उपचारविधिर्मनस्विनीनां ननु पूर्वाभ्यधिकोऽपि भावशून्यः ॥' [मालवि० ३.३]

अथ शठः—

—गूढविप्रियकृच्छठ ।

दक्षिणस्यापि नायिकान्तरापहृतचित्ततया विप्रियकारित्वाविशेषेऽपि सहृदयत्वेन शठाद् विशेषः । यथा—

'शठोऽन्यस्याः काञ्चीमणिरणितमाकर्ण्य सहसा
यदाश्लिष्यन्नेव प्रशिथिलभुजग्रन्थिरभवः ।
तदेतत् क्वाचक्षे [1]घृतमधुमयत्वद्बहुवचो-
विषेणाघूर्णन्ती किमपि न सखी मे गणयति ॥' [अमरु० १०९]

अथ धृष्टः—

व्यक्ताङ्गवैकृतो धृष्टो—

प्रणय के प्रतिषेध की अपेक्षा इष्टाचरण ही उचित है]। वस्तुतः प्रशस्तमन वाली मानिनी नायिकाओं के प्रति पहले किए गये इष्टाचरण से अधिक भी किया गया [अन्य नायिका में आसक्त होने के कारण भाव अर्थात्] प्रेमरहित इष्टाचरण उपचारविधि नहीं है [किन्तु अपचार विधि ही है]।

२. अब शठ [नायक का लक्षण करते हैं]—

[पूर्व नायिका के प्रति] छिपकर अप्रिय करने वाले नायक को 'शठ' कहते हैं ॥

अन्य नायिका के द्वारा अपहृतचित्त होने के कारण [शठ नायक के ही समान] दक्षिण नायक में भी 'विप्रियकारित्व' रूप विशेषण के समान रूप से होने पर भी पूर्वा नायिका के प्रति उसकी सहृदयता के कारण वह 'शठ' से भिन्न होता है। उदाहरणतः ['अमरुशतक' १०९ में शठ नायक के कृत्य का उपालम्भ नायिका की सखी के द्वारा इस प्रकार दिया जा रहा है]—

'किसी अन्य रमणी की करधनी की मणियों की रुनझुन सुनकर तुमने आलिङ्गन करते हुए सहसा ही जो अपनी बाहें ढीली कर ली थीं, हे शठ ! अब तुम्हीं बताओ मैं उसे कहाँ कहूँ ? घृत एवं मधुमिश्रित अर्थात् चिकनी चुपड़ी विषमय बातों में चक्कर खाती हुई मेरी सखी मेरा विश्वास ही नहीं करती [अतः मैं क्या समझाऊं]।

३. अब धृष्ट [नायक का लक्षण करते हैं]—

जिस नायक के अङ्गों में अन्य नायिका के साथ रमण करने के चिन्ह स्पष्टरूप से प्रतीत हों उसे 'धृष्ट' नायक कहते हैं ॥

---

१. 'घृतमधुमयम्' इति वा पाठः ।

यथाऽमरुशतके—

'लाक्षालक्ष्म ललाटपट्टमभितः केयूरमुद्रा गले
वक्त्रे कज्जलकालिमा नयनयोस्ताम्बूलरागोऽपरः ।
दृष्ट्वा कोपविधायि मण्डनमिदं प्रातश्चिरं प्रेयसो
लीलातामरसोदरे मृगदृशः श्वासाः समाप्तिं गताः ॥' [अमरु० ६०]

भेदान्तरमाह—

—ऽनुकूलस्त्वेकनायिकः ॥ ७ ॥

यथा—

'अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगतं[1] सर्वास्ववस्थासु यद्
विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्यो रसः ।
कालेनावरणात्ययात् परिणते यत्स्नेहसारे स्थितं
भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत् प्राप्यते ॥' [उत्तर० १.३८]

किमवस्थः पुनरेषां वत्सराजादिर्नाटिकानायकः स्यात् ? इत्युच्यते—पूर्वमनुपजात-

---

जैसे 'अमरुशतक' में [कोई नायक रात-भर पर-नायिका से रमण करने के बाद प्रातःकाल जब आया तो पहली नायिका की दशा यह हुई कि—]

'प्रिय के ललाट-पट पर चारों ओर महावर का रंग [जो नायिका के चरणों पर गिरना बता रहा है]; गले में केयूर की छाप [जो गाढ़ालिंगन की सूचना दे रही है]; मुख पर काजल की कालिमा [जो नेत्र-चुम्बन का संकेत कर रही है]; नेत्रों में ताम्बूल की ललाई [जो नायिका द्वारा नेत्र चुम्बन का भान करा रही है]; इत्यादि कोपोत्पादक मण्डन को देर तक देखकर मृगनयनी के श्वास-प्रश्वास लीलाकमल के मध्य में ही समाप्त हो गए।'

[अब नायक के इन भेदों के अतिरिक्त] अन्य भेद [का लक्षण] बतलाते हैं—

४. अनुकूल—

केवल एक ही नायिका में जो आसक्त रहे उसे 'अनुकूल' नायक कहते हैं ॥ ७ ॥

जैसे ['उत्तररामचरित' में राम की निम्न उक्ति से उनका अनुकूल नायकत्व प्रदर्शित होता है]—

'जो [दाम्पत्य जीवन] सुख और दुःख में एक रूप है और सभी अवस्थाओं में अनुगत है [अर्थात् सभी दशा में जिसमें मिलकर अनुसरण होता है] जिसमें हृदय का विश्राम है, जिसमें प्रीति बुढ़ापे से भी नहीं हटती, जो कि विवाह से लेकर मरणपर्यन्त परिपक्व और उत्कृष्ट प्रेम में अवस्थित रहता है; उस दाम्पत्य का वह कल्याणमय प्रेम किसी तरह ही [अर्थात् बड़े पुण्य से] प्राप्त किया जाता है।'

[अब प्रश्न है कि रत्नावली आदि] नाटिकाओं में वर्णित वत्सराज आदि किस अवस्था के नायक हैं ? इसका उत्तर देते हुए कहते हैं कि पहले जब तक दूसरी नायिका

---

१. 'गुणम्' इति वा पाठः, उत्तर० ।

नायिकान्तरानुरागोऽनुकूलः । परतस्तु दक्षिणः । ननु च गूढविप्रियकारित्वाद व्यक्ततरविप्रियत्वाच्च शाठ्यधाष्ट्येऽपि कस्मान्न भवतः । न, तथाविधविप्रियत्वेऽपि वत्सराजादेराप्रबन्धसमाप्तेर्ज्येष्ठां नायिकां प्रति सहृदयत्वाद् दक्षिणतैव । न चोभयोर्ज्येष्ठाकनिष्ठयोर्नायकस्य स्नेहेन न भवितव्यमिति वाच्यम्, अविरोधात् ।

महाकविप्रबन्धेषु च—

'स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता वारोऽङ्गराजस्वसु-
र्द्यूते रात्रिरियं जिता कमलया देवी प्रसाद्याद्य च ।
इत्यन्तःपुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते
देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाडिकाः ॥' [भोज० ३०२]

इत्यादावपक्षपातेन सर्वनायिकासु प्रतिपत्त्युपनिबन्धनात् ।

तथा च भरतः—

के प्रति प्रेम उत्पन्न नहीं होता, वह 'अनुकूल' नायक है। किन्तु बाद में [अन्य नायिका में आसक्त होने पर] वह 'दक्षिण' नायक है। अब प्रश्न है कि जब वह [अन्य नायिका से प्रेम करता हुआ अपनी पूर्व नायिका वासवदत्ता का] छिपे रूप से अप्रिय करता है और यह अपराध प्रकट भी हो जाता है तो वह 'शठ' और 'धृष्ट' नायक भी क्यों नहीं होता है ? [उत्तर है कि] नहीं। तथाविध-विप्रियकारित्व के रहते हुए भी प्रबन्ध की समाप्तिपर्यन्त वत्सराज आदि का पहली नायिका वासवदत्ता आदि के साथ उचित व्यवहार होता है। अतः वे 'दक्षिण' नायक ही हैं। [अब प्रश्न है कि 'दक्षिण' नायक की परिभाषा के अनुसार] ज्येष्ठा और कनिष्ठा दोनों ही नायिकाओं में नायक का समान रूप से प्रेम नहीं हो सकता [क्योंकि दो नायिकाओं में समान प्रेम नहीं रह सकता]—ऐसा नहीं कहना चाहिए। क्योंकि इसमें कोई विरोध नहीं है।दो नायिकाओं में समान प्रीति हो सकती है]। महाकवियों के प्रबन्धों में [इस बात का संकेत भी मिलता] है—

[राजा के विषय में कञ्चुकी कहता है कि] 'कुन्तलेश की पुत्री ने आज ऋतुस्नान किया है, अङ्गराज के बहिन की क्रमशः आज पारी है, कमला ने यह रात्रि जुए में जीत ली है तथा आज महारानी [किसी कारण से नाखुश हैं उन] को भी मनाना आवश्यक है'—इस प्रकार अन्तःपुर की सुन्दरियों के प्रति जानकर जब मैंने राजा को विज्ञापित किया तो महाराज कुछ निश्चय न कर सकने के कारण दो-तीन घड़ी तक किंकर्तव्यविमूढ़ हो स्तब्ध से रह गए।'

इत्यादि में सभी नायिकाओं के प्रति पक्षपातरहित प्रेम का उपनिबन्धन होने से [दो नायिकाओं में समान प्रेम रहने में कोई विरोध नहीं है]।

जैसा कि आचार्य भरत ने भी कहा है—

'मधुरस्त्यागी रागं न याति मदनस्य नापि वशमेति ।
अवमानितश्च नार्या विरज्यते स तु भवेज्ज्येष्ठः' ॥ [ना० शा० २३.५६]

इत्यत्र 'न रागं याति न मदनस्य वशमेति' इत्यनेनासाधारण एकस्यां स्नेहो निषिद्धो दक्षिणस्येति । अतो वत्सराजादेराप्रबन्धसमाप्ति स्थितं दाक्षिण्यमिति ।

षोडशानामपि प्रत्येकं ज्येष्ठमध्यमाधमत्वेनाष्टाचत्वारिंशन्नायकभेदा भवन्ति ॥

सहायानाह—

पताकानायकस्त्वन्यः पीठमर्दो विचक्षणः ।
तस्यैवानुचरो भक्तः किञ्चिदूनश्च तद्गुणैः ॥ ८ ॥

प्रागुक्तप्रासङ्गिकेतिवृत्तविशेषः पताका । तन्नायकः पीठमर्दः प्रधानेतिवृत्तनायकस्य सहायः । यथा मालतीमाधवे मकरन्दः, रामायणे सुग्रीवः ।

सहायान्तरमाह—

एकविद्यो विटश्चान्यो, हास्यकृच्च विदूषकः ।

'उत्तम नायक मधुर स्वभाव का तथा त्यागी होता है। किसी वस्तु में उसकी विशेष आसक्ति नहीं होती । वह काम के भी वशीभूत नहीं होता और स्त्री द्वारा अपमानित होने पर उसकी प्रवृत्ति वैराग्य की तरफ हो जाती है ।'

भरतमुनि के 'किसी वस्तु में उसकी विशेष आसक्ति नहीं होती । वह काम के भी वशीभूत नहीं होता' इत्यादि कथनों से 'दक्षिण' नायक का किसी एक नायिका के प्रति अधिक प्रेम का निषेध ही होता है । अतः वत्सराज आदि का प्रबन्ध की समाप्तिपर्यन्त 'दक्षिण' नायक होना निश्चित होता है ।

[उपर्युक्त] सोलह प्रकार के नायकों में से प्रत्येक नायक के ज्येष्ठ, मध्यम और अधम भेद होने से नायक के [१६ + १६ + १६=] ४८ भेद हो जाते हैं ।

अब नायक के सहायकों का निरूपण करते हैं—

पताका-नायक तो [प्रधान-नायक से] दूसरा ही होता है । इसे 'पीठमर्द' कहते हैं । वह चतुर होता है और उस [प्रधान नायक] का ही यह अनुचर एवं भक्त होता है । इस प्रकार उसके गुणों से यह कुछ न्यून गुणों वाला होता है ॥ ८ ॥

पहले [१.१३ में] कहा गया है कि 'पताका' एक प्रासङ्गिक-इतिवृत्त-विशेष है । उसी [पताका] का नायक 'पीठमर्द' होता है जो प्रधान [=अधिकारिक] इतिवृत्त के नायक का सहायक होता है । जैसे 'मालतीमाधव' नाटक में मकरन्द और 'रामायण' में सुग्रीव ।

अब नायक के अन्य सहायकों को कहते हैं—

अन्य [सहायकों में] 'विट' वह है जो किसी एक विद्या में पारंगत होता है; और हास्य उत्पन्न करने वाला [दूसरा सहायक] विदूषक होता है ॥

गीतादिविद्यानां नायकोपयोगिनीनामेकस्या विद्याया वेदिता विटः । हास्यकारी विदूषकः । अस्य विकृताकारवेषादित्वं हास्यकारित्वेनैव लभ्यते । यथा शेखरको नागानन्दे विटः । विदूषकः प्रसिद्ध एव ।

अथ प्रतिनायकः—

लुब्धो धीरोद्धतः स्तब्धः पापकृद् व्यसनी रिपुः ॥ ९ ॥

तस्य नायकस्येत्थंभूतः प्रतिपक्षनायको भवति । यथा रामयुधिष्ठिरयोः रावणदुर्योधनौ ।

अथ सात्त्विका नायकगुणाः—

शोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं [1]स्थैर्यतेजसी ।
ललितौदार्यमित्यष्टौ सात्त्विकाः[2] पौरुषा गुणाः ॥ १० ॥

तत्र [शोभा यथा]—

नीचे घृणाधिके स्पर्धा शोभायां शौर्यदक्षते ।

नायक के उपयोग में आने वाली गीत आदि विद्याओं में से जो किसी एक विद्या का ज्ञाता होता है उसे 'विट' कहते हैं; और नायक को हंसाने का प्रयत्न करने वाले को 'विदूषक' कहते हैं । कारिकागत 'हास्यकृत' शब्द से ही इसकी विकृत आकृति और विचित्र प्रकार की वेशभूषा आदि का ग्रहण हो जाता है । जैसे 'नागानन्द' नाटक में 'शेखरक' विट है; और विदूषक तो प्रसिद्ध ही है ।

अब प्रतिनायक [=शत्रु] का निरूपण करते हैं—

यह लुब्ध [=लोभी], धीरोद्धत, स्तब्ध [घमंडी या हठी], पापी एवं व्यसनी [बुरी लत वाला] और प्रधान नायक का शत्रु हुआ करता है ॥ ९ ॥

उस [प्रधान] नायक का इस प्रकार का प्रतिनायक प्रतिस्पर्धी होता है । जैसे राम और युधिष्ठिर के प्रतिनायक [शत्रु] रावण और दुर्योधन हैं ।

अब नायक के सात्त्विक गुणों का निरूपण करते हैं—

१ शोभा; २. विलास; ३. माधुर्य; ४. गम्भीरता; ५. स्थिरता; ६. तेजस् ७. ललित; तथा ८. औदार्य—ये आठ नायक के सत्त्वसमुद्भूत [सात्त्विक] गुण हैं ॥ १० ॥

परिष्कार—सत्त्वगुण प्रधान नायक के गुणों का प्रतिपादन प्रस्तुत कारिका में हैं । यद्यपि स्तम्भ आदि सात्त्विक भावों का आगे [४.४ में] वर्णन होगा क्योंकि ये स्तम्भादि नायक और नायिका दोनों के ही सामान्य गुण हैं । शोभा आदि नायक के ही गुण हैं । कारिकागत 'पौरुषा' शब्द से इसी का स्फुट रूप से प्रतिपादन किया गया है ।

१. उन [आठ गुणों] में [शोभा का निरूपण करते हैं]—

शोभा [नामक गुण] में नीच के प्रति घृणा, अधिक गुण वाले के प्रति स्पर्धा तथा शूरता एवं दक्षता होती है ॥

---

१. 'धैर्य' इति वा पाठः । २. 'सत्त्वजाः' इति वा पाठः ।

नीचे घृणा । यथा वीरचरिते—

'उत्तालताडकोत्पातदर्शनेऽप्यप्रकम्पितः ।
नियुक्तस्तत्प्रमाथाय स्त्रैणेन विचिकित्सति ॥' [महावीर० १.३७]

गुणाधिकैः स्पर्धा यथा—

'एतां पश्य पुरःस्थलीमिह किल क्रीडाकिरातो हरः
कोदण्डेन किरीटिना सरभसं चूडान्तरे ताडितः ।
इत्याकर्ण्य कथाद्भुतं हिमनिधावद्रौ सुभद्रापते-
र्मन्दं मन्दमकारि येन निजयोर्दोर्दण्डयोर्मण्डलम् ॥

शौर्यशोभा यथा, ममैव—

'अन्त्रैः स्वैरपि संयताग्रचरणो मूर्च्छाविरामक्षणे
स्वाधीनव्रणिताङ्गशस्त्रनिचितो रोमोद्गमं वर्मयन् ।

नीच के प्रति **घृणा** का उदाहरण 'महावीरचरित' में इस प्रकार है—

'तालवृक्ष के समान ऊँची ताडका के उत्पातों को देखकर भी [भगवान् राम] बिलकुल प्रकम्पित [भयभीत] नहीं हुए। किन्तु उसके वध के लिए [विश्वामित्र द्वारा] नियुक्त किए जाने पर उसके स्त्री होने के कारण [इसी] संकल्प-विकल्प में पड़ गए [कि बेचारी स्त्री को क्या मारें]।

[इस प्रकार नीच स्त्री के प्रति राम में घृणा प्रदर्शित की गई है]

अधिक गुणों से युक्त व्यक्तियों के प्रति **स्पर्धा** का उदाहरण इस प्रकार है—

'इसे देखिये; यह सामने [दिखाई देने वाली] वही भूमि है जहाँ पर क्रीड़ा [अर्थात् लीलापूर्वक] किरात का रूप धारण कर लेने वाले भगवान् शंकर के मस्तक के बीच में किरीटी [=अर्जुन] ने अपने धनुष से बड़े वेग से प्रहार किया था। सुभद्रापति [=अर्जुन] की इस अद्भुत कथा को सुनकर हिमालय पर्वत पर उसने धीरे-धीरे धनुष के आकार का अपनी भुजाओं का मण्डल बनाया।'

परिष्कार—इस श्लोक का भाव सम्भवतः इस प्रकार है—हिमालय के उस प्रदेश में जहाँ शिव जी और अर्जुन का युद्ध हुआ था, मैं महाराज के साथ गया और उनको बतलाया कि महाराज यह सामने की स्थली वही है; जहाँ किरात वेषधारी भगवान् शंकर के मस्तक पर अर्जुन ने प्रकुपित होकर वेग के साथ अपने बाणों का प्रहार किया था। मेरे इस कथन के श्रवण मात्र से ही महाराज अपनी दोनों भुजाओं को धीरे-धीरे घुमाने लगे।

वस्तुतः यह श्लोक आलङ्कारिकों के बीच बड़ा ही प्रसिद्ध रहा है। किन्तु कहाँ का है कुछ पता नहीं। नाट्यशास्त्र १६.३९ पर अभिनवभारती; सरस्वतीकण्ठा० पृ० ३००, हेम० काव्या० पृ० २९७ और वक्रो० जी० २.२२ में भी उद्धृत है।

शौर्य-शोभा के उदाहरणस्वरूप मेरा [=धनिक का] ही [एक श्लोक रणस्थल में घायल वीर-योद्धा का वर्णन इस प्रकार प्रस्तुत करता है]—

'बाहर निकली हुई अपनी आँतों से जिसके पैरों के अग्रभाग बंध से गए हैं [अर्थात् जिसके कारण पैर आगे बढ़ने में असमर्थ हैं]। फिर भी मूर्छा के समाप्त होने पर वह उठ खड़ा होता है। उसका शरीर घावों से तथा शस्त्रों से भरा हुआ होकर ऐसा लगता है

भग्नानुद्वलयन् निजान् परभटान्[2] सन्तर्जयन् निष्ठुरं
धन्यो धाम जयश्रियः पृथुरणस्तम्भे पताकायते ॥' [धनिकस्य]

दक्षशोभा यथा वीरचरिते [१.५३]—

'स्फूर्जद्वज्रसहस्रनिर्मितमिव प्रादुर्भवत्यग्रतो
रामस्य त्रिपुरान्तकृद्दिविषदां तेजोभिरिद्धं धनुः ।
शुण्डारः कलभेन यद्वदचले वत्सेन दोर्दण्डक-
स्तस्मिन्नाहित एव गर्जितगुणं कृष्टं च भग्नं च तत् ॥'

अथ विलासः—

गतिः सधैर्या दृष्टिश्च विलासे सस्मितं वचः ॥ ११ ॥

यथा—

'दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा
धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।
कौमारकेऽपि गिरिवद् गुरुतां दधानो
वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव ॥' [उत्तर० ६.१९]

जैसे उत्साह के कारण शस्त्ररूप रोमाञ्च से कवच बनाए हुए है। अपने हारते हुए सैनिकों को फिर से जोश दिलाता है और शत्रु सैनिकों को निष्ठुरता के साथ सन्तर्जित करता हुआ जय-श्री का निवास स्थान एवं भयानक रण-रूपी खम्भे के लिए पताका के सदृश सुशोभित होने वाला वह वीर धन्य है।'

दक्षशोभा का उदाहरण जैसे 'महावीरचरित' में इस प्रकार है—

'राम ने कड़कड़ाते सहस्र वज्रों से भी कठोर तथा त्रिपुरासुर का वध करने वाले भगवान् शंकर के धनुष को, जो देवताओं के तेज से प्रदीप्त था, झट से उठाकर वैसे ही तोड़ डाला जैसे पर्वत पर खड़ा गजशावक अपनी सूंड़ से [वृक्षों को] तोड़ डालता है।'

[सम्पूर्ण श्लोक का भावार्थ २-१ में भी देखना चाहिए]।

२. अब **विलास** [नामक नायक के दूसरे सात्त्विक गुण का निरूपण करते हैं]—

विलास [नामक सात्त्विक गुण वाले नायक] में धैर्ययुक्त [मृगेन्द्र के समान] गति होती है; और दृष्टि में भी धीरता रहती है एवंच उसकी वाणी सस्मित होती है ॥ ११ ॥

जैसे 'उत्तररामचरित' में [महर्षि वाल्मीकि के आश्रम में कुश को देखकर श्रीरामचन्द्र जी की उक्ति इस प्रकार है]—

'इसकी दृष्टि त्रैलोक्य के बल और उत्साह को तृण के समान तुच्छ समझ रही है और इसकी धीर तथा उद्धत गति पृथ्वी को भी दबाए देती है। बाल्यावस्था में भी पर्वत की तरह गौरव को धारण करता हुआ [क्या] यह [सदेह] वीर रस ही चला आ रहा है? अथवा साक्षात् गर्व ही है?'

---

१. 'भुग्नान्' इति वा पाठः।

२. 'आधर्षयन् हेलया' इति वा पाठः।

अथ माधुर्यम्—

श्लक्ष्णो विकारो माधुर्यं संक्षोभे सुमहत्यपि ।

महत्यपि विकारहेतौ मधुरो विकारो माधुर्यम् । यथा—

'कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुषि
स्मरस्मेरं [1]गण्डोड्डमरपुलकं वक्त्रकमलम् ।
मुहुः पश्यञ्शृण्वन् रजनिचरसेनाकलकलं
जटाजूटग्रन्थिं [2]द्रढयति रघूणां परिवृढः ॥' [हनु० १.१९]

अथ गाम्भीर्यम्—

गाम्भीर्यं यत्प्रभावेन विकारो नोपलक्ष्यते ॥ १२ ॥

मृदुविकारोपलम्भाद् विकारानुपलब्धिरन्येति माधुर्यादन्यद् गाम्भीर्यम् । यथा—

'आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।
न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥' [महाना० ३.२५]

---

३. अब **माधुर्य** [नामक नायक के तीसरे सत्त्विक गुण का निरूपण करते हैं]—

महान् संक्षोभ रहते हुए [अर्थात् महान् विकार पैदा करने वाले कारणों के रहते] भी [नायक में] मधुर विकार का होना 'माधुर्य' है ॥

विकार के महान हेतु के उपस्थित होने पर भो [नायक में] मधुर विकार का होना 'माधुर्य' कहलाता है । जैसे ['हनुमन्नाटक' में राम]—

'रघुवंशियों में श्रेष्ठ भगवान् राम, हाथी के बच्चे के दाँतों की शोभा का भी अपहरण करने वाले जानकी के कपोलों पर कामोद्वेग की मुस्कराहट से युक्त, गण्डस्थल पर उठे हुए रोमाञ्च वाले अपने मुखकमल के प्रतिबिम्ब को बार-बार देखते हुए एवं राक्षसों की सेना का कोलाहल सुनते हुए अपनी जटाजूट की ग्रन्थि को दृढ़ कर रहे थे ।'

४. अब **गाम्भीर्य** [नामक नायक के चौथे सात्त्विक गुण का निरूपण करते हैं]—

जिस [हर्ष, भय, क्रोध, शोक आदि भावावेशों] के प्रभाव से मुखाकृति पर किसी भी प्रकार का मानसिक विकार न परिलक्षित हो उसे 'गाम्भीर्य' कहते हैं ॥ १२ ॥

माधुर्य में मधुरता से युक्त विकार परिलक्षित होता है एवञ्च गाम्भीर्य में विकारों की अनुपलब्धि दूसरी ही वस्तु है । अतः माधुर्य गुण से भिन्न ही गाम्भीर्य गुण है । जैसे ['महानाटक' में राम]—

'अभिषेक के लिए बुलाये गये एवञ्च वन के लिए भेजे गये राम [के चेहरे] पर मुझे जरा भी विकार नहीं दिखाई पड़ा ।'

[यह उदाहरण दश० २.४ में भी उद्धृत है] ।

---

१. 'स्फारो०' इति वा पाठः (सा० द० ७.३१) ।
२. 'रचयति' इति वा पाठः (हनु० १.१९) ।

अथ स्थैर्यम्—

व्यवसायादचलनं स्थैर्यं विघ्नकुलादपि।

यथा वीरचरिते—

'प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् ।
न त्वेवं दूषयिष्यामि शस्त्रग्रहमहाव्रतम् ।।' [महावीर० ३.८]

अथ तेजः—

अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणात्ययेष्वपि।।१३।।

यथा—

'ब्रूत नूतनकूष्माण्डफलानां के भवन्त्यमी ।
अङ्गुलीदर्शनाद्येन न जीवन्ति मनस्विनः ।।

अथ ललितम्—

शृङ्गाराकारचेष्टात्वं सहजं ललितं मृदु।

---

५. अब **स्थैर्य** [नामक नायक के पाचवें सात्त्विक गुण का निरूपण करते हैं]—

विघ्न-समूहों के रहते हुए भी अपने कर्तव्य से विचलित न होना 'स्थैर्य' कहलाता है।।

जैसे 'महावीरचरित' में [परशुराम अपने कार्य में इस प्रकार विचलित नहीं होते हैं]—

'आप पूज्य जनों [की बात] का मैंने अतिक्रमण किया है अतः उसके लिए मैं प्रायश्चित कर लूँगा। किन्तु शस्त्रग्रहण रूप अपने महाव्रत [= महान् प्रतिज्ञा] को इस प्रकार दूषित न होने दूँगा।'

[यह उदाहरण दश० २-२ और ४-१८ में भी उद्धृत है]।

६. अब **तेज** [नामक नायक के छठे सात्त्विक गुण का निरूपण करते है]—

प्राण-संकट के उपस्थिति होने पर भी जो अपमान को न सह सके उसे 'तेज' कहते हैं।।१३।।

जैसे [धनुषभङ्ग के अवसर पर प्राण लेने को उद्यत परशुराम से लक्ष्मण की उक्ति इस प्रकार है]—

'कहिए ? क्या हम लोग कोई कुहड़े की बतिया के समान मनस्वी थोड़े ही हैं कि अङ्गुलि दिखाने मात्र से ही मर जायंगे।'

[इस प्रकार निर्भीक लक्ष्मण में तेज का प्रदर्शन किया गया है]।

[यह उदाहरण काव्यानुशासन पृ० ३५८ में भी प्राप्त है।]

७. अब **ललित** [नामक नायक के सातवें सत्त्विक गुण का निरूपण करते हैं]—

शृङ्गार के अनुरूप [नायिका की] स्वाभाविक और मनोहर चेष्टाएँ 'ललित' कहलाती हैं।।

स्वाभाविकः शृङ्गारो मृदुः । तथाविधा शृङ्गारचेष्टा च ललितम् । यथा ममैव—

'लावण्यमन्मथविलासविजृम्भितेन
स्वाभाविकेन सुकुमारमनोहरेण ।
किं वा ममैव सखि योऽपि ममोपदेष्टा
तस्यैव किं न विषमं विदधीत तापम् ॥' [धनिकस्य]

अथौदार्यम्—

प्रियोक्त्याऽऽजीविताद् दानमौदार्यं सदुपग्रहः ॥ १४ ॥

प्रियवचनेन सहाऽऽजीवितावधेर्दानमौदार्यं सतामुपग्रहश्च । यथा नागानन्दे—

'शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।
तृप्तिं न पश्यामि तवैव तावत् किं भक्षणात् त्वं विरतो गरुत्मन् ॥' [नागा० ५.१५]

सदुपग्रहो यथा—

'एते वयममी दाराः कन्येयं कुलजीवितम् ।

स्वाभाविक शृङ्गार को 'मृदु' कहते हैं और उस प्रकार की शृङ्गार की चेष्टाओं को 'ललित' कहते हैं । जैसे मेरा ही [श्लोक इस प्रकार है]—

[नायिका सखी से कहती है—] 'हे सखि, मनोहर लावण्य [=सौन्दर्य] और काम चेष्टाओं के स्वाभाविक और सुकुमार विजृम्भण [=स्फुरण] के द्वारा जो [कामदेव] मुझे उपदेश दिया करता है वह क्या मेरे ही समान मेरे प्रियतम को भी वैषयिक तापों से तप्त नहीं करता होगा ?'

[इस प्रकार यहाँ पर स्वाभाविक शृङ्गार चेष्टाओं का वर्णन होने से 'ललित' है] ।

८. अब **'औदार्य'** [=उदारता] [नामक नायक के आठवें सात्त्विक गुण का निरूपण करते हैं]—

प्रिय वचन के साथ जीवन तक को दूसरे के लिए समर्पित कर देना और सज्जनों के सत्कार को 'औदार्य' कहते हैं ॥ १४ ॥

प्रियवचन के साथ जीवनपर्यन्त दान देना और सज्जनों के लिए सब कुछ देने को उद्यत हो जाना **'औदार्य'** है । जैसे 'नागानन्द' में [जीमूतवाहन गरुड़ को सम्बोधित करते हुए कहते हैं—]

'हे गरुड़ ! मेरे शरीर में अभी भी मांस विद्यमान है । क्योंकि धमनियों के अग्रभाग से अभी भी रक्त टपक रहा है । फिर तुम अभी तो तृप्त भी नहीं जान पड़ते हो; तो क्यों मांस-भक्षण से विरत हो गए हो ?'

[यह उदाहरण दश० २.५ में भी उद्धृत है] ।

सदुपग्रह का उदाहरण [जैसे 'कुमारसम्भव' में सप्तर्षियों से हिमवान् इस प्रकार बोले]—

'यह हम लोग हैं, यह मेरी स्त्रियाँ हैं और यह मेरी घरभर की प्यारी कन्या है। इनमें से जिससे भी आपका कार्य बने, कहिए; क्योंकि [रत्नादि] बाह्य वस्तुओं में तो

ब्रूत येनात्र वः कार्यमनास्था बाह्यवस्तुषु ॥' [कुमार० ६.६३]

अथ नायिका—

स्वान्या साधारणस्त्रीति तद्गुणा नायिका त्रिधा ।

तद्गुणेति यथोक्तसम्भवे नायकसामान्यगुणयोगिनी नायिकेति । स्वस्त्री परस्त्री साधारणस्त्रीत्यनेन विभागेन त्रिधा ।

तत्र स्वीयाया विभाग गर्भं सामान्यलक्षणमाह—

मुग्धा मध्या प्रगल्भेति स्वीया[1] शीलार्जवादियुक् ॥ १५ ॥

शीलं=सुवृत्तम्, पतिव्रताऽकुटिला लज्जावती पुरुषोपचारनिपुणा स्वीया नायिका ।

तत्र शीलवती यथा—

'कुलबालिआए पेच्छह जोव्वणलाअण्णविब्भमविलासा ।
पवसन्ति व्व पवसिए एन्ति व्व पिये घरं एन्ते ॥' [गाथा० ८६५]
('कुलबालिकायाः प्रेक्षध्वं यौवनलावण्यविभ्रमविलासाः ।
प्रवसन्तीव प्रोषिते आगच्छन्तीव प्रिये गृहमागते ॥')

[आप ऋषियों की कभी भी] आस्था नहीं होती [अतः इन तुच्छ वस्तुओं का नाम लेना आपकी सेवा के लिए तुच्छ ही है] ।'

नायिका-भेद

अब **नायिका** [के भेद और उनके लक्षणों का निरूपण आगे किया जा रहा]—

उन [नायक] के गुणों से युक्त नायिका तीन प्रकार की होती हैं—१. स्वकीया, २. परकीया, और ३. साधारण स्त्री [वेश्या आदि] ॥

कारिकागत 'तद्गुणा' शब्द का अर्थ है नायक में रहने वाले जिन-जिन सामान्य गुणों को गिनाया गया है उनमें से जहाँ तक हो सके नायिका में उनका रहना वांछनीय है । स्वस्त्री, पर-स्त्री और साधारण स्त्री—इस प्रकार के विभाग के द्वारा नायिका तीन प्रकार की होती हैं ।

उन 'नायिकाओं' में स्वकीया 'नायिका' का विभाग के साथ ही साथ सामान्य लक्षण बतलाते हैं—

१. स्वकीया नायिका—

शील और लज्जा से युक्त रहने वाली नायिका को 'स्वकीया' कहते हैं । यह स्वकीया नायिका मुग्धा, मध्या तथा प्रगल्भा—तीन प्रकार की होती है ॥ १५ ॥

'शील' से तात्पर्य है कि उसका चरित्र सुन्दर हो, पतिव्रता हो, कुटिला न हो, तथा लज्जावती होने के साथ-साथ अपने पति के प्रसादन में निपुण हो ।

उन [तीनों] में **शीलवती** का उदाहरण इस प्रकार है—

'देखो, कुलीन स्त्री के यौवन, लावण्य, विभ्रम और विलास प्रिय के प्रवास करने पर मानों प्रवास करते हैं और घर आने पर मानों चले आते हैं ।' [गाथा० ८६५] ।

---

१. 'स्वापि' इति वा पाठः ।

आर्जवादियोगिनी यथा—

'हसिअमविआरमुद्धं भमिअं विरहिअविलाससुच्छाअम् ।
भणिअं सहावसरलं धण्णाण घरे कलत्ताणम् ॥' [गाथा० ८६१]
('हसितमविकारमुग्धं भ्रमितं विरहितविलाससुच्छायम् ।
भणितं स्वभावसरलं धन्यानां गृहे कलत्राणाम् ॥'

लज्जावती यथा—

'लज्जापज्जत्तपसाहणाइं [1]परचिताणिप्पिवासाइं ।
अविणअदुम्मोहाइं धण्णाण घरे कलत्ताइं ॥' [गाथा० ८६०]
('लज्जापर्याप्तप्रसाधनानि परचिंतानिष्पिपासानि ।
अविनयदुर्मेधांसि धन्यानां गृहे कलत्राणि ॥')

सा चैवंविधा स्वीया मुग्धा-मध्या-प्रगल्भा-भेदात् त्रिविधा ।

तत्र—

मुग्धा नववयःकामा रतौ वामा मृदुः क्रुधि ।

प्रथमावतीर्णतारुण्यमन्मथा रमणे वामशीला सुखोपायप्रसादना मुग्धनायिका ।

आर्जव आदि गुणों से युक्त का उदाहरण इस प्रकार है —

'कुलाङ्गनाओं का विकाररहित एवं मुग्ध हास, विलास-रहित एवं सुन्दर चाल और स्वभावतः सरल वचन धन्य लोगों के घर में [प्राप्त होते हैं]।' [गाथा० ८६१]।

लज्जावती का उदाहरण इस प्रकार है—

'एक मात्र लज्जा के प्रसाधन वाली, परपुरुष के प्रति निरभिलाप, अविनय के कार्यों में मूढ़ कुलाङ्गनाएँ धन्य लोगों के घर में होती हैं।'

इस प्रकार वह [शील आर्जव एवं लज्जा से युक्त] स्वकीया नायिका मुग्धा, मध्या, प्रगल्भा के भेद से तीन प्रकार की होती है।

उनमें [मुग्धा नायिका का लक्षण उसके विभाग के साथ-साथ इस प्रकार है]—

(i) **मुग्धा**—

मुग्धा नायिका उसे कहते हैं जिसके शरीर में तारुण्य का प्रवेश हो, काम का संचार भी होने लगा हो, रतिकाल में भी जो प्रतिकूलता का आचरण करती हो, कदाचित् प्रकुपित हो, तो भी उसका क्रोध मिठास लिए ही हो ॥

मुग्धा नायिका वह है जिसमें नवीन यौवन की छटा पहले-पहल विकसित हुई हो और जिसमें काम कलाओं के विलास प्रथमतः आविर्भूत हुए हों, जो रति में झिझक और संकोच करे और [जिसका क्रोध चिरस्थाई न हो सके अतः] सुख से जो प्रसन्न की जा सके।

---

१. 'परतित्ति' इति वा पाठः 'परप्ति०' इतिच्छाया।

तत्र **वयोमुग्धा** यथा—

'विस्तारी स्तनभार एष गमितो न स्वोचितामुन्नतिं
रेखोद्भासिकृतं वलित्रयमिदं न स्पष्टनिम्नोन्नतम् ।
मध्येऽस्या ऋजुरायतार्धकपिशा रोमावली निर्मिता
रम्यं यौवनशैशवव्यतिकरोन्मिश्रं वयो वर्तते ॥'

यथा च ममैव—

'उच्छ्वसन्मण्डलप्रान्तरेखमाबद्धकुड्मलम् ।
अपर्याप्तमुरो वृद्धेः शंसत्यस्याः स्तनद्वयम् ॥' [धनिकस्य]

काममुग्धा यथा—

'दृष्टिः सालसतां बिभर्ति न शिशुक्रीडासु बद्धादरा
श्रोत्रे प्रेषयति प्रवर्तितसखीसम्भोगवार्तास्वपि ।
पुंसामङ्कमपेतशङ्कमधुना नारोहति प्राग्यथा
बाला नूतनयौवनव्यतिकरावष्टभ्यमाना शनैः ॥'

उनमें **वयोमुग्धा** का उदाहरण इस प्रकार है—

'इसका स्तनभार बढ़ रहा है किन्तु अभी अपनी समुचित उन्नति को नहीं प्राप्त कर सका है। इसके वलित्रय [पेट की तीन रेखाएँ] रेखाओं से उद्भासित तो हो रहे हैं किन्तु अभी स्पष्टतः निम्नोन्नत नहीं है। इसके मध्य भाग में लम्बी किन्तु आधी भूरे रंग की कोमल रोमावली बन गई है। इस प्रकार से इसके सुन्दर वय ने शैशव और यौवन का संघटित रूप प्राप्त कर लिया है।'

[सुभाषितसुधारत्नभाण्डागार पृ० ६८-६६ में प्राप्त]

अथवा, जैसे मेरा ही एक श्लोक इस प्रकार है—

'मण्डलपर्यन्त रेखा वाले तथा कली के समान कसकर बंधे हुए नायिका के दोनों स्तन उच्छ्वसित होकर [उभरते] हुए मानों कह रहे हैं कि मेरी वृद्धि के लिए यह उर-स्थल अपर्याप्त है।'

काममुग्धा का उदाहरण इस प्रकार है—

'अब उस बाला की दृष्टि [चंचल न होकर] अलसाई हुई रहती है। बालक्रीड़ा में अब उसे कोई आनन्द नहीं आता। सखियों के द्वारा की जा रही सम्भोग वार्ता में कानों को सावधान कर लेती है। पहले की भाँति बिना किसी हिचक के पुरुष की गोद में नहीं बैठती है। इस प्रकार शनैः शनैः नूतन यौवन के आविर्भाव से यह [बाला काम से] संयुक्त होती जा रही है।'

[यह उदाहरण दश०२.३३ में भी उद्धृत है]।

रतौ वामा यथा—

'व्याहृता प्रतिवचो न सन्दधे गन्तुमैच्छदवलम्बितांशुका ।
सेवते स्म शयनं पराङ्मुखी सा तथापि रतये पिनाकिनः ॥' [कुमार० ८.२]

मृदुः कोपे यथा—

'प्रथमजनिते बाला मन्यौ विकारमजानती
कितवचरितेनासज्याङ्के विनम्रमुखैव सा ।
चिबुकमलिकं चोन्नम्योच्चैरकृत्रिमविभ्रमा
नयनसलिलस्यन्दिन्योष्ठे रुदत्यपि चुम्बिता ॥'

एवमन्येऽपि लज्जासंवृतानुरागनिबन्धना मुग्धाव्यवहारा निबन्धनीयाः । यथा—

'न मध्ये संस्कारं कुसुममपि बाला विषहते
न निःश्वासैः सुभ्रूर्जनयति तरङ्गव्यतिकरम् ।

रतिवामा [रति काल में अनुकूल आचरण न करने वाली मुग्धा नायिका का उदाहरण 'कुमारसम्भव' से इस प्रकार है]—

'यद्यपि पार्वती भगवान् शंकर के कुछ पूछने पर चुप रहना चाहती थी और सोने के समय मुँह फेर कर सोती थीं तथापि पार्वती भगवान् शंकर को अच्छी ही लगती थीं तथा उनमें रति की वृद्धि ही करती थीं ।' [प्रस्तुत श्लोक में रति के प्रति-पार्वती द्वारा झिझक और संकोच वर्णित होने से सुरत-क्रीड़ा में वाम नायिका का यह उदाहरण है ।]

[यह उदाहरण दश० ४.५४ में भी उद्धृत है] ।

कोप में मृदु [कुपित होने पर आसानी से प्रसन्न होने वाली नायिका का उदाहरण इस प्रकार है]—

'[पति के किसी अपराधपूर्ण आचरण को देखकर] प्रथम वार उत्पन्न कोप में मान [क्रोध का विकार] करना न जानने वाली एवं मुख को नीचे की हुई उस बाला [=नव-विवाहिता नायिका] को धूर्त चरित्र वाले नायक ने गोद में खींचकर और उसकी ठोढ़ी और मस्तक को ऊपर उठाकर किसी भी प्रकार की बनावटी शृंगार चेष्टा से अनभिज्ञ एवं रोती हुई प्रियतमा के अश्रुसिक्त ओष्ठ का चुम्बन किया ।'

[प्रस्तुत श्लोक में मान करना न जानने वाली किन्तु मान की हुई नायिका को आसानी से प्रसन्न कर लेने का वर्णन होने के कारण यह कोप में मृदु [मुग्धा] नायिका का उदाहरण है] ।

इसी प्रकार **लज्जा से संवृत अनुराग वाली मुग्धा** नायिकाओं के अन्य व्यवहारों का भी निबन्धन करना चाहिए । जैसे—

[संदर्भ यह है कि नवविवाहिता दम्पति बैठे हुए हैं । सामने प्याले में पेय पदार्थ रखा है । नायक का प्रतिबिम्ब उसमें पड़ रहा है । लज्जावती नायिका प्रियतम के प्रतिबिम्ब को अनुराग के साथ देख रही है । नायक उस पेयपदार्थ में कुछ सुगन्धित

नवोढा पश्यन्ती लिखितमिव भर्तुः प्रतिमुखं
प्ररोहद्रोमाञ्चा न पिबति न पात्रं चलयति ॥'

अथ **मध्या**—

मध्योद्यद्यौवनानङ्गा मोहान्तसुरतक्षमा ॥ १६ ॥

संप्राप्ततारुण्यकामा मोहान्तरतयोग्या मध्या ।

तत्र **यौवनवती** यथा—

'आलापान् भ्रूविलासो विरलयति लसद् बाहुविक्षिप्तियातं
नीवीग्रन्थिं प्रथिम्ना प्रतनयति मनाङ्मध्यनिम्नो नितम्बः ।
उत्पुष्यत्पार्श्वमूर्च्छत्कुचशिखरमुरो नूनमन्तः स्मरेण
स्पृष्टा कोदण्डकोट्या हरिणशिशुदृशो दृश्यते यौवनश्रीः ॥'

पुष्प-रस आदि छोड़ना चाहता है, पर नायिका को भय है कि अगर इसमें कुछ छोड़ा गया तो प्रियतम के प्रतिबिम्ब के देखने में बाधा आ जाएगी । अतः उसको पुष्प रस आदि का छोड़ा जाना भी असह्य है] । 'यह बाला [पेय पात्र के] मध्य में पुष्प के संस्कार को भी सहन नहीं करती । [सात्त्विक भाव से] रोमांचित यह नवविवाहिता न तो उस पेय पदार्थ को पीती ही है और न पात्र को हिलाती ही है, और तो और, वह अपने निःश्वासों को भी दबाकर इसलिए छोड़ती है कि कहीं पात्र में तरंगों के आ जाने से प्रियतम के मुख के प्रतिबिम्ब-दर्शन में बाधा न आ जाय । अतः वह उसे चित्र-लिखित के समान देख रही है ।'

(ii) मध्या—

अब **मध्या** [नायिका के लक्षण का निरूपण करते हैं]—

चढ़ती जवानी एवं नवोदित कामावेगों वाली तथा मूर्च्छा की अवस्थापर्यन्त रति में समर्थ रहने वाली नायिका को 'मध्या' कहते हैं ॥ १६ ॥

यौवन तथा काम प्राप्त और मूर्च्छित हो जाने तक रमण करने वाली नायिका को 'मध्या' नायिका कहते हैं ।

उनमें **यौवनवती मध्या** नायिका का उदाहरण इस प्रकार है—

'उसके भ्रू-विलास आदिकों ने आलाप [बातचीत में] कमी ला दी है [अर्थात् वार्तालाप के मध्य भौहों का चलाना ही अधिक है] । बाहों के विक्षेप से युक्त गमन शोभित हो रहा है । नितम्ब विशाल हैं एवं कमर पतली है । अतः नितम्ब अपने विस्तार के कारण नीवी की गाँठ को कुछ अधिक शिथिल और विस्तृत बना रहा है । इस प्रकार उसके पार्श्वों में विकास और सीने में कुचाग्र का बढ़ाव जारी है । नायिका की इस दशा को देखकर ऐसा प्रतीत होता है कि मानों अन्तःकरण में कामदेव ने अपने धनुष की नोक से मृगशावकनयनी की यौवन-श्री को छू दिया है ।'

[प्रस्तुत श्लोक में नायिका के नवोदित यौवन का वर्णन होने से यह यौवनवती मध्या

कामवती यथा—

'स्मरनवनदीपूरेणोढाः पुनर्गुरुसेतुभि-
यदपि विधृतास्तिष्ठन्त्यारादपूर्णमनोरथाः ।
तदपि लिखितप्रख्यैरङ्गैः परस्परमुन्मुखा
नयननलिनीनालाकृष्टं पिबन्ति रसं प्रियाः ॥' [अमरु० १०४]

मध्यासंभोगो यथा—

'ताव च्चिअ रइसमए महिलाणं विब्भमा विराअन्ति ।
जाव ण कुवलअदलसेच्छहाइँ मउलेन्ति णअणाइं ॥' [गाथा० १.५]
('तावदेव रतिसमये महिलानां विभ्रमा विराजन्ते ।
यावन्न कुवलयदलसच्छायानि मुकुलीभवन्ति नयनानि ॥')

नायिका का उदाहरण है] । [सुभाषितसुधारसभाण्डागार पृ० ६८.६८ में प्राप्त]

कामयुक्त मध्या नायिका का उदाहरण इस प्रकार है—

'प्रिय और प्रिया दोनों ही काम रस की बढ़ी हुई नदी के प्रवाह में बह तो गए किन्तु फिर गुरुजन रूपी बाँधों के अवरोध से ठहर गए । यद्यपि वह दोनों विफल मनोरथ होकर समीप ही में स्थित हैं । फिर भी वे चित्रलिखित जैसे निश्चल अंग बनकर परस्पर आमने-सामने होकर नेत्र रूपी कमल नाल से उसके रस को खींच कर एक दूसरे का रस-पान कर रहे हैं ।'

['अमरुशतक' के प्रस्तुत श्लोक में प्रेमिका के कामावेग का वर्णन होने से यह कामवती मध्या नायिका का उदाहरण है ।]

मूर्च्छा की अवस्थापर्यन्त रति में समर्थ रहने वाली मुग्धा [नायिका का उदाहरण गाथा-सप्तशती से इस प्रकार है]—

'रतिकाल में उत्तम नायिकाओं के हाव-भाव तभी तक मनोहर लगते हैं; जब तक कि उनकी नीलकमल-सदृश आँखे [आनन्द से] मुकुलित नहीं हो जाती ।'

परिष्कार—नायिका नायक के साथ रतिकार्य में असन्तुष्ट होने से सुरतावसान में आँखें चला-चलाकर नायक को उद्दीप्त करने का विभ्रम करती है । उसकी सखी को यह विदित हुआ तब उसने नायिका को यह गाथा कहकर समझाया कि तेरा विभ्रम-प्रदर्शन किसी काम का नहीं । विभ्रम तो तभी तक काम देते हैं जब तक आखें रत्यानन्द से मुकुलित नहीं हो जातीं । तत्पश्चात् रतान्त में विभ्रमों के प्रदर्शन का कोई प्रभाव नहीं पड़ता । इस प्रकार प्रस्तुत श्लोक में मूर्च्छावस्था तक रति की क्षमता रखने वाली नायिका का वर्णन होने से यह मोहान्तसुरत-क्षमा-मध्या नायिका का उदाहरण है ।

एवं धीरायामधीरायां धोराधीरायामप्युदाहार्यम् ।

अथास्या मानवृत्तिः—

धीरा सोत्प्रासवक्रोक्त्या, मध्या साश्रु कृतागसम् ।
खेदयेद् दयितं कोपादधीरा परुषाक्षरम् ॥ १७ ॥

मध्याधीरा कृतापराधं प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्त्या खेदयेत् । यथा माघे—

'न खलु वयममुष्य दानयोग्याः
पिबति च पाति च यासकौ रहस्त्वाम् ।
व्रज विटपममुं ददस्व तस्यै
भवतु यतः सदृशोश्चिराय योगः ॥' [शिशु० ६.१९]

धीराधीरा साश्रु सोत्प्रासवक्रोक्त्या खेदयेत् । यथाऽमरुशतके—

इसी प्रकार धीरा, अधीरा तथा धीराधीरा नायिका का भी उदाहरण देना चाहिए ।

अब इस [मध्या नायिका] के मान करने के व्यवहारों का निरूपण करते हैं—

धीरा मध्या नायिका अपराध करके आए हुए नायक को सपरिहास वक्रोक्ति के द्वारा विद्ध करती है एवं धीराधीरा मध्या नायिका रोने के साथ-साथ ताने भी सुनाती है तथा अधीरा मध्या नायिका क्रोध के साथ साथ कटु-वचनों के द्वारा अपने प्रियतम को खिन्न करती है ॥ १७ ॥

मध्या धीरा नायिका द्वारा हास्ययुक्त वक्रोक्तियों से नायक में खेद उत्पन्न करने का उदाहरण जैसे शिशुपालवध में इस प्रकार है—

[पूरी रात अन्य नायिका के साथ रमण करके लौटा हुआ अपराधी नायक अपनी प्रेयसी को प्रसन्न करने के लिए आम्रमञ्जरी अर्पित करना चाहता है । नायिका उसे अस्वीकार करती हुई इस प्रकार ताने कसती है कि] 'हम लोग इस पल्लव-दान के योग्य नहीं हैं अर्थात् मैं इस दान के योग्य नहीं हूँ । तुम उसे ही ले जाकर इसे दे दो जो एकान्त में स्वयं तुम्हारे अधरों का पान किया करती है; और तुम्हारी रक्षा भी करती है [अर्थात् तुम्हें छिपाती भी है] । जाओ इस पल्लव को उसी को ले जाकर दे दो ताकि समान गुण वाले तुम दोनों का समागम चिरकाल के लिए हो जाए ।'

परिष्कार—'विटप' शब्द का श्लेषार्थ पल्लव तथा धूर्त नायक है । अतः तुम विटप धूर्त नायक हो तथा यह विटप पल्लव है । अर्थात् तुम्हारी प्रिया तुम जैसे विटों अर्थात् [धूर्त नायक] का अधरपान करती है, तथा छिपाती भी है और यह पल्लव रूप आम्रमञ्जरी भी विटप है तो क्यों न दोनों विटपों का संयोग चिरकाल के लिए हो जाए ।

धीराधीरा [मध्या नायिका] का आसुओं के साथ सपरिहास वक्रोक्ति के द्वारा नायक में खेद उत्पन्न करने का उदाहरण 'अमरुशतक' में इस प्रकार है—

'बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रुषं रोषान्मया किं कृतं
खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान्सर्वेऽपराधा मयि ।
तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो रुद्यते
नन्वेतन्मम का तवास्मि दयिता नास्मीत्यतो रुद्यते ॥' [अमरु० ५७]

अधीरा साश्रु परुषाक्षरं खेदयेत् । यथा—

'यातु यातु किमनेन तिष्ठता मुग्ध मुग्ध सखि मादरं कृथाः ।
खण्डिताधरकलङ्कितं प्रियं शक्नुमो न नयनैर्निरीक्षितुम् ॥'

एवमपरेऽपि व्रीडानुपहिताः स्वयमनभियोगकारिणो मध्याव्यवहारा भवन्ति । यथा—

'स्वेदाम्भःकणिकाञ्चितेऽपि वदने जातेऽपि रोमोद्गमे
विश्रम्भेऽपि गुरौ पयोधरभरोत्कम्पेऽपि वृद्धि गते ।

[मानिनी नायिका को समझाने वाले नायक और नायिका आपस में एक दूसरे की बातों का उत्तर-प्रत्युत्तर इस प्रकार देते जा रहे हैं]—

'**नायक**—बाले !, **नायिका**—नाथ !, **नायक**—हे मानिनी ! कोप छोड़ दो । **नायिका**—मैंने कोप करके तुम्हारा कर ही क्या लिया ? **नायक**—मुझे कष्ट में डाल दिया है । **नायिका**—कष्ट तो उसे होना चाहिए जो अपराधी हो । आपने तो कोई अपराध किया ही नहीं है । सब अपराध तो मुझसे हुए हैं । **नायक**—तो इस प्रकार गद्गद् कण्ठ से रो क्यों रही हो ? **नायिका**—किसके आगे रो रही हूँ ? **नायक**—मेरे, **नायिका**—मैं तुम्हारी क्या हूँ ? **नायक**—प्राणप्रिया । **नायिका**—नहीं हूँ, इसीलिए तो रो रही हूँ ।'

आँसुओं के साथ अधीरा नायिका का कटु वचनों के द्वारा [नायक को] खिन्न करने का उदाहरण इस प्रकार है—

[दिल को दुखा देने पर लौटने वाले अपराधी नायक को रोकने पर प्रवृत्त सखी के प्रति नायिका की उक्ति इस प्रकार है]—

'हे सखि, इसको जाने दो, रोकने की और आदर दिखाने की क्या आवश्यकता ? सौत के अधर से कलंकित इस प्रियतम को मैं देखना भी पसन्द नहीं करती ।'

इसी प्रकार के मध्या नायिका के लज्जा से अनावृत और सुरत में स्वयं प्रवृत्त न होने वाले और भी व्यवहार होते हैं । जैसे—

''[कामोद्दीपन के कारण नायिका के] मुख पर पसीने की बूँदें झलक आयी हैं एवं रोमाञ्च हो आया है । नायक के सिवा और किसी के वहाँ न रहने के कारण गुरुजन का भय भी दूर हो गया है । स्तनों की कंपकपी और बढ़ गई है । हृदय में रोकने से न

दुर्वारस्मरनिर्भरेऽपि हृदये नैवाभियुक्तः प्रिय—
स्तन्वङ्ग्या हठकेशकर्षणघनाश्लेषामृते लुब्धया ।'

स्वतोऽनभियोजकत्वं हठकेशकर्षणघनाश्लेषामृते लुब्धयेवेत्युत्प्रेक्षाप्रतीतेः ।

अथ **प्रगल्भा**—

यौवनान्धा स्मरोन्मत्ता प्रगल्भा दयिताङ्गके ।
विलीयमानेवानन्दाद् रतारम्भेऽप्यचेतना ॥ १८ ॥

गाढयौवना, यथा ममैव—

'अभ्युन्नतस्तनमुरो नयने च दीर्घे
वक्रे भ्रुवावतितरां वचनं ततोऽपि ।
मध्योऽधिकं तनुरतीव गुरुर्नितम्बो
मन्दा गतिः किमपि चाद्भुतयौवनायाः ॥'

यथा च—

'स्तनतटमिदमुत्तुङ्गं निम्नो मध्यः समुन्नतं जघनम् ।

रुकने वाले कामोद्वेग के रहने पर भी मन में ऐसी प्रबल इच्छा है कि नायक उसके केशों को पकड़ कर जोरों के साथ आलिंगन-रूपी अमृत का पान कराए, पर इतना होते हुए भी नायक, सुरत में नायिका द्वारा स्वयं प्रवृत्त नहीं कराया गया ।''

'मानो वह हठी केशकर्षण तथा घनाश्लेष रूपी अमृत की अत्यन्त इच्छुक थी'—इस उत्प्रेक्षा के द्वारा नायिका के स्वयं रतिक्रीड़ा में प्रवृत्त न होने की व्यञ्जना की गई है ।

(iii) प्रगल्भा—

अब **प्रगल्भा** [नायिका का लक्षण बतलाते हैं]—

प्रगल्भा नायिका यौवन में अन्धी, रति में उन्मत्त, काम कलाओं में निपुण, रति के समय मानो नायक के अंगों में ही प्रविष्ट हो जाएगी, इस प्रकार की इच्छा वाली तथा सुरतारम्भ में ही आनन्दविभोर हो बेहोश हो जाने वाली होती है ॥ १८ ॥

गाढ़यौवना का उदाहरण—मेरा ही यह श्लोक इस प्रकार है—

'अद्‌भुतयुवावस्था वाली उस सुन्दरी का वक्षःस्थल अत्यन्त उन्नत स्तनों से युक्त है और नेत्र सुन्दर विस्तीर्ण हैं । भौंहें कामदेव के धनुष के समान [टेढ़ी] हैं और वचनावली उससे भी अधिक वक्र है । कमर अत्यन्त पतली और नितम्ब [कमर से निचला भाग] अधिक भारी है एवं राजहंस के समान मनमोहनी मन्द-मन्द गति है । [अर्थात् उस अद्‌भुत यौवन वाली कामिनी का सब कुछ अद्भुत है । इस नायिका का 'तारुण्य' (=यौवन) 'प्रगाढ़' सविशेषपूर्ण है, अतएव यह 'गाढ़यौवना कहलाती है] ।

अथवा, जैसे—

'मृगनयनी का यह स्तन तट ऊँचा हो रहा है, मध्य भाग नींचा है, फिर जघन-

विषमे मृगशावाक्ष्या वपुषि नवे क इव न स्खलति ॥'

भावप्रगल्भा यथा–

'न जाने संमुखायाते प्रियाणि वदति प्रिये ।
सर्वाण्यङ्गानि किं यान्ति नेत्रतामुत कर्णताम् ॥' [अमरु० ६४]

रतप्रगल्भा यथा [अमरु० १०१]—

'कान्ते तल्पमुपागते विगलिता नीवी स्वयं बन्धनाद्
वासः प्रश्लथमेखलागुणधृतं किञ्चिन्नितम्बे स्थितम् ।
एतावत् सखि वेद्मि केवलमहं तस्याङ्गसङ्गे पुनः
कोऽसौ कास्मिं रतं नु किं कथ मिति स्वल्पापि मे न स्मृतिः ॥'

एवमन्येऽपि परित्यक्तह्रीयन्त्रणावैदग्ध्यप्रायाः प्रगल्भाव्यवहारा वेदितव्याः। यथा—

स्थल ऊँचा है, इस प्रकार मृगशावकनयनी के इस ऊँचे-नीचे शरीर में ठोकर खाकर कौन नहीं गिर जाएगा।'

भाव में प्रगल्भा—[अर्थात् स्मरोन्मत्त नायिका] का उदाहरण 'अमरुशतक'से इस प्रकार है—

[सखियों से मान न करने का उलाहना पाने पर नायिका उनसे कह रही है]—

''सखी'' जब प्रिय सम्मुख आ जाते हैं और मीठी-मीठी बात करने लगते हैं उस समय मैं यह नहीं जान पाती हूँ कि मेरे सारे अंग नेत्र ही बन जाते हैं अथवा कान बन जाते हैं [अर्थात् मैं उसे देखने और उसकी बातों के सुनने में इतना तन्मय हो जाती हूँ कि मुझे स्वयं का ज्ञान नहीं रह जाता, फिर मान की तो बात ही क्या है]।'

रतप्रगल्भा—[अर्थात् रतिक्रिया में विलीन होती हुई चेतनाविहीन] नायिका का उदाहरण 'अमरुशतक' से इस प्रकार है—

[नायिका से सखि के सुरतक्रीड़ा का हाल पूँछनेपर नायिका इस प्रकार कहती है]—

'हे सखि ! प्रिय के शय्या पर आते ही मेरी नीवी का बन्धन अपने आप ही खुल जाता है, शिथिल करधनी की लड़ियों से रोका गया वस्त्र थोड़ा सा ही नितम्ब पर ठहर जाता है। हे सखि ! बस इस समय मैं इतना ही भर जानती हूँ। क्योंकि उसके बाद उनके अंगों के स्पर्श हो जाने पर [मैं इतनी आनन्दविभोर हो जाती हूँ कि] फिर वह कौन हैं, मैं कौन हूँ, एवं रति क्रीड़ा कैसे हुई—इसकी तनिक भी स्मृति मुझ में नहीं है।

इसी प्रकार लज्जा की यन्त्रणा से उन्मुक्त एवं वैदग्ध्य [=चतुराई] से युक्त प्रगल्भा नायिका के अन्य व्यवहारों को भी जानना चाहिए। जैसे [अमरुशतक' में]—

'क्वचित्ताम्बूलाक्तः क्वचिदगरुपङ्काङ्कमलिनः
क्वचिच्चूर्णोद्गारी क्वचिदपि च सालक्तकपदः ।
वलीभङ्गाभोगैरलकपतितैः शीर्णकुसुमैः
स्त्रियाः सर्वावस्थं कथयति रतं प्रच्छदपटः ॥' [अमरु० १०७]

अथास्याः **कोपचेष्टा—**

सावहित्थादरोदास्ते रतौ, धीरेतरा क्रुधा ।
[1]संतर्ज्य ताडयेद्, [2]मध्या मध्याधीरेव तं वदेत् ॥ १९ ॥

महावहित्थेन=आकारसंवरणेन, आदरेण च=उपचाराधिक्येन वर्तते सा सावहित्थादरा। रतावुदासीना क्रुधा कोपेन भवति ।

'कहीं पान के रंग से रंगी हुई, कहीं अगरलेप के धब्बे से मैली, कहीं गन्ध के चूर्णों से भरी हुई, कहीं महावरी लगे पैरों की छाप से अंकित, कहीं नायिका की त्रिवली के कारण सिलवटों से सिकुड़ी, कहीं बालों से गिरे हुए मसले गए फूलों से भरी हुई यह चादर उस नायिका की सुरतक्रीड़ा की विभिन्न अवस्थाओं को व्यञ्जित कर रही है।'

परिष्कार—प्रस्तुत पद्य में १. मार्जारकंरण, २. करिपद-बन्ध, ३. धेनुक-करण, और ४. पुरुषायित-बन्ध--इन चार प्रकार के कामशास्त्रोक्त आसनों का संकेत करते हुए नायिका की लज्जाहीनता प्रदर्शित की गई है। वस्तुतः अन्य प्रकार की नायिका सुरतक्रीड़ा में इस प्रकार का वैदग्ध्य-युक्त सहयोग नहीं दे सकती । अतः यह प्रगल्भ किन्तु चतुर और लज्जाविहीन नायिका का उदाहरण है ।

अब इस [प्रगल्भा] की **कोपचेष्टाओं** [का निरूपण करते हैं]—

[मध्या की भाँति प्रगल्भा भी धीरा, अधीरा और धीराधीरा—इन तीन प्रकार की होती है। उनमें से] प्रगल्भा धीरा नायिका अपने क्रोध को छिपाकर बाहरी बातो में बड़ा आदर-सत्कार दिखलाती है; परन्तु वस्तुतः सुरत के प्रति उदासीन रहती है। अधीरा प्रगल्भा नायिका क्रुद्ध होकर नायक को झिड़कती [=तर्जन] है और मारती भी है। धीरा-धीरा प्रगल्भा नायिका का व्यवहार मध्या नायिका के ही सदृश होता है अर्थात् क्रोधयुक्त वक्रोक्ति से नायक को विद्ध करती है ॥ १९ ॥

सावहित्थादरा धीरा-प्रगल्भा नायिका वह है जो एक तरफ तो अवहित्थ का प्रदर्शन करे अर्थात् बहुत अधिक आदर एवं उपचाराधिक्य के द्वारा जो अपने क्रोध की दशा के भावों को छिपाने की चेष्टा करती है और दूसरी तरफ क्रुधा अर्थात् क्रोध के कारण रति-क्रीड़ा में उदासीन रहती है ।

१. 'निर्भर्त्स्य' वेमभूपाल, अमरु १०, २८. । २. 'कान्तम्' इति वा पाठः ।

सावहित्थावरा यथाऽमरुशतके—

'एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्गमाद् दूरत-
स्ताम्बूलाहरणच्छलेन रभसाश्लेषोऽपि संविघ्नितः ।
आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्याऽन्तिके
कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः ॥' [अमरु० १८]

रतावुदासीना यथा [अमरु० १०६]—

'आयस्ता कलहं पुरेव कुरुते न स्रंसने वाससो
भग्नभ्रूगतिखण्ड्यमानमधरं धत्ते न केशग्रहे ।
अङ्गान्यर्पयति स्वयं भवति नो वामा हठालिङ्गने
तन्व्या शिक्षित एष संप्रति कुतः कोपप्रकारोऽपरः ॥'

इतरा त्व**धीरप्रगल्भा** कुपिता सती संतर्ज्य ताडयति । यथाऽमरुशतके [श्लो० ९]—

सावहित्थावरा [क्रोध छिपाकर आदर प्रदर्शित करने वाली धीरा प्रगल्भा] नायिका का उदाहरण 'अमरुशतक' में इस प्रकार है—

'प्रियतम को दूर से आते देख खड़ी हो एक आसन पर बैठने की स्थिति को उसने दूर कर दिया, ताम्बूल लाने आदि के बहाने से हटकर वेग के साथ किए जाने वाले [नायक के] आलिंगन में भी बाधा डाल दी। प्रियतम की सेवा में परिजनों को नियुक्त करने के बहाने उसने बातचीत करने में भी आनाकानी कर दी। इस प्रकार उस चतुर नायिका ने अपनी चतुराई से उपचार आदि के बहाने नायक के प्रति उत्पन्न कोप को कृतार्थ कर दिया।'

रति में उदासीन रहने वाली नायिका का उदाहरण 'अमरुशतक' से इस प्रकार है—

'ईर्ष्या एवं कोप से परिश्रान्त होकर अब वह मान की अवस्था में भी वस्त्र विमोचन के समय पहले जैसा कलह नहीं करती है अर्थात् रति के प्रसंग में वस्त्रों को खोलते समय पहले वह झिझक एवं संकोच के साथ नोंक झोंक आदि कलह कर बैठती थी और केश ग्रहण के साथ काम में प्रवृत्त होने पर जब नायक उसके अधर के काटने की कोशिश करता था उस समय वह भौहें टेढ़ी कर काटने नहीं देती थी। किन्तु आज वह स्वयं अपने अधरों को अर्पित कर देती है। पहले जब नायक हठात् आलिंगन में प्रवृत्त होता था तो वह प्रतिकूल आचरण करती थी किन्तु आज तो वह स्वयं अपने अङ्गों को समर्पित कर रही है। पता नहीं इसने कोप करने का यह अनूठा तरीका कहाँ से सीख लिया है।'

दूसरे प्रकार की अधीरा प्रगल्भा नायिका तो कुपित होती हुई झिड़ककर नायक को पीटती भी है। जैसे 'अमरुशतक' में —

'कोपात् कोमललोलबाहुलतिकापाशेन बद्ध्वा दृढं
नीत्वा केलिनिकेतनं दयितया सायं सखीनां पुरः ।
भूयोऽप्येवमिति स्खलत्कलगिरा संसूच्य दुश्चेष्टितं
धन्यो हन्यत एष निह्नुतिपरः प्रेयान् रुदत्या हसन् ॥'

धीराधीरप्रगल्भा मध्याधीरेव तं वदति सोत्प्रासवक्रोक्त्या । यथा तत्रैव—

'कोपो यत्र भ्रुकुटिरचना निग्रहो यत्र मौनं
यत्रान्योन्यस्मितमनुनयो दृष्टिपातः प्रसादः ।
तस्य प्रेम्णस्तदिदमधुना वैशसं पश्य जातं
त्वं पादान्ते लुठसि न च मे मन्युमोक्षः खलायाः ॥' [अमरु० ३८]

पुनश्च—

द्वेधा ज्येष्ठा कनिष्ठा चेत्यमुग्धा द्वादशोदिताः ।

मध्याप्रगल्भाभेदानां प्रत्येकं ज्येष्ठाकनिष्ठात्वभेदेन द्वादश भेदा भवन्ति । मुग्धा त्वेकरूपैव ।

'सायंकाल क्रोध से भरी नायिका चंचल तथा कोमल बाहुपाश से पति को भलीभाँति बाँधकर क्रीड़ा-मन्दिर में सखियों के सामने ले आई 'फिर ऐसा करोगे' इस प्रकार काँपती हुई कोमल मृदु वाणी से उसके अपराधी कार्यों की सूचना देकर रोती हुई 'न' 'न' करके अपना दोष छिपाने के लिए हँसते हुए सौभाग्यशाली नायक को [लीलाकमल से] पीटने लगी।'

धीराधीरा प्रगल्भा नायिका, मध्या धीरा नायिका के समान ही परिहासपूर्ण वक्रोक्ति के द्वारा नायक से कहती है। जैसे वहीं ['अमरुशतक' ३८ में]—

'[अपने पैर पर गिरे हुए नायक से नायिका कहती है कि] प्रणय के एक वह दिन थे जब हम दोनों में से कोई किसी पर नाराज होता था तो भौहों का चढ़ जाना ही कोप का सबसे बड़ा चिन्ह था, मौन ही दण्ड था आपस में एक दूसरे को देखकर हँस देना ही अनुग्रह और दृष्टिपात ही प्रसन्नता का कारण होता था और आज उसी प्रेम में देखो कितना विकार आ गया है कि तुम मेरे पैरों पड़ रहे हो और मैं मान कर बैठी हूँ; किंवा तुम्हारी प्रार्थना पर भी मुझ अभागिन का कोप शान्त नहीं हो रहा है।'

और भी—

ज्येष्ठा और कनिष्ठा—ये दो-दो भेद और होते हैं। इस प्रकार अमुग्धा नायिका [मध्या और प्रौढ़ा दोनों को मिलाकर] बारह प्रकार की होती हैं ॥

मध्या और प्रगल्भा नायिकाओं के भेदों में प्रत्येक के ज्येष्ठा एवं कनिष्ठा के भेद से कुल भेदों की सम्मिलित संख्या बारह होती है। किन्तु मुग्धा नायिका तो एक ही तरह की होती है।

ज्येष्ठाकनिष्ठे यथांऽमरुशतके [श्लो० १९]—

'दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा-
देकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।
ईषद्वक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा-
मन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां चुम्बति ॥'

न चानयोर्दाक्षिण्यप्रेमभ्यामेव व्यवहारः । अपि तु प्रेम्णापि । यथा चैतत्तथोक्तं दक्षिण-लक्षणावसरे । [एषां च धीरमध्या-अधीरमध्या-धीराधीरमध्या-धीरप्रगल्भा-अधीरप्रगल्भा-धीराधीरप्रगल्भाभेदानां प्रत्येकं ज्येष्ठा-कनिष्ठाभेदाद् द्वादशानां वासवदत्ता-रत्नावलीवत् प्रबन्धनायिकानामुदाहरणानि महाकविप्रबन्धेष्वनुसर्तव्यानि] ।

अथान्यस्त्री—

अन्यस्त्री कन्यकोढा च नान्योढाऽङ्गिरसे क्वचित् ॥ २० ॥
कन्यानुरागमिच्छातः[1] कुर्यादङ्गाङ्गिसंश्रयम् ।

ज्येष्ठा एवं **कनिष्ठा** का उदाहरण अमरुशतक के एक ही श्लोक में इस प्रकार है—

'एक आसन पर बैठी हुई अपनी दोनों प्रियाओं को देखकर धूर्त नायक, आदर पूर्वक पीछे से आकर, क्रीड़ा के बहाने एक की आँखें मूँद के, थोड़ी गर्दन घुमा के रोमाञ्चित होकर, प्रेम से प्रफुल्लित मन वाली एवं रुद्ध हँसी से फड़कते कपोलों वाली दूसरी नायिका का चुम्बन करता है ।'

[यह उदाहरण दश० २.५२ में उद्धृत है] ।

यह मानना ठीक नहीं है कि मात्र ज्येष्ठा नायिका के प्रति नायक का दाक्षिण्य [=सहृदयतापूर्ण] व्यवहार होता है और कनिष्ठा के प्रति मात्र प्रेम ही होता है । किन्तु ज्येष्ठा के प्रति नायक का प्रेम-व्यवहार भी देखा जाता है; और यह प्रेम व्यवहार जैसा होता है उसे दक्षिण नायक के लक्षण के अवसर पर ही [सहृदयत्वेन शठाद् विशेषः ····इत्यादि से लेकर 'स्नाता तिष्ठति'····आदि उदाहरण तक] प्रतिपादित किया गया है ।

इस प्रकार धीरमध्या, अधीरमध्या, धीराधीरमध्या, धीरप्रगल्भा, अधीरप्रगल्भा, धीराधीरप्रगल्भा इन छः प्रकार की नायिकाओं में प्रत्येक भेद के ज्येष्ठा और कनिष्ठा इन दो भेदों के कारण होने वाले कुल बारह भेदों का उदाहरण रत्नावली और वासवदत्ता के समान महाकवियों के प्रबन्धों में ढूंढ़ लेना चाहिए ।

२. परकीया नायिका—

अब **परकीया नायिका** [का निरूपण करते हैं]—

अन्यस्त्री [=परकीया नायिका] दो प्रकार की होती है—१. कन्या, तथा २. किसी दूसरे की विवाहित स्त्री । प्रधान रस [=अङ्गी] का आलम्बन परोढ़ा [अन्य की विवाहिता स्त्री] को नहीं बनाना चाहिए । कन्या के अनुराग को इच्छानुसार प्रधान और अप्रधान दोनों प्रकार के रसों का आलम्बन बनाया जा सकता है ।। २०-२१ ॥

१. 'अन्विच्छन्' इति वा पाठः ।

नायकान्तरसंबन्धिन्य**न्योढा,** यथा,—

'दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि क्षणमिहाप्यस्मिन् गृहे दास्यसि
प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति ।
एकाकिन्यपि यामि तद्वरमितः स्रोतस्तमालाकुलं
नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदानलग्रन्थयः ॥'

इयं त्वङ्गिनि प्रधाने रसे न क्वचिन्निबन्धनीयेति न प्रपञ्चिता। कन्यका तु पित्राद्यायत्तत्वादपरिणीताप्यन्यस्त्रीत्युच्यते। तस्यां पित्रादिभ्योऽलभ्यमानायां सुलभायामपि परोपरोधस्वकान्ताभयात् प्रच्छन्नं कामित्वं प्रवर्तते। यथा मालत्यां माधवस्य सागरिकायां च वत्सराजस्येति। तदनुरागश्च स्वेच्छया प्रधानाप्रधानरसमाश्रयो निबन्धनीयः। यथा

दूसरे नायक से संबन्ध रखने वाली परकीया [किन्तु] **ऊढा** [= विवाहित] नायिका का उदाहरण इस प्रकार है—

'हे पड़ोसिन ! जरा इधर हमारे घर की ओर भी नजर रखना। इस बच्चे के पिता प्रायः इस कुँए के स्वादरहित [खारे] जल को नहीं पीते हैं। मैं जल्दी के मारे अकेली ही यहाँ से 'तमालाकुल' [आबनूस के पेड़ों से ढके] स्रोत [झरने] पर जाती हूँ। तुरानी नलों [नरकटों] की निबिड़ग्रन्थियाँ देह में खरोच करें तो करें।' [पर जाऊँगी अवश्य]।

परिष्कार—अर्थात् जिस झरने से मैं पानी लेने जा रही हूँ वहाँ तमाल के इतने घने वृक्ष हैं कि दिन में भी अन्धकार रहता है। दूसरी दिक्कत यह है कि वहाँ, नरकट के ऐसे पुराने-पुराने वृक्ष लगे हैं जिनमें तीखी गाँठें पड़ गई हैं। अतः खरोच न लगे इस लिए सावधानी से उनके भीतर से होकर पानी निकालना है। इस प्रकार यद्यपि मैं जल्दी करूँगी फिर भी कुछ देर हो सकती है। दूसरी व्यञ्जना यह भी है की नखक्षत आदि को छिपाने के लिए नरकट से खरोंच लग जाने की बात बना रही है।

इस प्रकार परकीया ऊढा को प्रधान [=अङ्गी] रस का विषय कभी भी नहीं बनाना चाहिए। इसीलिए धनञ्जय के द्वारा इसका विस्तार से वर्णन नहीं किया गया।

कन्या तो यद्यपि अविवाहित रहती है, फिर भी पिता-माता आदि के अधीन रहने के कारण 'परकीया' कही जाती है। इस प्रकार पितादिकों के आधीन होने से अलभ्य उस [कन्या] में [प्रेम व्यवहार छिपकर ही चलता है] और यदि वह सुलभ हो भी गई तो भी दूसरों के द्वारा विघ्न और अपनी कान्ता के भय के कारण छिपकर ही नायक उसके साथ प्रेम-व्यापार में प्रवृत्त होता है। जैसे 'मालतीमाधव' नाटक में माधव का मालती से और 'रत्नावली' नाटिका में वत्सराज का रत्नावली [=सागरिका] से प्रेम और उस [कन्या] के अनुराग को प्रधान-अप्रधान दोनों रसों में स्वेच्छया वर्णन करना

रत्नावली-नागानन्दयोः सागरिका-मलयवत्यनुराग इति ॥

साधारणस्त्री गणिका कलाप्रागल्भ्यधौर्त्ययुक् ॥ २१ ॥

तद्व्यवहारो विस्तरतः शास्त्रान्तरे निदर्शितः । दिङ्मात्रं तु—

छन्नकामसुखार्थाज्ञस्वतन्त्राहंयुपण्डकान् ।
रक्तेव रञ्जयेदाढ्यान्निःस्वान्मात्रा विवासयेत् ॥ २२ ॥

छन्नं ये कामयन्ते ते छन्नकामाः श्रोत्रियवणिग्लिङ्गिप्रभृतयः, सुखार्थः=अप्रयासावाप्तधनः सुखप्रयोजनो वा, अज्ञः=मूर्खः, स्वतन्त्रः=निरङ्कुशः, अहंयुः=अहंकृतः, पण्डकः==वातषण्डादिः, एतान् बहुवित्तान् रक्तेव रञ्जयेदर्थार्थम्; तत्प्रधानत्वात्तद्वृत्तेः । गृहीतार्थान्

चाहिए । जैसे 'रत्नावली' नाटिका और 'नागानन्द' नाटक में क्रमशः रत्नावली तथा मलयवती का अनुराग वर्णन ।

परिष्कार—(क) 'मालतीमाधव' का नायक माधव अविवाहित है । अतः अपनी स्त्री से भय की बात आती ही नहीं किन्तु उसे 'परोपरोध' रूप में राजभय है । (ख) रत्नावली में सागरिका का प्रेम प्रधान रस के रूप में वर्णित है । जबकि 'नागानन्द' में मलयवती और जीमूतवाहन का प्रेम अप्रधान-रस के रूप में वर्णित है ।

३. साधारण स्त्री—

गणिका [=वेश्या] को साधारण-स्त्री [=सामान्य नायिका] कहा गया है । यह कला, प्रगल्भता तथा धूर्तता से युक्त होती हैं ॥ २१ ॥

उस [साधारण स्त्री] के व्यवहार का प्रदर्शन [वात्स्यायन कृत कामसूत्र आदि] अन्य शास्त्रों में विस्तार से किया गया है । किन्तु यहाँ उनका दिग्दर्शनमात्र किया जा रहा है—

प्रच्छन्न कामना वाले, सुखार्थ, अज्ञ, स्वतंत्र, अहंयु और पण्डक इनको, यदि ये धनवान् हों तो, अनुरक्त के समान अनुरञ्जित करे और यदि धनरहित हों तो अपनी माता से उन्हें निकलवा दे ॥ २२ ॥

'प्रच्छन्न कामनावाले' का अर्थ है गाढ़ रूप से कामवासना में प्रवृत्त होने वाले, जैसे वेदपाठी, व्यापारी और सन्यासी आदि । 'सुखार्थ' का अर्थ है ऐसा व्यक्ति जिसे धन आसानी से मिल जाता हो अथवा जिसके धन का प्रयोजन सुख भोगना ही हो । 'अज्ञ' का अर्थ है मूर्ख । 'स्वतंत्र' का अर्थ है निरंकुश [जिस पर किसी का अंकुश अर्थात् शासन न हो] । 'अहंयु' अहंकारी को कहते हैं । 'पण्डक' वायुदोष आदि से नपुंसक हुए व्यक्ति को कहते हैं [वातरोग से विनष्ट अण्डकोष वाले चरक के द्वितीय अध्याय में पण्डक या शण्डक कहे गए हैं । वाय्वग्निदोषाद् वृषणौ तु यस्य नाशं गतौ वातिकपण्डकः सः] । जब तक इन लोगों के पास अधिक धन हो तभी तक इनके धन प्राप्ति के उद्देश्य से अनुरक्ता के समान इनसे प्रेम व्यवहार चलाती है; क्योंकि उसकी [वेश्या] वृत्ति प्रधानतया धन कमाने के लिए होती है [अर्थात्] केवल धन देखकर ही यह बाहरी अनुराग दिखलाती है । संपूर्ण धन लेकर कुट्टिनी आदि के द्वारा इनको निकलवा

कुट्टिन्यादिना निष्कासयेत् पुनः प्रतिसन्धानाय । इदं तासामौत्सर्गिकं रूपम् ॥

रूपकेषु तु—

[1]रक्तैव त्वप्रहसने, नैषा दिव्यनृपाश्रये ।

प्रहसनवर्जिते प्रकरणादौ रक्तैवैषा विधेया । यथा मृच्छकटिकायां वसन्तसेना चारुदत्तस्य । प्रसहने त्वरक्तापि हास्यहेतुत्वात् । नाटकादौ तु दिव्यनृपनायके नैव विधेया ।

अथ भेदान्तराणि—

आसामष्टाववस्थाः स्युः स्वाधीनपतिकादिकाः ॥ २३ ॥

स्वाधीनपतिका, वासकसज्जा, विरहोत्कण्ठिता, खण्डिता, कलहान्तरिता, विप्रलब्धा, प्रोषितप्रिया अभिसारिकेत्यष्टौ स्वस्त्रीप्रभृतीनामवस्थाः । नायिकाप्रभृतीनामप्यवस्थारूपत्वे

देती है [स्वयं नहीं निकालती क्योंकि] फिर [धनागम होने पर] उनसे मेल हो सके । यह उन [वेश्याओं] का औपसर्गिक [=सामान्य] लक्षण है ।

रूपकों में तो [इस प्रकार की स्त्री के विषय में यह विशेषता है कि]—

प्रहसन से भिन्न अन्य रूपकों में गणिका को अनुरक्त के समान ही चित्रित करना चाहिए । किन्तु जिस रूपक का आश्रय कोई दिव्य [नायक] या राजा हो तो उस रूपक में इस प्रकार की साधारण स्त्री को नहीं दिखलाना चाहिए ॥

प्रहसन को छोड़कर प्रकरण आदि [रूपक के अन्य भेदों] में इस [वेश्या] को अनुरक्ता स्त्री के समान ही दिखलाना चाहिए । जैसे 'मृच्छकटिक' नाटक में वसन्तसेना चारुदत्त के प्रति [अनुरक्ता के रूप में ही चित्रित की गई है] । प्रहसन में यदि अनुरक्त न हो तो भी उसे दिखलाना चाहिए । क्योंकि प्रहसन का उद्देश्य हास्य की सृष्टि करना होता है । किन्तु नाटक आदि में जहाँ दिव्य व्यक्ति अथवा राजा आदि नायक हों वहाँ पर [गणिका को नायिका के रूप में] नहीं ही दिखलाना चाहिए ।

अब नायिकाओं के अन्य भेदों का निरूपण करते हैं—

इन [सभी प्रकार की नायिकाओं] को 'स्वाधीनपतिका' आदि आठ अवस्थाएँ होती हैं ॥ २३ ॥

१. स्वाधीनपतिका, २. वासकसज्जा, ३. विरहोत्कण्ठिता, ४. खण्डिता, ५. कलहान्तरिता, ६. विप्रलब्धा, ७. प्रोषितप्रिया तथा ८. अभिसारिका—ये आठ अवस्थाएँ स्वकीया आदि [अर्थात् परकीया, एवं सामान्य] नायिकाओं की हुआ करती हैं । मुग्धा, मध्या आदि नायिकाओं का अवस्था रूप होने पर भी अवस्थान्तर का अभिधान पहले कही

---

१. 'रूपकेष्वनुरक्तैव कार्या प्रसहनेतरे' इति वा पाठः ।

मत्यवस्थान्तराभिधानं पूर्वासां धर्मित्वप्रतिपादनाय । अष्टाविति न्यूनाधिकव्यवच्छेदः ।

न च वासकसज्जादेः स्वाधीनपतिकादावन्तर्भावः । अनासन्नप्रियत्वात् । वासकसज्जया न स्वाधीनपतिकात्वम् । यदि चैष्यत्प्रियापि स्वाधीनपतिका प्रोषितप्रियापि न पृथग्वाच्या । न चैयता व्यवधानेनासत्तिरिति नियन्तुं शक्यम् । न चाविदितप्रियव्यलीकायाः खण्डितात्वम् । नापि प्रवृत्तरतिभोगेच्छायाः प्रोषितप्रियात्वम् । स्वयमगमनान्नायकं प्रत्यप्रयोजकत्वान्नाभिसारिकात्वम् ।

एवमुत्कण्ठितान्यैव पूर्वाभ्यः । औचित्यप्राप्तप्रियागमनसमयातिवृत्तिविधुरा न वासकसज्जा । यथा विप्रलब्धापि वासकसज्जावदन्यैव पूर्वाभ्यः,—उक्त्वा नायात इति

गई अवस्थाओं में धर्मित्व प्रतिपादन के लिए किया गया है [अर्थात् ये आठ स्वीया, परकीया और सामान्य नायिका की अवस्थाएँ व्यवहार और दशा-भेद के अनुसार होती हैं । पहले बताए हुए सोलह प्रकार के भेदों को बताकर फिर नायिका की आठ अवस्थाएँ बताई गई हैं । इसका तात्पर्य केवल इतना ही है कि उन-उन अवस्थाओं से युक्त नायिकाएँ इन-इन अवस्थाओं के धर्म से भी युक्त हुआ करती हैं । नायिकाओं की पूर्वकथित अवस्थाएँ धर्मी हैं और ये कही गई आठ अवस्थाएँ धर्म हैं] । 'आठ' इस संख्या का प्रयोग अवधारण के लिए हुआ है । [अर्थात् ये अवस्थाएँ न ज्यादा होती हैं न आठ से कम ही होती हैं] ।

वासकसज्जा [आने वाले प्रियतम के लिए अपने आपको सजाने वाली] आदि का **स्वाधीनपतिका** [जिसका पति उसके पास रहे] आदि में अन्तर्भाव नहीं हो सकता । कारण यह है कि वासकसज्जा का प्रियतम उसके पास नहीं होता है । अतः वह स्वाधीनपतिका नहीं हो सकती; और यदि जिस नायिका का पति घर आने वाला हो उस [वासकसज्जा] को स्वाधीनपतिका मानें तो प्रोषितप्रिया को भी स्वाधीनपतिका से अलग नहीं कहना चाहिए [अर्थात् उसे भी स्वाधीनपतिका ही मानना पड़ेगा] । और, 'इतनी दूरी होने पर ही समीपता [आसक्ति-पास होना] मानी जाएगी'—इस प्रकार के नियम में इसे बाँधा भी नहीं जा सकता [अर्थात् यदि कहें कि—वासकसज्जा और उसके प्रिय के बीच तो देश-काल की दूरी कम है; जबकि प्रोषितपतिका और उसके प्रिय के बीच देश-काल की दूरी अधिक है—इस प्रकार वासकसज्जा के पति का समीपस्थ होने से स्वाधीनपतिका में उस (वासकसज्जा) का अन्तर्भाव हो सकता है; प्रोषितपतिका का नहीं—तो अन्तर यह होगा कि—दोनों में देश-काल के व्यवधान की कोई निश्चित सीमा नहीं बाँधी जा सकती है]। अपने पति के किसी भी प्रकार के अपराध को न जानने के कारण उस[वासकसज्जा] को खण्डिता भी नहीं कह सकते । रति और भोग की इच्छा में प्रवृत्त रहने के कारण वह [वासकसज्जा] प्रोषितप्रिया भी नहीं हो सकती । वह [वासकसज्जा कामार्त्त हो] नायक के प्रति स्वयं न जाने के कारण अथवा अपने पास उसे न बुलाने के कारण अभिसारिका भी नहीं कही जा सकती ।

इसी प्रकार **विरहोत्कण्ठिता** भी अन्य प्रकार की पूर्वोक्त नायिकाओं से भिन्न ही है । प्रिय के आगमन के उचित समय का अतिक्रमण हो जाने से व्याकुल अर्थात् विरहोत्कण्ठित होने वाली वह नायिका वासकसज्जा नहीं कही जा सकती; तथा इसी प्रकार

प्रतारणाधिक्याच्च वासकसज्जोत्कण्ठितयोः पृथक् । कलहान्तरिता तु यद्यपि विदितव्यलीका तथाप्यगृहीतप्रियानुनया पश्चात्तापप्रकाशितप्रसादा पृथगेव खण्डितायाः । तत् स्थितमेतदष्टावस्था इति ।

तत्र—

आसन्नायत्तरमणा हृष्टा स्वाधीनभर्तृका ।

यथा—

'मा गर्वमुद्वह कपोलतले चकास्ति
कान्तस्वहस्तलिखिता मम मञ्जरीति ।
अन्यापि किं न सखि भाजनमीदृशानां
वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तरायः ॥'

विप्रलब्धा भी वासकसज्जा के ही समान पूर्वोक्त नायिकाओं से भिन्न ही है । क्योंकि विप्रलब्धा का प्रियतम] 'कहकर भी नहीं आता'—इस प्रकार प्रवञ्चना की अधिकता के कारण विप्रलब्धा नायिका वासकसज्जा और विरहोत्कण्ठिता नायिका से पृथक् है । [खण्डिता नायिका के समान] कलहान्तरिता को भी यद्यपि अपने प्रियतम के अपराध की जानकारी रहती है तथापि वह [खण्डिता से भिन्न ही है क्योंकि] प्रथमतः प्रिय के अनुनय को [कलहान्तरिता] स्वीकार नहीं करती और फिर पश्चात्ताप द्वारा अपनी प्रसन्नता को प्रकट करती है अतः वह खण्डिता से पृथक् ही है । इस प्रकार यह निश्चित है कि नायिकाओं की आठ अवस्थाएँ होती हैं ।

१. उन [भेदान्तरों] में [**स्वाधीनपतिका** नायिका का लक्षण इस प्रकार है]—

जिस नायिका का पति पास रहता है तथा उसके आधीन होता है और जो अपनी इच्छा के अनुरूप रमण करती है तथा जो [नायक के पास में रहने से] सदा प्रसन्न रहा करती है—उसे 'स्वाधीनपतिका' कहते हैं ॥

जैसे [किसी नायिका के प्रिय ने उसके कपोल पर सुडौल पुष्पमञ्जरी अंकित कर दी थी । वह अपने प्रेम का यह विज्ञापन गर्व के साथ दूसरी सखी को दिखा रही थी तब उस दूसरी सखी ने इस प्रकार कहा]—

'हे सखि ! इस बात का अभिमान मत करो कि प्रियतम के द्वारा अपने हाथों से अंकित मञ्जरी तुम्हारे कपोल-तल में सुशोभित हो रही है । यदि वैरी कम्पन विघ्न कारक न हो जावे तो इस प्रकार के सौभाग्य का पात्र दूसरी स्त्री भी क्या नहीं हो सकती ।' [अर्थात् तुम्हारा प्रियतम अधिक प्रेम नहीं करता तभी कपोल पर मञ्जरी अंकित कर लेता है किन्तु मेरा प्रियतम जभी मेरे कपोलों पर पुष्प मञ्जरी बनाना चाहता है तभी सात्त्विक भावयुक्त कम्पन अर्थात् हाथ की कँपकपी बीच में ही विघ्न कर देती है । आशय यह है कि मेरा प्रियतम तुम्हारे प्रियतम की अपेक्षा अधिक प्यार करता है इसीलिए मेरा स्पर्श पाकर हो सात्त्विक भावों के उदय से मञ्जरी चित्रण में बाधा उत्पन्न हो जाती है । अतः यह स्वाधीनपतिका का उदाहरण है] ।

अथ वासकसज्जा—

मुदा वासकसज्जा स्वं मण्डयत्येष्यति प्रिये ॥ २४ ॥

स्वमात्मानं वेश्म च हर्षेण भूषयत्येष्यति प्रिये वासकसज्जा । यथा—

निजपाणिपल्लवतलस्खलनादभिनासिकाविवरमुत्पतितैः ।
अपरा परीक्ष्य शनकैर्मुमुदे मुखवासमास्यकमलश्वसनैः ॥ [शिशु० ९.५२]

अथ विरहोत्कण्ठिता—

चिरयत्यव्यलीके तु [1]विरहोत्कण्ठितोन्मनाः ।

यथा—

'सखि स विजितो वीणावाद्यैः कयाप्यपरस्त्रिया
पणितमभवत्ताभ्यां तत्र क्षपाललितं ध्रुवम् ।
कथमितरथा शेफालीषु स्खलत्कुसुमास्वपि
प्रसरति नभोमध्येऽपीन्दौ प्रियेण विलम्ब्यते ॥'

---

२. अब **वासकसज्जा** [नायिका का लक्षण करते हैं]—

प्रियतम के आगमन की आशा होने पर जो प्रसन्नता के साथ अपने आपको सजाती है उसे 'वासकसज्जा' कहते हैं ॥ २४ ॥

प्रियतम के आगमन के समय प्रसन्नता के साथ ['स्वं' अर्थात्] जो अपने आप को एवं अपने घर को सजाती है वह 'वासकसज्जा' होती है । जैसे—[माघ का यह श्लोक]—

'भविष्य में 'प्रियतम आने वाले हैं' ऐसा सोचकर हर्षाधिक्य के कारण—'एक दूसरी रमणी अपनी हथेली के अभिघात से नाक के छिद्र की ओर ऊपर उठी हुई, मुख-कमल की श्वास वायु से मुख के सौरभ की धीरे से परीक्षा कर हर्षित हुई ।'

३. अब **विरहोत्कण्ठिता** [नायिका का लक्षण करते हैं]—

प्रिय के अपराधी न होने पर भी किन्तु निश्चित समय पर आने में विलम्ब करने वाले प्रिय के विरह में उससे मिलने के लिए उत्कण्ठित चित्त वाली नायिका को 'विरहोत्कण्ठिता' कहते हैं ॥

जैसे [कोई नायिका अपने प्रियतम की प्रतीक्षा में थी । किन्तु मध्य रात्रि हो जाने पर भी उसके प्रियतम नहीं आए । ऐसी स्थिति में वह अपने मन की बात अपने सखी से कहती है]—

'हे सखि ! ऐसा जान पड़ता है कि वीणावादन के द्वारा किसी दूसरी स्त्री ने हमारे प्रियतम को जीत लिया है; और उन दोनों ने निस्सन्देह सम्पूर्ण रात क्रीड़ा करने की शर्त लगा ली है । यदि ऐसा न होता तो शेफालिका [पारिजात या हरश्रृङ्गार] के पुष्पों का गिरना प्रारम्भ हो जाने पर भी और चन्द्रमण्डल के आकाश के मध्य में आ जाने पर भी मेरे प्रियतम विलम्ब क्यों करते ?'

---

१. 'विरहोत्कण्ठिता मता' इति वा पाठः ।

अथ खण्डिता—

ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याकषायिता ॥ २५ ॥

यथा—

'नवनखपदमङ्गं गोपयस्यंशुकेन
स्थगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् ।
प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंसी विसर्पन्
नवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम् ॥' [शिशु० ११.३४]

अथ कलहान्तरिता—

कलहान्तरितामर्षाद् [1]विधूतेऽनुशयार्तियुक् ।

यथा [अमरु० ९२]—

'निःश्वासा वदनं दहन्ति हृदयं निर्मूलमुन्मथ्यते
निद्रा नैति न दृश्यते प्रियमुखं नक्तंदिवं रुद्यते ।

---

४. अब **खण्डिता** [नायिका का लक्षण करते हैं]—

दूसरी नायिका के सहवास से [अपने प्रियतम को] विकृत [अर्थात् चिह्नित] देखकर जो नायिका ईर्ष्या से कलुषित मन वाली हो जाती है उसे 'खण्डिता' नायिका कहते हैं ॥ २५ ॥

जैसे [शिशुपालवध महाकाव्य में नायिका अपराधी नायक से इस प्रकार कहती है]–

'[अन्य नायिका के] नवीन नखक्षतों से चिह्नित अंग को कपड़े से [ढँककर] छिपाते हो और फिर दन्तक्षतयुक्त अधर को हाथ से ढँकते हो; किन्तु प्रत्येक दिशा में अर्थात् सब तरफ फैलने वाले, दूसरी रमणी के सङ्ग को बतलाने वाले नव सम्मर्दनोत्पन्न गन्ध को किससे [ढँककर] छिपा सकते हो ? [अर्थात् उसे किसी प्रकार नहीं छिपा सकते, अतएव इस गन्ध से तुम्हारा परस्त्री सम्भोग करना स्पष्ट हो जाता है] ।'

५. अब **कलहान्तरिता** [नायिका का लक्षण करते हैं]—

जो क्रोध से अपराधी नायक का तिरस्कार कर दे और बाद में पश्चात्ताप करे उसे 'कलहान्तरिता' नायिका कहते हैं ॥

जैसे ['अमरुशतक' में मान की शिक्षा देने वाली सखियों से अपराधी प्रियतम का तिरस्कार करके नायिका इस प्रकार पश्चात्ताप व्यक्त करती हुई कह रही है]—

'सखियों, यह गरम-गरम उसासें मुँह जला रही हैं, हृदय जड़ से उखड़ा चला आ रहा है, नींद ने भी साथ छोड़ दिया है, प्रिय के मुख को देख न पाने के कारण आँखें रात-दिन रोती ही रहती हैं, और अंग सूखते जा रहे हैं । उस समय तो मैंने पैर पर गिरे

---

१. 'विधुते' इति वा पाठः ।

अङ्गं शोषमुपैति पादपतितः प्रेयांस्तथोपेक्षितः
सख्यः कं गुणमाकलय्य दयिते मानं वयं कारिताः ॥'

अथ विप्रलब्धा—

विप्रलब्धोक्तसमयमप्राप्तेऽतिविमानिता ॥ २६ ॥

यथा—

'उत्तिष्ठ दूति यामो यामो यातस्तथापि नायातः ।
याऽतः परमपि जीवेज्जीवितनाथो भवेत्तस्याः ॥'

अथ प्रोषितप्रिया—

दूरदेशान्तरस्थे तु कार्यतः प्रोषितप्रिया ।

यथाऽमरुशतके [श्लो० ७६]—

'आदृष्टिप्रसरात् प्रियस्य पदवीमुद्वीक्ष्य निर्विण्णया
विश्रान्तेषु पथिष्वहःपरिणतौ ध्वान्ते समुत्सर्पति ।
दत्त्वैकं सशुचा गृहं प्रति पदं पान्थस्त्रियास्मिन्क्षणे
मा भूदागत इत्यमन्दवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितम् ॥'

हुए प्रियतम का तिरस्कार कर दिया था। अब तुम्हीं बताओ, भला कौन सी भलाई सोचकर तुम लोगों ने मुझसे प्रियतम के प्रति मान कराया था।'

६. अब **विप्रलब्धा** [नायिका का लक्षण करते हैं]—

संकेतस्थल पर निश्चित किये हुए समय पर प्रियतम के न आने से अत्यन्त अपमान का अनुभव करने वाली नायिका 'विप्रलब्धा' होती है ॥ २६ ॥

जैसे—

हे दूती! उठो, यहाँ से चलें। पहर बीत गया, फिर भी न आए। जो इसके बाद भी जीएगी उसके वह प्राणनाथ होंगे।

७. अब **प्रोषितपतिका** [नायिका का लक्षण करते हैं]—

जिस नायिका का प्रियतम किसी कार्य से अन्य दूर देश में स्थित होता है उसे 'प्रोषितपतिका' कहते हैं ॥

जैसे 'अमरुशतक' में [किसी विरहिणी का वर्णन इस प्रकार है]—

'जहाँ तक दृष्टि जाती थी वहाँ तक वह दुखित नायिका प्रियतम का मार्ग देखती रही। यहाँ तक की सारा दिन बीत गया चारों ओर अन्धकार छा गया और जब पथिकों के आने-जाने का सिलसिला टूट गया तब उस पथिक [परदेशी] की स्त्री ने अनमने मन से घर की ओर लौटने के लिए एक पग रखा और 'कहीं इसी क्षण न आ गया हो' यह सोचकर शीघ्रता के साथ पीछे गर्दन घुमाकर फिर से देखने लगी।'

अथाभिसारिका—

कामार्ताऽभिसरेत् कान्तं सारयेद्वाऽभिसारिका ॥२७॥

यथाऽमरुशतके [श्लो० ३१]—

'उरसि निहितस्तारो हारः कृता जघने घने
कलकलवती काञ्ची पादौ रणन्मणिनूपुरौ।
प्रियमभिसरस्येवं मुग्धे त्वमाहतडिण्डिमा
यदि किमधिकत्रासोत्कम्पं दिशः समुदीक्षसे।।'

यथा च [शिशु० ९.५६]—

'न च मेऽवगच्छति यथा लघुतां करुणां यथा च कुरुते स मयि !
निपुणं तथैनमुपगम्य वदेरभिदूति काचिदिति संदिदिशे ॥'

तत्र—

चिन्तानिःश्वासखेदाश्रुवैवर्ण्यग्लान्यभूषणैः ।

---

८. अब **अभिसारिका** [नायिका का लक्षण करते हैं]—

जो काम से आर्त [व्याकुल] होकर प्रियतम के पास स्वयं अभिसरण [गमन] करे अथवा अपने पास बुलाए उसे 'अभिसारिका' कहते हैं।।२७।।

जैसे 'अमरुशतक' में [कोई वृद्धा अभिसारिका-नायिका से इस प्रकार कहती है]—

'हे मुग्धे! [भोलीभाली] वक्षस्थल पर जगमगाते मोतियों का हार, पृथुल [मोटे] नितम्ब में कलकल शब्द करती हुई करधनी और पैरों में रुनझुन करते हुए मणिनूपुरों [पायल] को धारण करके यदि तुम इस प्रकार डंका बजाती हुई प्रिय के पास अभिसार कर रही हो, तो फिर अत्यन्त भय से काँपती हुई इधर-उधर देख क्यों रही हो?'

अथवा, [अभिसरण के लिए नायक को अपने पास बुलाने का उदाहरण] जैसे माघ में इस प्रकार है—

'हे सखि तुम उसके पास जाकर निपुणतापूर्वक इस प्रकार बात करना कि मेरी लघुता [गरज] भी न व्यक्त होने पाए, साथ ही उनके मन में मेरे प्रति करुणा भी उत्पन्न हो जाए---इस प्रकार कोई नायिका प्रियतम को अभिसरण कराने [बुलाने] के लिए दूती को संदेश दे रही है।'

परिष्कार—मल्लिनाथ ने इसे कलहान्तरिता का उदाहरण माना है। किन्तु यह ठीक नहीं प्रतीत होता है; क्योंकि कलहान्तरिता नायिका मात्र पश्चात्ताप करती है, अभिसरण के लिए बुलाती नहीं है।

[नायिका की] उन [आठों अवस्थाओं] में—

इन उपर्युक्त नायिकाओं में अन्तिम छः [विरहोत्कण्ठिता आदि] चिन्ता, निःश्वास, खेद, अश्रु, वैवर्ण्य [मुख का फीका पड़ जाना], ग्लानि और आभूषणाभाव आदि से युक्त

युक्ताः षडन्त्या द्वे चाद्ये क्रीडौज्ज्वल्यप्रहर्षितैः ॥ २८ ॥

परस्त्रियौ तु कन्यकोढे । संकेतात् पूर्वं विरहोत्कण्ठिते, पश्चाद् विदूषकादिना सहाभिसरन्त्यावभिसारिके, कुतोऽपि संकेतस्थानमप्राप्ते नायके विप्रलब्धे इति त्र्यवस्थतै-वानयोरिति । अस्वाधीनप्रिययोरवस्थान्तरायोगात् ।

यत्तु मालविकाग्निमित्रादौ 'योऽप्येवं धीरः सोऽपि दृष्टो देव्याः पुरतः' इति मालविका-वचनानन्तरम्, राजा—

'दाक्षिण्यं नाम बिम्बोष्ठि नायकानां कुलव्रतम् ।
तन्मे दीर्घाक्षि ये प्राणास्ते त्वदाशानिबन्धनाः ॥' [मालवि० ४.१४]

इत्यादि, तन्न खण्डितानुनयाभिप्रायेण । अपि तु सर्वथा मम देव्यधीनत्वमाशङ्क्य निराशा मा भूदिति कन्याविश्रम्भणायेति ।

तथाऽनुपसञ्जातनायकसमागमाया देशान्तरव्यवधानेऽप्युत्कण्ठितात्वमेवेति न प्रोषित-प्रियात्वमनायत्तप्रियत्वादेवेति ॥

होती हैं और शुरू की दो [अर्थात् स्वाधीनपतिका और वासकसज्जा] शृंगारिक क्रीड़ा में लगी रहती हैं, सदा प्रसन्न रहती हैं, एवं उज्ज्वलता से युक्त होती हैं अर्थात् किसी भी प्रकार से उनका चेहरा फीका नहीं पड़ता है ॥ २८ ॥

परकीया नायिका तो, चाहे वह ऊढा हो या अनूढा हो [केवल तीन ही प्रकार की होती है]। संकेत स्थान पर चलने के पहले 'विरहोत्कण्ठिता' रहती है और बाद में विदूषक आदि की सहायता से अभिसरण करने से 'अभिसारिका' तथा संकेतस्थल में किसी कारण से प्रियतम के न पहुँचने पर 'विप्रलब्धा' हो जाती है। [इस प्रकार की व्यवस्था से व्यवस्थित इनकी तीन ही अवस्था होती है।] क्योंकि इनका प्रिय इनके अधीन नहीं होता है। अतः अन्य [पाँच] अवस्थाएं इनकी नहीं होती हैं।

और जो 'मालविकाग्निमित्र' नाटक में मालविका कहती है—'हाँ, जो आज नहीं डर रहे हैं उन महाराज का साहस उस दिन देवी [इरावती] के आने पर मैं भलीभाँति देख चुकी हूँ।' यह सुनकर राजा कहता है—

'हे बिम्बाफल के समान ओष्ठों वाली! दक्षिण होना नायकों के कुल का एक व्रत [नियम] मात्र है। किन्तु हे दीर्घनयने! मेरे प्राण तो तुम्हारी ही आशा पर अवलम्बित हैं।'

इत्यादि इन कथनों में खण्डिता नायिका [का पति जैसी अनुनय विनय करता है उस] प्रकार का मनाने का अभिप्राय नहीं है अपितु 'मेरा पूर्णरूप से महारानी के अधीन होना समझकर तुम्हें निराशा न हो'—इस प्रकार कन्या [मालविका] को विश्वास दिलाने के लिए कहा गया है। [अतः मालविका परकीया ही है। वह खण्डिता नहीं हो सकती]।

इसी प्रकार जब तक नायक का समागम नहीं हुआ रहता और उस समय प्रियतम के परदेश में होने पर भी परकीया 'प्रोषितपतिका' नहीं होती किन्तु वह, प्रिय के प्राप्त न होने से और उसके अधीन न होने से, उत्कण्ठिता ही मानी जायगी।

अथासां सहायिन्यः—

दूत्यो दासी सखी कारूर्धात्रेयी प्रतिवेशिका ।
लिङ्गिनी शिल्पिनी स्वं च नेतृमित्रगुणान्विताः ॥ २९ ॥

दासी=परिचारिका । सखी=स्नेहनिबद्धा । कारूः=रजकीप्रभृतिः । धात्रेयी=उपमातृसुता । प्रतिवेशिका=प्रतिगृहिणी । लिङ्गिनी=भिक्षुक्यादिका । शिल्पिनी=चित्र-कारादिस्त्री । स्वं चेति दूतीविशेषा । नायकमित्राणां पीठमर्दादीनां निसृष्टार्थत्वादिनागुणेन युक्ताः । तथा च मालतीमाधवे [३.११] कामन्दकीं प्रति—

नायिका की सहायिकाएँ

अब इन **नायिकाओं की सहायिकाओं** [का निरूपण करते हैं]—

दूतियाँ, दासी, सखी, कारू [अर्थात् धोबिन, नाइन आदि], धाय की लड़की, पड़ो-सिन, सन्यासिनी, शिल्पिनी [चित्रकार इत्यादि की स्त्री या मालिन आदि] और स्वयं नायिका ही दूती होती हैं। ये दूतियाँ नायक के मित्र [पीठमर्द, विट्, एवं विदूषक आदि के गुणों से युक्त होती हैं ॥ २९ ॥

'दासी' का अर्थ 'परिचारिका' [=सेविका] है। स्नेहयुक्त सहचरी को 'सखी' कहते हैं। 'कारू' का अर्थ है धोबिन आदि [नीच जाति की स्त्रियाँ]। धाय की लड़की को 'धात्रेयी' कहते हैं। 'प्रतिवेशिका' का अर्थ पड़ोसिन है। भिक्षुणी आदि ही 'लिङ्गिनी' हैं। 'शिल्पिनी' का अर्थ है चित्रकार आदि की स्त्री [=रंगरेजिन] और 'स्वं' का अर्थ है जहाँ स्वयं नायिका ही दूती का कार्य करे। ये सभी दूतियाँ नायक के मित्र पीठमर्द आदि के निसृष्टार्थत्व आदि गुणों से युक्त होती हैं।

परिष्कार—साहित्यदर्पण के तृतीय परिच्छेद में दूतों के विभाग इस प्रकार किए गए हैं।

निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा संदेशहारकः ।
कार्यप्रेष्यस्त्रिधा दूतो दूत्यश्चापि तथाविधाः ॥ ४७ ॥
उभयोर्भावमुन्नीय स्वयं वदति चोत्तरम् ।
सुश्लिष्टं कुरुते कार्यं निसृष्टार्थस्तु स स्मृतः ॥ ४८ ॥

कार्यों में प्रेष्य (भेजने योग्य) दूत तथा दूतियों के तीन भेद हैं—

१. निसृष्टार्थ, २. मितार्थ और ३. सन्देशहारक। जिसने भेजा है और जिसके पास भेजा है-उन दोनों के अभिप्राय का ऊहापोह करके जो अपने आप उत्तर दे दे और ठीक-ठीक काम बना लावे उसे 'निसृष्टार्थ' दूत कहते हैं। जो परिमित बात बोले उसे 'मितार्थ' और जो केवल कहे हुए सन्देश को यथावत् पहुँचा दे वह 'सन्देशहारक' है।

जैसा कि 'मालतीमाधव' में कामन्दकी [तपस्विनी] के प्रति माधव की उक्ति इस प्रकार है—

'शास्त्रेषु निष्ठा सहजश्च बोधः प्रागल्भ्यमभ्यस्तगुणा च वाणी ।
कालानुरोधः प्रतिभानवत्त्वमेते गुणाः कामदुघाः क्रियासु ॥'

तत्र सखी । यथा—

'मृगशिशुदृशस्तस्यास्तापं कथं कथयामि ते
दहनपतिता दृष्टा मूर्तिर्मया न हि वैधवी ।
इति तु विदितं नारीरूपः स लोकदृशां सुधा
तव शठतया शिल्पोत्कर्षो विधेर्विघटिष्यते ॥'

यथा च—

'सच्चं जाणइ दट्ठुं सरिसम्मि जणम्मि जुज्जए राओ ।
मरउ ण तुमं भणिस्सं मरणं पि सलाहणिज्जं से ॥' [गाथा० १.१२]
('सत्यं जानाति द्रष्टुं सदृशे जने युज्यते रामः ।
म्रियतां न त्वां भणिष्यामि मरणमपि श्लाघनीयमस्याः ॥')

'शास्त्र में प्रतिष्ठा [शङ्कारहित ज्ञान], स्वाभाविक ज्ञान, बोलने में निपुणता, [प्रसाद माधुर्य आदि] गुणों में [बार-बार] अभ्यस्त वाणी, काल का अनुसरण करना और प्रतिभाशाली होना—ये गुण कार्यों में कामनाओं को पूर्ण करने वाले होते हैं ।'

उन [दूतियों] में सखी का उदाहरण इस प्रकार है—

नायिका की सखी नायक के पास जाकर कहती है—"मृगशावक के समान नेत्रवाली उस [मेरी सखी] का [तुम्हारे वियोग में कितना] ताप है—यह कैसे बताऊँ ? क्योंकि मैंने आज तक चन्द्रमा की मूर्ति को कभी भी आग में पड़ा हुआ नहीं देखा । हाँ इतना मुझे अवश्य मालूम है कि केवल तुम्हारी शठता से ही वह सारे संसार की दृष्टि का नारी रूपी अमृत और विधाता के कौशल का उत्कर्ष नष्ट हो जाएगा ।"

अथवा, जैसे ['गाथासप्तशती' में नायिका की सखी नायक से कहती है]—

यह बात सत्य ही प्रतीत होती है कि सब प्रकार से जो जन सदृश या अनुरूप हैं उसमें अनुराग करना ठीक ही होता है [किन्तु उस प्रेमान्धा को सत्यासत्य का कुछ भी विवेक नहीं है । तुम तो बिलकुल प्रेम के योग्य ही नहीं हो । असदृश जन हो और उसने तुमसे प्रेम करके गलत किया है] यदि वह मर भी जाय तब भी तुमसे न कहूँगी, न प्रार्थना करूँगी । क्योंकि उसका मर जाना ही श्लाघनीय [=प्रशंसा के योग्य] है । [वस्तुतः तुम जैसे निष्ठुर से प्रेम करके जीने से कहीं अच्छा मर जाना है । तात्पर्य यह है कि यदि तुम उस विरहिणी की रक्षा चाहते हो तो उसे जाकर कृतार्थ करो क्योंकि वह इस समय तेरे विरह में मर रही है] ।

स्वयं दूती यथा—

महुएहि किं व पंथिअ[1] जइ हरसि णिअंसाणं णिअम्बाहि ।
साहमि कस्य रण्णे[2] गामो दूरे अहं एक्का ॥ [गाथा० ८७१]
(मधुकैः किं वा पान्थ यदि हरसि निवसनं नितम्बात् ।
शस्मि कस्यारण्ये ग्रामो दूरेऽहमेकाकिनी ॥)

इत्याद्यूह्यम् ।

अथ योषिदलङ्काराः—

यौवने सत्त्वजाः स्त्रीणामलङ्कारास्तु विंशतिः ।

यौवने सत्त्वोद्भूता विंशतिरलङ्काराः स्त्रीणां भवन्ति ।

तत्र—

भावो हावश्च हेला च त्रयस्तत्र शरीरजाः ॥ ३० ॥
शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यं च प्रगल्भता ।
औदार्यं धैर्यमित्येते सप्त भावा अयत्नजाः ॥ ३१ ॥

तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः । शोभा कान्तिर्दीप्तिर्माधुर्यं प्रागल्भ्यमौदार्यं धैर्यमित्ययत्नजाः सप्त ।

नायिका जहाँ **स्वयं ही दूती** का कार्य करती है इसका उदाहरण ['गाथासप्तशती' में इस प्रकार है]—

'हे पथिक ! महुए से क्या ? मेरे नितम्ब से भी तुम कपड़ा यदि लोगे तो मैं इस वन में किससे कहूँगी, गाँव दूर है और मैं अकेली हूँ [अर्थात् प्रस्तुत संदर्भ में सम्भोगेच्छा वाली नायिका ही स्वयं दूती का कार्य कर रही है] ।'

इसी प्रकार [दूतियों के अन्य प्रकार को भी] समझ लेना चाहिए ।

अब **युवतियों के अलंकार** [का निरूपण करते हैं]—

युवावस्था में युवतियों में सत्त्व से उत्पन्न होने वाले बीस अलंकार होते हैं ॥

यौवनावस्था में सत्त्व से उद्भूत होने वाले बीस अलंकार स्त्रियों के होते हैं ।

उन [सत्त्व से उद्भूत होने वाले अलंकारों] में—

१. भाव; २. हाव तथा; ३. हेला—ये तीन शरीरज [शारीरिक] अलंकार हैं । १. शोभा; २. कान्ति; ३. दीप्ति; ४. माधुर्य; ५. प्रगल्भता; ६. औदार्य एवं ७. धैर्य—ये सात भाव अयत्नज [अर्थात् बिना प्रयास के उत्पन्न होने वाले] अलंकार हैं ॥३०-३१॥

इनमें १. हाव; २. भाव और ३. हेला—ये तीन अङ्गज [=शरीरज अलंकार] हैं । १. शोभा; २. कान्ति; ३. दीप्ति; ४. माधुर्य; ५. प्रागल्भता; ६. उदारता और ७. धैर्य—ये सात ऐसे अलंकार हैं, जिन्हें प्रदर्शित करने में स्त्रियों को कोई प्रयास नहीं करना पड़ता ।

---

१. 'वालज' इति वा पाठः । २. 'पुरओ' इति वा पाठः ।

लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिञ्चितम् ।
मोट्टायितं कुट्टमितं बिब्बोको ललितं तथा ॥ ३२ ॥
विहृतं चेति विज्ञेया दश भावाः स्वभावजाः ।

तानेव निर्दिशति—

निर्विकारात्मकात् सत्त्वाद् भावस्तत्राद्यविक्रिया ॥ ३३ ॥

तत्र विकारहेतौ सत्यप्यविकारं सत्त्वम् । यथा कुमारसम्भवे—

'श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन् हरः प्रसंख्यानपरो बभूव ।
आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥' [कुमार० ३.४]

तस्मादविकाररूपात् सत्त्वात् यः प्रथमो विकारोऽन्तर्विपरिवर्ती बीजस्योच्छूनतेव स भावः । यथा—

'दृष्टिः सालसतां बिभर्ति न शिशुक्रीडासु बद्धादरा
श्रोत्रे प्रेषयति प्रवर्तितसखीसम्भोगवार्तास्वपि ।

---

१. लीला; २. विलास; ३. विच्छित्ति; ४. विभ्रम; ५. किलकिञ्चित; ६. मोट्टायित; ७. कुट्टमित; ८. बिब्बोक; ९. ललित और १०. विहृत—ये दश भाव [स्त्रियों के] स्वभावज हैं [अर्थात् स्त्रियों में ये स्वभावतः वर्तमान रहते हैं] ॥ ३२-३३ ॥

उन [अलंकारों] का ही निरूपण करते हैं—

शरीरज अलङ्कार—

१. अब **भाव** [नामक शरीरज अलङ्कार का लक्षण करते हैं]—

उस [चित्त] में निर्विकारात्मक सत्त्व से [उत्पन्न होने वाले] पहले विकार को ही 'भाव' कहते हैं ॥ ३३ ॥

उस [चित्त] में मनः विकार के कारण के रहने पर भी मन का विकाररहित होना 'सत्त्व' कहा गया है। जैसे 'कुमारसम्भव' [३.४०] में—

'इस [प्रकार सकल चेतन प्राणियों के मन में कामवासना को उत्पन्न करने वाले वसन्त] समय में अप्सराओं का गान सुनकर भी भगवान् शङ्कर समाधि में लीन रहे; क्योंकि आत्मा को वश में कर लेने वाले पुरुषों की समाधि को भंग करने में [सांसारिक चित्त में क्षोभ पैदा करने वाले पदार्थ रूपी] विघ्न भी समर्थ नहीं होते हैं।'

इसलिए अविकारात्मक सत्त्व से [अर्थात् विकार-रहित सत्त्वयुक्त मन से] शरीर के अन्तस् में विपरिवर्तित होने वाला वह प्रथम विकार [अर्थात् प्रथम मनःक्षोभ] 'भाव' कहलाता है जो बीज की उच्छूनता के समान अन्तस् में होता है [अर्थात् जैसे पानी मिट्टी आदि के संयोग से अंकुरित होने के पहले बीज कुछ फूल (=उच्छून) जाता है वैसे ही अन्तस् में पाया जाने वाला प्रथम विकार अर्थात् स्फुरण 'भाव' कहा गया है]। जैसे—

'अब उस बाला की दृष्टि [चंचल न होकर] अलसाई हुई रहती है। बालक्रीड़ा में अब उसे कोई आनन्द नहीं आता। सखियों के द्वारा की जा रही सम्भोगवार्ता में कानों को सावधान कर लेती है। पहले की भांति बिना किसी हिचक के पुरुष की गोद में नहीं

पुंसामङ्कमपेतशङ्कमधुना नारोहति प्राग्यथा
बाला नूतनयौवनव्यतिकरावष्टभ्यमाना शनैः ॥'

यथा वा कुमारसम्भवे—

'हरस्तु किञ्चित्परिलुप्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।
उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥' [कुमार० ३.६७]

यथा वा ममैव—

'तं च्चिअ वअणं ते च्चेअ लोअणे जोव्वणं पि तं च्चेअ ।
अण्णा अणङ्गलच्छी अण्णं च्चिअ किं पि साहेइ ॥' [धनिकस्य]
('तदेव वचनं ते चैव लोचने यौवनमपि तदेव ।
अन्यानङ्गलक्ष्मीरन्यदेव किमपि साधयति ॥')

अथ हावः—

अल्पालापः[1] सशृङ्गारो हावोऽक्षिभ्रूविकारकृत् ।

प्रतिनियताङ्गविकारकारी शृङ्गारः, स्वभावविशेषो हावः, यथा ममैव—

बैठती है। इस प्रकार शनैः-शनैः नूतन यौवन के आविर्भाव से यह [बाला] युक्त होती जा रही है। [अर्थात् कामवासना का यह प्रथम स्फुरण ही 'भाव' है]।

[यह उदाहरण दश० २.१५ में भी उद्धृत है]।

अथवा जैसे 'कुमारसम्भव' में [भगवान् शंकर के मन में प्रथम विकार का स्फुरण इस प्रकार वर्णित है]—

[कामदेव के सम्मोहन नामक बाण मारने पर] 'भगवान् शंकर का धैर्य कुछ उसी तरह लुप्त हो गया जैसे चन्द्रोदय की प्रारम्भिक अवस्था में समुद्र चंचल हो उठता है; और उन्होंने बिम्बाफल के समान [लाल] अधरोष्ठवाले पार्वती के सुन्दर मुख की ओर दृष्टि विक्षेप किया।'

अथवा, जैसे मेरा [=धनिक का] ही यह श्लोक है—

'वाणी जो पहले थी वह आज भी है, नेत्र एवं यौवन भी वही है किन्तु इसके अंगों की युवावस्था सम्बन्धी शोभा कुछ और ही बात प्रकट कर रही है।'

२. अब **हाव** [नामक शरीरज अलङ्कार का निरूपण करते हैं]—

भौहें तथा नेत्रों से कटाक्ष आदि विकारों के उत्पन्न हो जाने को 'हाव' कहते हैं ॥

निश्चित अंगों में विकार उत्पन्न करने वाले शृङ्गार के स्वभाव विशेष को 'हाव' कहते हैं। जैसे मेरा [=धनिक का] ही यह श्लोक—

---

१. 'हेवाकसस्तु' इति वा पाठः ।

'जं कि पि पेच्छमाण भणमाणं रे जह तह च्चेअ ।
णिज्झाअ णेहमुद्धं वअस्स मुद्धं णिअच्छेहि ॥' [धनिकस्य]

('यत्किमपि प्रेक्षमाणां भणमानां रे यथा तथैव ।
निर्ध्याय स्नेहमुग्धां वयस्य मुग्धां पश्य ॥')

अथ हेला—

स एव हेला सुव्यक्तशृङ्गाररससूचिका ॥ ३४ ॥

हाव एव स्पष्टभूयोविकारत्वात् सुव्यक्तशृङ्गाररससूचको **हेला** । यथा ममैव—

'तह झत्ति से पअत्ता सव्वङ्गं विब्भमा थणुब्भेए ।
संसइअबालभावा होइ चिरं जह सहीणं पि ॥' [धनिकस्य]

('तथा झटित्यस्याः प्रवृत्ताः सर्वाङ्गं विभ्रमाः स्तनोद्भेदे ।
संशयितबालभावा भवति चिरं यथा सखीनामपि ॥)

अथायत्नजाः सप्त । तत्र शोभा—

रूपोपभोगतारुण्यैः शोभाङ्गानां विभूषणम् ।

'वह जैसे ही कुछ विचित्र प्रकार से देखती है वैसे ही उसका बोलना भी कुछ विचित्रता लिए रहता है । कुछ सोंचकर प्रेम से मुग्ध हुई सी इस मुग्धा को; हे मित्र ! जरा देखो तो ।'

३. अब **हेला** [नामक शरीरज अलङ्कार का लक्षण करते हैं]—

वही हाव जब स्पष्टरूपेण शृङ्गाररस [अर्थात् रत्यात्मक भाव] का सूचक हो जाता है तब वह 'हेला' कहलाता है ॥ ३४ ॥

स्पष्टतः एवं अधिक [मनः] विकारों को उत्पन्न करने के कारण प्रकट रूप से रति-भाव के द्योतक होने पर वही 'हाव' 'हेला' कहलाता है । जैसे मेरा [=धनिक का] ही यह श्लोक—

'इस [बाला] के स्तनों का उभार होते ही झटिति सभी शरीरवयवों में इस प्रकार विभ्रम [=विलास] प्रवृत्त होने लगा कि सखियों को भी इसके बालभाव के बारे में सन्देह होने लगा ।'

अयत्नज अलंकार—

अब बिना किसी यत्न के उत्पन्न होने वाले सात अलंकारों का निरूपण करते हैं—

१. उनमें **'शोभा'** [नामक अयत्नज अलङ्कार का लक्षण करते हैं]—

रूप, उपभोग [=विभ्रम या विलास] और यौवनावस्था के कारण [युवतियों के] अंगों में सौन्दर्य की वृद्धि को ही 'शोभा' कहते हैं ॥

यथा कुमारसम्भवे [७.१३]—

'तां प्राङ्मुखीं तत्र निवेश्य बालां क्षणं व्यलम्बन्त पुरो निषण्णाः ।
भूतार्थशोभाह्रियमाणनेत्राः प्रसाधने सन्निहितेऽपि नार्यः ॥'

इत्यादि । यथा च शाकुन्तले—

'अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं कररुहै-
रनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम् ।
अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं
न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः ॥' [शाकु० २.१०]

अथ कान्तिः—

मन्मथामापितच्छाया[1] सैव कान्तिरिति स्मृता ॥ ३५ ॥

शोभैव रागावतारघनीकृता कान्तिः । यथा—

'उन्मीलद्वदनेन्दुदीप्तिविसरैर्दूरे समुत्सारितं
भिन्नं पीनकुचस्थलस्य च रुचा हस्तप्रभाभिर्हतम् ।

जैसे कुमारसम्भव [३.१३] में [परिणय के समय अलंकृत की जाती हुई पार्वती के सम्बन्ध में वर्णन इस प्रकार है]—

[अलंकार गृह में] पार्वती को पूर्वाभिमुख बैठाकर सामने [अलंकृत करने के लिए] बैठी हुई अन्तःपुर की स्त्रियाँ क्षण भर के लिए रुक गयीं । यद्यपि अलंकार की सारी सामग्री उनके पास ही रक्खी थी किन्तु पार्वती की स्वाभाविक सुन्दरता से उन शृंगार करने वाली युवतियों के नेत्र हर लिए गए । [वस्तुतः स्वाभाविक सौंदर्य के कारण वे निश्चय ही न कर सकीं कि किस प्रकार इन्हें सजाया जाय] ।

इत्यादि [इसी प्रकार के और भी श्लोक हैं] । अथवा, जैसे 'अभिज्ञानशाकुन्तल' में [महाराज दुष्यन्त शकुन्तला के विषय में कह रहे हैं]—

"उसका निष्कलंक सौन्दर्य [किसी के द्वारा अभी तक] न सूँघे गए फूल के समान है; नाखूनों से न मसले गए कोमल पत्ते [कोंपल] के समान है, न बींधे गये रत्न के समान है; आस्वादन नहीं किए गए नए मधु के समान है; और पुण्यों के अखण्डित फल के समान है । पता नहीं, ब्रह्मा किसको इसका उपभोक्ता बनाएगा ।

२. अब **कान्ति** [नामक अयत्नज अलङ्कार का लक्षण करते हैं]—

काम के विकार से बढ़ी हुई शरीर की शोभा को 'कान्ति' कहते हैं ॥ ३५ ॥

राग [=काम] के उत्पत्ति से सघन होने के कारण 'शोभा' ही कान्ति कही गई है ।

जैसे—

'मुख के अभिलाषी अंधकार ने जब उस [नायिका] के मुख के पास जाने की इच्छा की तो वहाँ से उसे नायिका के मुखचन्द्र की किरणों ने दूर भगा दिया, उसके बाद जब वह उसके स्थूल कुचों के पास तथा हाथों के पास डेरा डालने गया तो वहाँ भी कुच

---

१. 'मन्मथाध्यासित०' इति वा पाठः ।

एतस्याः कलविङ्ककण्ठकदलीकल्पं मिलत्कौतुका-
दप्राप्ताङ्गसुखं रुषेव सहसा केशेषु लग्नं तमः ॥'

यथा हि महाश्वेतावर्णनावसरे भट्टबाणस्य ।

अथ माधुर्यम्—

अनुल्बणत्वं माधुर्यम्—

यथा शाकुन्तले—

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥' [शाकु० १.१७]

अथ दीप्तिः—

—दीप्तिः कान्तेस्तु विस्तरः ।

यथा—

'दे आ पसिअ णिअन्तसु मुहससिजोण्हाविलुत्ततमणिवहे ।
अहिसारिआण विग्घं करेसि अण्णाणं वि हआसे ॥' [गाथा० ९६२]

और हाथों की कान्ति द्वारा दुत्कारा गया। इस प्रकार नायिका के मिलन की उत्कण्ठा से प्रयत्न करता हुआ कलविङ्क [गौरैया] पक्षी के कण्ठ-कदली के समान [काला] अन्धकार उस नायिका के अङ्गों का सुख न पाकर मानो प्रकुपित होकर एकदम से उसके केशों पर ही जाकर चिपक गया।'

इसी प्रकार कान्ति का उदाहरण बाणभट्ट को 'कादम्बरी' का महाश्वेता वृत्तान्त भी है।

३. अब **माधुर्य** [नामक अयत्नज अलङ्कार का लक्षण करते हैं]—

[नायिका की सभी अवस्थाओं में अनुल्बणत्व अर्थात्] रमणीयता का रहना ही 'माधुर्य' है ॥

जैसे 'अभिज्ञानशाकुन्तल' में—

'शैवाल से घिरा हुआ भी कमल मनोहर ही होता है। चन्द्रमा में पड़ा हुआ कलंक भी उसकी शोभा को ही बढ़ाता है। वैसे ही वल्कल पहने हुए भी यह रमणी सुन्दर ही लग रही है। क्योंकि मधुर आकृतियों के लिए कौन सी वस्तु आभूषण नहीं बन जाती।'

४. अब **दीप्ति** [नामक अयत्नज अलङ्कार का लक्षण करते हैं]—

कान्ति के ही विस्तार को 'दीप्ति' कहते है ॥

जैसे [गाथासप्तशती ९६२ में]—

'मैं प्रार्थना करता हूँ; मान जाओ; लौट आओ। अपने मुखचन्द्र की ज्योत्स्ना से

('प्रार्थये तावत् प्रसीद निवर्तस्व मुखशशिज्योत्स्नाविलुप्ततमोनिवहे ।
अभिसारिकाणां विघ्नं करोष्यन्यासामपि हताशे ॥')

अथ प्रागल्भ्यम्—

निःसाध्वसत्वं प्रागल्भ्यम्—

मनः क्षोभपूर्वकोऽङ्गसादः=साध्वसम्, तदभावः प्रागल्भ्यम् । यथा ममैव—

'तथा व्रीडा विधेयापि तथा मुग्धापि सुन्दरी ।
कलाप्रयोगचातुर्ये सभास्वाचार्यकं गता ॥' [धनिकस्य]

अथौदार्यम्—

—औदार्यं प्रश्रयः सदा ॥ ३६ ॥

यथा—'दिअहं खु दुक्खिआए सअलं काऊण गेहवावारं ।
गरुए वि मण्णुदुक्खे भरिमो पाअन्तसुत्ताए ॥' [गाथा ३.२६]

गाढ़ अन्धकार का नाश करके अरी हताशिनी! तुम अन्य अभिसारिकाओं के कार्य में भी विघ्न कर रही हो।

परिष्कार—सन्दर्भ यह है कि नायिका ने नायक को स्खलितादि अपराध से युक्त पाया तब उसके पास से चले जाने के लिए प्रवृत्त हो गई। तत्काल नायक ने चाटु का उपक्रम करके उसे लौटाने का यत्न किया। नायक का अभिप्राय यह है कि इस उपक्रम से तुम केवल अपने और मेरे सुख[निर्वृति] में खलल डाल रही हो; बल्कि अन्य अभिसारिकाओं के भी कार्य में विघ्न कर रही हो। अतएव तुम्हें सुखलेश का भी लाभ नहीं होगा अतः हताशा है; और तुम हताश होकर अपने मुख की चाँदनी से अन्य अभिसारिकाओं के मार्ग को प्रकाशित करके उनके कार्य में भी विघ्न डालोगी। [द्र० ध्वन्यालोक १.४ पर लोचन]।

५. अब **प्रागल्भ्य** [नामक अयत्नज अलङ्कार का लक्षण करते हैं]—

[साध्वस का अभाव अर्थात्] भयरहित होना ही प्रागल्भ्य [प्रगल्भता अर्थात् ढिठाई] है ॥

मानसिक क्षोभ के साथ अङ्गों में अवसाद होने का नाम 'साध्वस' है; और उसके अभाव को 'प्रागल्भ्य' कहते है। जैसे मेरा [धनिक का] ही यह श्लोक इस प्रकार है—

'वह देखने में तो बड़ी लजीली और भोली मालूम पड़ती है पर सभा के अन्दर कला के प्रयोगों के पाण्डित्य में तो उसने आचार्य का स्थान प्राप्त कर लिया है।'

६. अब **'औदार्य'** [नामक अयत्नज अलङ्कार का लक्षण करते हैं]—

सर्वदा विनय के साथ प्रेमानुकूल होना ही 'औदार्य' कहलाता है ॥ ३६ ॥

जैसे [गाथासप्तशती ३.२६ में वयस्य के प्रति प्रवासी नायक का वचन इस प्रकार है]—

('दिवसं खलु दुःखितायाः सकलं कृत्वा गृहव्यापारम् ।
गुरुण्यपि मन्युदुःखे स्मरामः पादान्तसुप्तायाः ॥')

यथा वा—'भ्रूभङ्गे सहसोद्गता' [रत्ना० २.२१] इत्यादि ।

अथ धैर्यम्—

चापलाविहता धैर्यं चिद्वृत्तिरविकत्थना ।

चापलानुपहता मनोवृत्तिरात्मगुणानामनाख्यायिका धैर्यमिति । यथा मालतीमाधवे—

'ज्वलतु गगने रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी
दहतु मदनः किं वा मृत्योः परेण विधास्यति ।
मम तु दयितः श्लाघ्यस्तातो जनन्यमलान्वया
कुलममलिनं न त्वेवायं जनो न च जीवितम् ॥' [मालती० २.२]

अथ स्वाभाविका दश । तत्र—

प्रियानुकरणं लीला मधुराङ्गविचेष्टितैः ॥ ३७ ॥

'भारी अपराध जनित दुःख के होने पर भी दिनभर गुमसुम घर का कामधाम करके मेरे पैरों की ओर उसका सोना—मैं याद करता हूँ ।'

परिष्कार—संदर्भ यह है कि प्रवासी नायक उस स्थिति को याद करता है कि उसके अपराध कर जाने पर भी उसकी प्रिया ने अन्ततः औदार्य का मार्ग ग्रहण करके उसके अनुराग की ही प्रतीक्षा की ।

अथवा, जैसे [रत्नावली २.२१ में]—'भौंहें टेढ़ी करती हुई सहसा उठ खड़ी हुई·····' इत्यादि [में औदार्य का ही प्रदर्शन है] ।

७. अब **धैर्य** [नामक अयत्नज अलङ्कार का लक्षण करते हैं]—

आत्मश्लाघा और चाञ्चल्यरहित मन की वृत्ति को 'धैर्य' कहते है ॥

अपने गुणों का आख्यान न करने वाली एवं चापल्य से अनुपहत चित्तवृत्ति को ही 'धैर्य' कहते हैं । जैसे 'मालतीमाधव' २.२ में—

'प्रत्येक रात्रि में आकाश में अखण्ड कलाओं वाला चन्द्रमा मुझे जलाया करे; और कामदेव मुझे जला भी डाले तो मेरा मृत्यु से बढ़कर क्या बिगाड़ लेगा ? मुझे तो अपना प्रिय' अपने पिता, पवित्र कुल में उत्पन्न अपनी माता तथा अपना निष्कलङ्क कुल ही प्रिय है । न तो यह [माधव रूप] जान और न अपना जीवन ही मुझे प्रिय है ।'

स्वाभाविक अलंकार—

[सात अयत्नज अलंकारों के निरूपण के बाद] अब दस **स्वाभाविक अलङ्कारों** का प्रतिपादन करते हैं] उनमें—

१. अब **लीला** [नामक प्रथम स्वाभाविक भाव का लक्षण करते हैं]—

नायिका द्वारा प्रियतम [की शृङ्गारिक चेष्टाओं, वेशभूषा बातचीत आदि] के अनुकरण किए जाने को ही 'लीला' कहते हैं ॥ ३७ ॥

प्रियकृतानां वाग्वेषचेष्टानां शृङ्गारिणीनामङ्गनाभिरनुकरणं=लीला । यथा ममैव—

'तह दिट्ठं तह भणिअं ताए णिअदं तहा तहा सीणं ।
अवलोइअं सइण्हं सविब्भमं जह सवत्तीहिं ॥' [धनिकस्य]
('तथा दृष्टं तथा भणितं तथा नियतं तथा तथासीनम् ।
अवलोकितं सतृष्णं सविभ्रमं यथा सपत्नीभिः ॥')

यथा वा—'तेनोहितं वदति याति तथा यथासौ' इत्यादि ।

अथ विलासः—

तात्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियादिषु[1] ।

दयितावलोकनादिकालेऽङ्गे क्रियायां वचने च सातिशयविशेषोत्पत्तिः=विलासः । यथा मालतीमाधवे—

'अत्रान्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्त-
वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममायताक्ष्याः ।
तद्भूरिसात्त्विकविकारविशेषरम्य-
माचार्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत् ॥' [मालती० १.२९]

प्रिय के द्वारा की गई वाक्, वेष एवं शृङ्गारिक चेष्टाओं का प्रियतम के द्वारा अनुकरण करना 'लीला' है ।

जैसे मेरा [=धनिक का] ही यह श्लोक है—

'उस [नायिका] का देखना, बोलना, नियन्त्रण एवं बैठना आदि सब ठीक उसी प्रकार का होता है जैसे उसके प्रियतम का देखना, बोलना, आदि उसके सौतों के साथ होता है ।'

अथवा, जैसे—'उसका देखना, बोलना, जाना वैसा ही होता है जैसा इसका' आदि

२. अब **विलास** [नामक द्वितीय स्वाभाविक भाव का लक्षण करते हैं]—

[प्रियतम के अवलोकन आदि के समय] नायिकाओं के अङ्गों में एवं क्रियाओं तथा वचनों में जो तात्कालिक विशेषता आ जाती है उसे 'विलास' कहते हैं ॥

प्रिय के दर्शन आदि के समय नायिका के अङ्गों में चेष्टाओं तथा बोलचाल में जो विशेष प्रकार की तात्कालिक विशेषता आ जाती है उसे 'विलास' कहा जाता है ।

जैसे 'मालतीमाधव' में [माधव मालती के विषय में मकरन्द से कहता है]—

'इसी बीच उस विशाल नेत्रों वाली [मालती] का कामदेव संबन्धी विजयी आचार्यत्व [=शिक्षकत्व] प्रकट हुआ; जिसकी विचित्रता का वर्णन वाग्विलास [=वाणी के वैभव] की सामर्थ्य के बाहर है । जिसमें विविध प्रकार की शृङ्गार चेष्टाएँ सुशोभित हो रही थीं और [स्तम्भ स्वेद आदि] प्रचुर सात्त्विक विकारों से उसमें विशेष रमणीयता आ रही थी ।'

---

१. '—क्रियोक्तिषु' इति वा पाठः ।

अथ विच्छित्तिः—

आकल्परचनाऽल्पापि विच्छित्तिः कान्तिपोषकृत् ॥ ३८ ॥

स्तोकोऽपि वेषो बहुतरकमनीयताकारी=विच्छित्तिः । यथा कुमारसम्भवे—

'कर्णार्पितो लोध्रकषायरूक्षे गोरोचनाभेदनितान्तगौरे ।
तस्याः कपोले परभागलाभाद् बबन्ध चक्षूंषि यवप्ररोहः ॥' [कुमार० ७.१७]

अथ विभ्रमः—

विभ्रमस्त्वरया काले भूषास्थानविपर्ययः ।

यथा (रसार्णवसुधाकरे १.२७३)—

'अभ्युद्गते शशिनि पेशलकान्तदूती-
संलापसंवलितलोचनमानसाभिः ।
अग्राहि मण्डनविधिर्विपरीतभूषा-
विन्यासहासितसखीजनमङ्गनाभिः ॥'

यथा वा ममैव—

'श्रुत्वायातं वहिः कान्तमसमासविभूषया ।
भालेऽञ्जनं दृशोर्लाक्षा कपोले तिलकः कृतः ॥' [धनिकस्य]

---

३. अब **विच्छित्ति** [नामक तृतीय स्वाभाविक भाव का लक्षण करते हैं]—

थोड़ी भी वेश-रचना यदि अधिक कान्ति का परिपोष करने वाली हो तो उसे 'विच्छित्ति' कहते हैं ॥ ३८ ॥

यदि थोड़ा भी वेष-विन्यास अधिक कमनीयता को करने वाला हो तो वह 'विच्छित्ति' कहलाता है। जैसे 'कुमारसम्भव' [७.१७] में—

'[पार्वती जी के प्रसाधन के समय] उनके कान में लगाया गया यवाङ्कुर, लोध्र [वृक्ष] के चूर्ण से कसैले एवं रूखे, तथा गोरोचन के लगाने से अत्यधिक गोरे पार्वती के कपोल इतने सुन्दर लगे कि सबकी आँखें हठात् उनकी ओर खिंच जाती थीं।'

४. अब **'विभ्रम'** [नामक चतुर्थ स्वाभाविक भाव का लक्षण करते हैं]—

[प्रियतम की आगमन] बेला में जल्दीबाजी के कारण आभूषणों का उलट-पुलट पहन लेना 'विभ्रम' कहलाता है ॥

जैसे—

'चन्द्रोदय हो जाने पर प्रियतम की दूती के साथ वार्तालाप में तन्मय नेत्र तथा मन वाली अङ्गनाओं ने [सौंदर्य] प्रसाधन ऐसा कर लिया कि उनके विपरीत आभूषण-विन्यास को देखकर उनकी सखियाँ हँसने लगी।'

अथवा, जैसे मेरा [=धनिक का] ही श्लोक इस प्रकार है—

'प्रियतम को बाहर आया हुआ सुनकर आभूषणों के पहनने को न समाप्त कर चुकने वाली नायिका ने जल्दबाजी में ललाट में अञ्जन, नेत्रों में लाली और कपोलों पर तिलक लगा लिया।'

अथ किलकिञ्चितम्—

क्रोधाश्रुहर्षभीत्यादेः सङ्करः किलकिञ्चितम् ॥ ३९ ॥

यथा ममैव—

रतिक्रीडाद्यूते कथमपि समासाद्य समयं
मया लब्धे तस्याः क्वणितकलकण्ठार्धमधरे ।
कृतभ्रूभङ्गासौ प्रकटितविलक्षार्धरुदित-
स्मितक्रोधोद्भ्रान्तं पुनरपि विदध्यान्मयि मुखम् ॥' [धनिकस्य]

अथ मोट्टायितम्—

मोट्टायितं तु तद्भावभावनेष्टकथादिषु ।

इष्टकथादिषु प्रियतमकथानुकरणादिषु प्रियानुरागेण भावितान्तःकरणत्वं=मोट्टायितम्।

यथा पद्मगुप्तस्य—

'चित्रवर्तिन्यपि नृपे तत्त्वावेशेन चेतसि ।
व्रीडार्धवलितं चक्रे मुखेन्दुमवशैव सा ॥' [नवसाह० ६.४५]

---

५. अब **किलकिञ्चित** [नामक पञ्चम स्वाभाविक भाव का लक्षण करते हैं]—

क्रोध, आँसू, हर्ष एवं भय आदि का [नायिका में] एक साथ [सङ्कर] होना 'किलकिंचित' कहलाता है ॥ ३९ ॥

जैसे मेरा [=धनिक का] ही श्लोक इस प्रकार है—

'रति-क्रीड़ा रूपी द्यूत में मैंने किसी प्रकार से मौका पाकर [ना-ना आदि वाक्यों को कहने वाली] नायिका के अधरों को तो काट ही लिया। मेरे इस व्यवहार से पहले तो उसने भौंहों को चढ़ाया; फिर कुछ लज्जा का अनुभव किया और उसके बाद थोड़ा-थोड़ा रोना भी आरम्भ कर दिया। इसके बाद उसके मुख पर ईषत् हास्य दिखाई दिए, इतने में ही फिर क्रोध से विचलित हो अपने उद्भ्रान्त मुख को मेरी ओर कर दिया।'

६. अब **मोट्टायित** [नामक छठवें स्वाभाविक भाव का लक्षण करते हैं]—

प्रियतम की चर्चा आदि के चलने पर उसके अनुराग [=भाव] में तन्मय [सराबोर] हो जाने को 'मोट्टायित' कहते हैं ॥

प्रियतम संबन्धी मनचाही कथा वार्ता का श्रवण एवं मननादि [अनुकरण] करते समय प्रिय के अनुराग से तन्मय-अन्तःकरण ही 'मोट्टायित' है।

जैसे पद्मगुप्त परिमल के [नवसाहसाङ्कचरित ६.४२ में शशिप्रभा सिन्धुराज के चित्र को देखकर इस प्रकार तन्मय हो जाती है] —

'राजा के चित्रलिखित होने पर भी [मात्र चित्र को ही देखकर] हृदय में उसके प्रति प्रेमभाव से परवश-सी होकर उस [शशिप्रभा] ने अपने मुखचन्द्र को लज्जा से आधा घुमा लिया।'

यथा वा—

'मातः कं हृदये निधाय सुचिरं रोमाञ्चिताङ्गी मुहु-
जृम्भामन्थरतारकां सुललितापाङ्गां दधाना दृशम् ।
सुप्तेवालिखितेव शून्यहृदया लेखावशेषीभव-
स्यात्मद्रोहिणि किं ह्रिया कथय मे गूढो निहन्ति स्मरः ॥'

यथा वा ममैव—

'स्मरदवथुनिमित्तं गूढमुन्नेतुमस्याः
सुभग तव कथायां प्रस्तुतायां सखीभिः ।
भवति विततपृष्ठोदस्तपीनस्तनाग्रा
ततवलयितबाहुर्जृम्भितैः साङ्गभङ्गैः ॥' [धनिकस्य]

अथ कुट्टमितम्—

सानन्दान्तः कुट्टमितं कुप्येत् केशाधरग्रहे ॥ ४० ॥

यथा—

'नान्दीपदानि रतिनाटकविभ्रमाणा-
माज्ञाक्षराणि परमाण्यथवा स्मरस्य ।[1]

अथवा, जैसे—

'हे सखि ! तुम किसे हृदय में बिठाकर बड़ी देर से रोमांञ्चित होकर जँभाई के कारण शिथिल पुतलियों वाली तथा सुन्दर अपांगों वाली दृष्टि को धारण करती हुई सी, सोई-सी, चित्रलिखी-सी तथा शून्य हृदय होकर मूर्तिमती-सी हो रही हो । हे अपने जनों से ही बात छिपाने वाली ! [आत्मद्रोहिणी] लज्जा क्यों करती हो, मुझे बताओ तो सही कि क्या [छिपा हुआ] कामदेव भीतर ही भीतर तुम्हें परेशान कर रहा है ?'

अथवा, जैसे मेरा [=धनिक का] ही श्लोक इस प्रकार है—

'[कोई दूति नायक से नायिका की दशा का वर्णन करती हुई कहती है] हे सुन्दर युवक ! जब सखियाँ [उस नायिका की] कामपीड़ा [दवथ=पीड़ा] के गुप्त कारण को जानने के लिए तुम्हारी चर्चा करती हैं, तब वह अंगभंगिमा के साथ जम्भाई लेती हुई, पीठ को तानकर पीन स्तनों के अग्रभाग को ऊपर उठाती हुई, अपने हाथों को फैलाकर वलयाकार बनाती हुई [उसके भाव में मग्न] हो जाती है ।'

७. अब **कुट्टमित** [नामक सातवें स्वाभाविक भाव का लक्षण करते हैं]—

संभोग में प्रवृत्त होते समय केशग्रहण और अधर-क्षत के कारण भीतर से प्रसन्न होते हुए भी ऊपर से नायिकाओं द्वारा जो कोप प्रगट किया जाता है उसे 'कुट्टमित' कहते हैं ॥ ४० ॥

जैसे—

'हाथों के अग्रभाग अर्थात् अँगुलियों से रोके जाते रहने पर भी प्रियतम के द्वारा अधरोष्ठों के काट लिए जाने से झूठमूठ का रुदन और सीत्कार करने वाली

---

१. 'रतिनाटकविघ्नशान्तावाज्ञाक्षराणि मधुराणि मनोभवस्य' इति वा पाठः ।

दष्टेऽधरे प्रणयिना विधुताग्रपाणेः
सीत्कारशुष्करुदितानि जयन्ति नार्याः ॥'

अथ बिब्बोकः—

गर्वाभिमानादिष्टेऽपि बिब्बोकोऽनादरक्रिया ।

यथा ममैव—

सव्याजं तिलकालकान्विरलयंल्लोलाङ्गुलिः संस्पृशन्
वारंवारमुदञ्चयन् कुचयुगप्रोदञ्चिनीलाञ्चलम् ।
यद्भ्रूभङ्गतरङ्गिताञ्चितदृशा सावज्ञमालोकित-
स्तद्गर्वादवधीरितोऽस्मि न पुनः कान्ते कृतार्थीकृतः ॥' [धनिकस्य]

अथ ललितम्—

सुकुमाराङ्गविन्यासो मसृणो ललितं भवेत् ॥ ४१ ॥

यथा ममैव—

'सभ्रूभङ्गं करकिसलयावर्तनैरालपन्ती
सा पश्यन्ती ललितललितं लोचनस्याञ्चलेन ।

नायिकाओं की जय हो; जिनका इस प्रकार का सीत्कार रति-रूप नाटक के विलास का नान्दीपाठ [=मंगलाचरण] है, अथवा कामदेव का महत्त्वपूर्ण आदेश है ।'

८. अब **बिब्बोक** [नामक आठवें स्वाभाविक भाव का लक्षण करते हैं]—

गर्व तथा अभिमान से [नायिका द्वारा] इच्छित वस्तु का भी अनादर कर देने को 'बिब्बोक' कहते हैं ॥

जैसे मेरा [=धनिक का] ही श्लोक इस प्रकार है—

'[नायिका अपनी सखी से इस प्रकार कहती है कि—] मैंने भौंहों को तानकर आँख तरेरते हुए अनादर के साथ प्रियतम को जो देखा उस गर्व से युक्त मेरे द्वारा की गई अवहेलना के परिणाम-स्वरूप मेरा भी [संभोग रूप मनोरथ] चरितार्थ न हो सका । [मात्र केवल भौंहें ही तरेरी होती सो भी नहीं] मैंने बहाने से क्रोध के आवेश में तिलक [टिकुली] और केश-कलाप को हाथों से बिखेर दिया तथा भावावेश में अनेक बार अपनी नीली साड़ी के आँचल को स्तनों पर से उठाया और रक्खा ।'

९. अब **ललित** [नामक नौवें स्वाभाविक भाव का लक्षण करते हैं]—

सुकोमल अङ्गों के सरस विन्यास को 'ललित' कहते हैं ॥ ४१ ॥

जैसे मेरा [=धनिक का] ही श्लोक इस प्रकार है—

'भ्रूभङ्गिमा के साथ किसलय सदृश अँगुलियों को इधर-उधर घुमाकर उसका बोलना और लोचन के अँचलों [=प्रान्तभागों] से अत्यन्त मधुरतापूर्वक देखना, तथा स्वच्छन्द

विन्यस्यन्ती चरणकमले लीलया स्वैरयातै-
निःसंगीतं प्रथमवयसा नर्तिता पङ्कजाक्षी ॥'

अथ विहृतम्—

प्राप्तकालं न यद् ब्रूयाद् व्रीडया विहृतं हि तत् ।

प्राप्तावसरस्यापि वाक्यस्य लज्जया यदवचनं तद्=विहृतम् । यथा [अमरु० १३६]—

पादाङ्गुष्ठेन भूमिं किसलयरुचिना सापदेशं लिखन्ती
भूयो भूयः क्षिपन्ती मयि सितशबले लोचने लोलतारे ।
वक्त्रं ह्रीनम्रमीषत्स्फुरदधरपुटं वाक्यगर्भं दधाना
यन्मां नोवाच किञ्चित्स्थितमपि हृदये मानसं तद्दुनोति ॥'

अथ नेतुः कार्यान्तरसहायानाह—

मन्त्री स्वं वोभयं वापि सखा तस्यार्थचिन्तने ॥ ४२ ॥

तस्य नेतुरर्थचिन्तायां तन्त्रावापादिलक्षणायां मन्त्री वात्मा वोभयं वा सहायः ।

तत्र विभागमाह—

गमन में लीलापूर्वक चरण कमलों का विन्यास [आदि देखकर ऐसा प्रतीत होता है] मानो वह कमलनयनी चढ़ते हुए यौवन के द्वारा बिना संगीत के ही नचाई जा रही है।'

१०. अब **विहृत** [नामक दसवें स्वाभाविक भाव का लक्षण करते हैं]—

लज्जा के कारण अवसर उपस्थित होने पर भी नायिका का न बोलना 'विहृत' नामक भाव कहलाता है ॥

अवसर-प्राप्त वाक्य का भी लज्जा के कारण न बोलना 'विहृत' कहलाता है। जैसे ['अमरुशतक' के १३६ वें श्लोक में नायक नायिका का स्मरण कर रहा है]—

'किसलय जैसे कान्ति वाले पैर के अँगूठे से किसी बहाने धरती को कुरेदती हुई तथा [उसी बहाने] चंचल कनीनिकाओं वाले श्वेत एवं भूरे नेत्रों को मेरे ऊपर बार-बार फेंकती हुई उस प्रिया ने लज्जा से मुख नीचे किए हुए कुछ कुछ फड़कते अधरों तक आई हुई हृदय की बात को मन के चाहते हुए भी जो मुझ से कुछ नहीं कहा, वह अब मेरे मन को दुःखी बना रही है।'

नेता के [वैयक्तिक सहायकों के वर्णन के बाद] **अब उसके** अन्य **कार्य-सहायकों** का निरूपण करते हैं—

उस नायक के अर्थ [=राजनीति] की चिन्ता में मन्त्री सहायक होता है; अथवा वह स्वयं ही उसे देखता है; या मन्त्री और नायक दोनों ही मिलकर उसे देखते है ॥ ४२ ॥

उस नायक की [अर्थ अर्थात्] स्वराष्ट्र एवं परराष्ट्र रूपी [राजनीतिक] चिन्ता में मन्त्री सहायक होता है; अथवा वह स्वयं ही सब कार्यभार देखता है; अथवा दोनों ही एक साथ उसे देखते हैं।

उन [मन्त्री-सहायकों] का विभाग बतलाते हैं—

मन्त्रिणा ललितः शेषा मन्त्रिस्वायत्तसिद्धयः ।

उक्तलक्षणो ललितो नेता मन्त्र्यायत्तसिद्धिः । शेषाः=धीरोदात्तादयः । अनियमेन मन्त्रिणा स्वेन वोभयेन वाङ्गीकृतसिद्धय इति ।

धर्मसहायास्तु—

ऋत्विक्पुरोहितौ धर्मे तपस्विब्रह्मवादिनः ॥ ४३ ॥

ब्रह्म=वेदः, तं वदन्ति व्याचक्षते वा तच्छीला ब्रह्मवादिनः, आत्मज्ञानिनो वा । शेषाः प्रतीताः ।

दुष्टदमनम्=दण्डः, तत्सहायास्तु—

सुहृत्कुमाराटविका दण्डे सामन्तसैनिकाः ।

स्पष्टम् ।

एवं तत्तत्कार्यान्तरेषु सहायान्तराणि योज्यानि । यदाह—

धीरललित नायक की सिद्धि मन्त्री के ही अधीन होती है। किन्तु शेष [धीरोदात्त, धीरप्रशान्त एवं धीरोद्धत] नायकों की सिद्धि या तो मन्त्री के हाथ में, या तो स्वयं उसके हाथों में, अथवा दोनों के ही हाथों में होती है ॥

ऊपर बताए हुए नायकों में से धीरललित नायक अर्थसिद्धि [=राजनीतिक कार्य-कलाप] के लिए मन्त्री पर ही अवलम्बित रहता है। किन्तु शेष अर्थात् धीरोदात्त आदि नायकों की सिद्धि [=कार्यभार] अनियमित रूप से कभी मन्त्री पर, कभी स्वयं पर एवं कभी दोनो पेर निर्भर रहती है।

[अब नायक के] **धर्म-सहायक** का निरूपण करते हैं—

[नायक के धार्मिक कृत्यों में] ऋत्विक्, पुरोहित, तपस्वी और ब्रह्मज्ञानी सहायक हुआ करते हैं ॥ ४३ ॥

ब्रह्म अर्थात् 'वेद'। वेद का पाठ या उसके व्याख्याता को ब्रह्मवादी कहते हैं ,अथवा आत्मज्ञानी ही ब्रह्मवादी हैं। शेष [ऋत्विक् आदि] शब्दों का अर्थ स्पष्ट है। अतः उनका व्याख्यान नही किया जा रहा है।

दुष्टों के दमन करने को 'दण्ड' कहते हैं। [नायक के] उस [दण्ड कार्य] के सहायक इस प्रकार हैं—

[नायक के दण्ड कार्य में] मित्र, राजकुमार, आटविक [सीमा रक्षक], सामन्त और सैनिक सहायक हुआ करते हैं ॥

इस कारिका का अर्थ स्पष्ट ही है।

इसी प्रकार [कवि को चाहिए कि] उन उन कार्यान्तरों में [नाटक की कथावस्तु में] अन्य सहायकों को योजित करे। जैसा कि [धनञ्जय द्वारा] कहा गया है—

अन्तःपुरे वर्षवराः किराता मूकवामनाः ॥ ४४ ॥
म्लेच्छाभीरशकाराद्याः स्वस्वकार्योपयोगिनः ।

शकारः=राज्ञः श्यालो हीनजातिः ।

विशेषान्तरमाह—

ज्येष्ठमध्याधमत्वेन सर्वेषां च त्रिरूपता ॥ ४५ ॥
तारतम्याद्यथोक्तानां गुणानां चोत्तमादिता ।

एवं प्रागुक्तानां नायकनायिकादूतदूतीमन्त्रीपुरोहितादीनामुत्तममध्यमाधमभावेन त्रिरूपता । उत्तमादिभावश्च न गुणसंख्योपचयापचयेन किं तर्हि गुणातिशयतारतम्येन ।

एवं नाट्ये विधातव्यो नायकः [1]सपरिच्छदः ॥ ४६ ॥

राजा के अन्तःपुर में वर्षवर [अर्थात् नपुंसक व्यक्ति] किरात [कोल-भील आदि जङ्गली व्यक्ति] गूंगे, बौने, म्लेच्छ, अहीर और शकार आदि सभी अपने अपने कार्य में नायक के लिए उपयोगी हुआ करते हैं ॥४४-४५॥

नीच जाति में उत्पन्न राजा के साले को 'शकार' शब्द से व्यवहृत किया जाता है [अर्थात् यह राजा के निम्न जाति वाली पत्नी का भाई होता है] ।

इन [नायक और उसके सहायक] के विशिष्ट भेद को बतलातें हैं —

इन सभी का ज्येष्ठ, मध्यम और अधम भेद से त्रैविध्य हो जाता है; तथा इनकी उत्तमता आदि [अर्थात् मध्यम और अधम] पूर्वोक्त गुणों के तारतम्य [अर्थात् गुणों के परिमाण की घटती बढ़ती] पर आधारित होती है ॥ ४५-४६ ॥

इस प्रकार पहले कहे हुए नायक-नायिका ; दूत-दूती एवं मन्त्री-पुरोहित इत्यादि ज्येष्ठ, मध्यम और अधम भेद से तीन-तीन प्रकार के होते हैं । यह जो उत्तम, मध्यम और अधम भेद हैं वह गुणों की संख्या की घटती बढ़ती पर आधारित नही होता अपितु गुणों के परिमाण की अधिकता के तारतम्य से होता है ।

परिष्कार—यदि गुण की संख्या के उपचय और अपचय से उत्तम आदि भाव होते तो ये सभी नायकों के न होते । क्योंकि अनुनायक आदि भाव तो गुणों की संख्या के अपचय से ही होते हैं । इसीलिए वृत्ति में कहा है कि गुणों के परिमाण के अतिशय के तारतम्य से ही उत्तमादिभाव होते हैं ।

इस प्रकार नाट्य में परिच्छद [अर्थात् मित्र, सहायक, परिजन इत्यादि] के सहित [नायक का] विधान करना चाहिए ॥ ४६ ॥

---

१. 'सपरिग्रहः' इत्यपि पाठः ।

उक्तो नायकः, तद्व्यापारस्तूच्यते—

तद्व्यापारात्मिका वृत्तिश्चतुर्धा तत्र कैशिकी ।
गीतनृत्यविलासाद्यैर्मृदुः शृंगारचेष्टितैः ॥ ४७ ॥

प्रवृत्तिरूपो नेतृव्यापारस्वभावः=वृत्तिः । सा च कैशिकी-सात्त्वती-आरभटी-भारती-भेदात् चतुर्विधा । तासां गीतनृत्यविलासकामोपभोगाद्युपलक्ष्यमाणो मृदुः शृङ्गारी कामफलावच्छिन्नो व्यापारः **कैशिकी** । सा तु—

नर्मतत्स्फिञ्जतत्स्फोटतद्गर्भैश्चतुरङ्गिका ।

तदित्येन सर्वत्र नर्म परामृश्यते ।

तत्र—

वैदग्ध्यक्रीडितं नर्म प्रियोपच्छन्दनात्मकम् ॥ ४८ ॥
हास्येनैव सशृङ्गारभयेन विहितं त्रिधा ।

नाट्य-वृत्ति-निरूपण

नायक का निरूपण किया जा चुका है । अब उसके व्यापार [अर्थात् नायक की वृत्ति] को बतलाया जा रहा है—

(अ) कैशिकी-वृत्ति—

उस [नायक] के व्यापार [अर्थात् स्वभाव] को ही 'वृत्ति' कहते हैं । यह चार प्रकार की होती है । उन चारों में 'कैशिकी-वृत्ति' उसे कहते हैं जो नृत्य, गीत एवं विलास इत्यादि शृङ्गारिक चेष्टाओं से सुकुमारता को प्राप्त हो ॥ ४७ ॥

प्रवृत्ति रूप नायक के व्यापार का स्वभाव ही वृत्ति है [अर्थात् वृत्ति नायक के ऐसे स्वभाव को कहते हैं जिससे प्रेरित होकर वह किसी व्यापार में प्रवृत्त होता है] और वह वृत्ति—(अ) कैशिकी, (ब) सात्त्वती, (स) आरभटी एवं (द) भारती—भेद से चार प्रकार की होती है । उन [वृत्तियों] के मध्य गीत, नृत्य, विलास और कामोपभोग आदि से युक्त तथा कोमल व काम [पुरुषार्थ] के फल से समन्वित [नायक का] शृङ्गारिक व्यापार 'कैशिकी-वृत्ति' कहलाता है । और वह [कैशिकी-वृत्ति]—

१. नर्म; २. नर्मस्फिञ्ज; ३. नर्मस्फोट; तथा ४. नर्म-गर्भ—भेद से चार अंगों वाली होती है ॥

कारिकागत 'तद्' पद से सर्वत्र [कैशिकी-वृत्ति का ग्रहण न करके] 'नर्म' का ही ग्रहण करना चाहिए ।

उन [कैशिकी-वृत्ति के चार अङ्गों] में ['नर्म' का लक्षण एवं उसका भेद इस प्रकार है]—

१. नर्म—

अब **नर्म** [नामक कैशिकी-वृत्ति के प्रथम अङ्ग का निरूपण करते हैं]—

प्रिय को प्रसन्न करने वाली चातुर्य से युक्त क्रीड़ा को 'नर्म' कहते हैं । यह 'नर्म' तीन प्रकार का होता है—१. हास्य से किया गया नर्म; २. शृङ्गारसमन्वित-हास्य

आत्मोपक्षेपसंभोगमानैः शृंगार्यपि त्रिधा ॥ ४९ ॥
शुद्धमङ्गं भयं द्वेधा त्रेधा वाग्वेषचेष्टितैः ।
सर्वं सहास्यमित्येवं नर्माष्टादशधोदितम् ॥ ५० ॥

अग्राम्य इष्टजनार्जनरूपः परिहासः=नर्म । तच्च शुद्धहास्येन सश्रृङ्गारहास्येन सभयहास्येन च रचितं त्रिविधम् । श्रृङ्गारवदपि स्वानुरागनिवेदन-संभोगेच्छाप्रकाशन-सापराधप्रियप्रतिभेदनैस्त्रिविधमेव । भयनर्मापि शुद्धरसान्तराङ्गभावाद् द्विविधम् । एवं षड्विधस्य प्रत्येकं वाग्वेषचेष्टाव्यतिकरेणाष्टादशविधत्वम् ।

तत्र वचोहास्यनर्म यथा [कुमार० ७.१९]—

'पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।

से किया गया नर्म; और ३. भयमिश्रित-हास्य से किया गया नर्म । इनमें दूसरा श्रृङ्गार-समन्वित [हास्य से किया गया] नर्म भी तीन प्रकार का होता है—(क) आत्मोपक्षेप नर्म [=जहाँ नायक एवं नायिका अपने प्रेम को प्रकट करते हैं] । (ख) संभोग नर्म [जहाँ संभोगेच्छा प्रकट की जाय] । (ग) मान-नर्म [=अपराध करके आए हुए नायक पर जहाँ नायिका मान करती है] ॥ भयमिश्रित-हास्य से किए गए नर्म के भी दो भेद होते हैं; १. शुद्ध [भयमिश्रित-हास्य कृत नर्म] और २. [किसी रस का] अंगभूत [भयमिश्रित-हास्य-कृत नर्म] । फिर ये वाणी, वेष और चेष्टा इनके द्वारा तीन-तीन प्रकार के होते हैं । इस प्रकार सब मिलाकर इनके कुल अट्ठारह भेद होते हैं ॥ ४८-५० ॥

प्रियजन को प्रसन्न करने के लिए शिष्टता से किया गया परिहास [=मजाक] 'नर्म' कहलाता है; और वह [नर्म] (i) शुद्ध हास्य, (ii) श्रृङ्गारी हास्य और (iii) भययुक्त हास्य के द्वारा किया जाने के कारण तीन प्रकार का होता है । दूसरे प्रकार का (i) **श्रृङ्गारी हास्य**—१. स्वानुराग निवेदन [अपने प्रेम का प्रकाशन=आत्मोपक्षेप]; २. संभोगेच्छा प्रकाशन [अपनी संभोग की इच्छा को व्यक्त करना]; और ३. सापराध-प्रिय-प्रतिभेदन [अपराध करके आए हुए नायक पर कुपित होना, या तर्जन करना=मान]—इन भेदों से तीन प्रकार का होता है । तीसरे प्रकार का भय वाला हास्य भी १. शुद्ध-भय; और २. रसान्तरङ्ग [किसी दूसरे रस के अङ्गभूत होकर प्रकट किए गए भय-नर्म] के भेद से दो प्रकार का होता है । इस तरह से छः प्रकार के नर्म [**हास्य नर्म** १. + श्रृङ्गारी हास्य (**=आत्मोपक्षेप, संभोग, मान**) ३ + भय युक्त हास्य (**शुद्ध, अंग**) २. =६ को प्रकट करने वाले **नर्म**] वाक् [भाषण], वेष एवं चेष्टा के भेद से उन छः में से प्रत्येक के अट्ठारह [६×३=१८; वचोहास्य-नर्म, वेष-हास्य-नर्म आदि] भेद बन जाते हैं ।

१. उनमें **वचोहास्य** [वाणी द्वारा उत्पन्न] नर्म का उदाहरण इस प्रकार है—

'पार्वती जी के चरणों में सखी जब महावर लगा चुकी तब उसने किंचित् ठिठोली करते हुए आशीर्वाद दिया कि—'भगवान् करे इन पैरों से अपने पति के सिर की

सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्माल्येन तां निर्वचनं जघान ॥'

वेषनर्म यथा नागानन्दे विदूषकशेखरकव्यतिकरे । **क्रियानर्म** यथा मालविकाग्निमित्रे [पृ० ८१] उत्स्वप्नायमानस्य विदूषकस्योपरि निपुणिका सर्वभ्रमकारणं दण्डकाष्ठं पातयति । एवं वक्ष्यमाणेष्वपि वाग्वेषचेष्टापरत्वमुदाहार्यम् ।

श्रृङ्गारवदा**त्मोपक्षेपनर्म** यथा—

'मध्याह्नं गमय त्यज श्रमजलं स्थित्वा पयः पीयतां
मा शून्येति विमुञ्च पान्थ विवशः[1] शीतः प्रपामण्डपः ।
तामेव स्मर घस्मरस्मरशरत्रस्तां निजप्रेयसीं
त्वच्चित्तं तु न रञ्जयन्ति पथिक प्रायः प्रपापालिकाः ॥'

संभोगनर्म यथा—

'सालोए व्विअ सूरे घरिणी घरसामिअस्स घेत्तूण ।
णेच्छन्तस्स वि पाए धुवइ हसन्ती हसन्तस्स ॥' [गाथा० २.३०]

चन्द्रकला का स्पर्श करो ।' तब उन्होंने उस सखी के बिना कुछ कहे ही उसे माला से मार दिया ।'

२. **वेषनर्म** का उदाहरण 'नागानन्द' नाटक में विदूषक शेखरक की वेष-भूषा आदि का वर्णन है ।

३. **क्रियानर्म** का उदाहरण—'मालविकाग्निमित्र' नाटक में स्वप्न देखते हुए विदूषक को डराने के लिए निपुणिका द्वारा उसके ऊपर डण्डे का फेंका जाना है ताकि वह सर्प समझकर चौंक उठे । इस प्रकार वाणी, वेष एवं चेष्टा के द्वारा हुए और भेदों के भी उदाहरण दिए जाने चाहिए ।

१. आत्मोपक्षेप रूप **श्रृङ्गारी-नर्म** का उदाहरण—

[कोई प्रपालिका (=प्याऊ पर पानी पिलाने वाली) किसी पथिक के प्रति अपना अनुराग निवेदन करती हुई कहती है]—

'हे बटोही, दोपहरी यहीं बिताइए, पसीना सूख जाने दीजिए, थोड़ी देर रुककर जल पीजिए । हे पथिक, मैं यहाँ अकेली हूँ, यह सोंचकर आप यहाँ से चले न जाइए । यह मेरा पनीसरावाला घर बहुत ठण्डा है, अतः यहीं आपका रुकना हर तरह से आराम-दायक होगा । साथ-ही-साथ यहीं से बैठे-बैठे कामदेव के बाणों से त्रस्त अपनी प्रियतमा का भी ध्यान कर सकते हैं, क्योंकि आपके मन को लुभाने में शायद पानी पिलाने वाली समर्थ न हो सके ।'

२. श्रृङ्गारयुक्त**संभोग-नर्म** का उदाहरण—

'सूर्यास्त होने के पहले ही हँसती हुई गृहणी हँसते हुए घर के मालिक के पैर पकड़ कर उसकी इच्छा के न होने पर भी उसे धो डालती है ।'

परिष्कार—कोई चतुरा नायिका ने अपने पर-वनितासक्त पति के साथ इस

---

१. 'विमुह्य सार्थविमुखः' इति वा पाठः ।

('मालोके एव सूर्ये गृहिणी गृहस्वामिनो गृहीत्वा ।
नेच्छतोऽपि पादौ धावति हसन्ती हसतः ॥')

माननर्म यथा—

'तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति
प्रियजनपरिभुक्तं यद्दुकूलं दधानः ।
मदधिवसति मागाः कामिनां मण्डनश्री–
र्व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन ॥' [शिशु० ११.३३]

भयनर्म यथा रत्नावल्यामालेख्यदर्शनावसरे–'सुसंगता—जाणिदो मए एसो सव्वो वुत्तन्तो समं चित्तफलएण । ता देवीए णिवेदइस्सम्' ('ज्ञातो मयैष सर्वो वृत्तान्तः सह चित्रफलकेन । तद्देव्यै निवेदयिष्यामि ।') इत्यादि ।

प्रकार व्यवहार किया कि—उसने सूर्यास्त के पहले ही पति का पैर धोकर शय्या पर कर दिया जिससे उसके खिसकने का कोई प्रसंग ही न रह जाय । इस प्रसंग में दोनों के हँसने का संकेत यह है कि दोनों एक दूसरे के अभिप्राय से अवगत हो जाते हैं । पति समझ जाता है कि उसकी गृहिणी असमय में पैर धोकर मुझे दूसरी से मिलने जाने का निषेध कर रही है और गृहिणी अपने इस संभोगेच्छा रूप अभिप्राय को प्रियतम के द्वारा अवगत जानकर हँस रही है ।

३. **माननर्म** का उदाहरण [शिशुपालवध से इस प्रकार दिया जा सकता है]—

[कोई शठ नायक किसी से रमण कर किसी दूसरी नायिका के पास 'तुम मेरी प्रिया हो' इत्यादि कहता हुआ पहुँचा । नायिका ने उसके शरीर पर दूसरी स्त्री की साड़ी आदि को (नायक जल्दी-जल्दी में साड़ी ही पहन कर चल दिया था) देख फटकारना शुरू कर दिया]—'तुम मेरी प्रिया हो' यह जो तुम कहा करते थे वह सर्वथा सत्य ही है क्योंकि यदि मैं आपकी प्रिया न होती तो आप अपने प्रियजन योग्य [दूसरी नायिका के पहने हुए वस्त्र] इस साड़ी को पहनकर न आए होते । [यह ठीक ही है], क्योंकि कामियों के मण्डनों की शोभा प्रिया के दर्शनमात्र से ही सफल हो जाती है [अर्थात् व्यङ्ग्य से उसने यह कहा कि मुझे तुम जो प्रिया कहते थे वह बिलकुल ही झूठ बोलते थे, क्योंकि मेरी सपत्नी के कपड़े को पहनकर यहाँ पर तुम्हारा आना ही सूचित करता है कि तुम मुझ से नहीं, अपितु मेरी सपत्नी से प्रेम करते हो] ।'

१. **भययुक्त [शुद्ध] नर्म** का उदाहरण—'रत्नावली नाटिका' में चित्रदर्शन के अवसर पर सुसंगता कहती है—'हाँ मुझे सारी बातें मालूम हो गईं । अब तो मैं जाकर चित्र के साथ-ही देवी [वासवदत्ता] से यह बात कहूँगी,' इत्यादि [में भययुक्त शुद्ध नर्म का प्रदर्शन किया गया है] ।

शृङ्गाराङ्गं भयनर्म । यथा ममैव—

'अभिव्यक्तालीकः सकलविफलोपायविभव–
श्चिरं ध्यात्वा सद्यः कृतकृतकसंरम्भनिपुणम् ।
इतः पृष्ठे पृष्ठे किमिदमिति सन्त्रास्य सहसा
कृताश्लेषं धूर्तः स्मितमधुरमालिङ्गति वधूम्' ॥ [धनिकस्य]

अथ **नर्मस्फिञ्जः**—

नर्मस्फिञ्जः सुखारम्भो भयान्तो नवसङ्गमे ।

यथा मालविकाग्निमित्रे [४.१३] सङ्केते नायकमभिसृतायां नायिकायां नायकः—

'विसृज सुन्दरि संगमसाध्वसं ननु चिरात्प्रभृति प्रणयोन्मुखे ।
परिगृहाण गते सहकारतां त्वमतिमुक्तलताचरितं मयि ॥'

'मालविका—भट्टा, देवीए भयेण अत्तणो वि पिअं काउं ण पारेमि ।' (भर्तः! देव्या भयेनात्मनोऽपि प्रियं कर्तुं न पारयामि ।') इत्यादि ।

---

२. **शृङ्गार के अङ्गभूत** [रसान्तरङ्ग] **भय-नर्म** का उदाहरण मेरा [=धनिक का] ही श्लोक इस प्रकार है—

'अपने अपराध के व्यक्त हो जाने पर नायक ने अपनी नायिका को प्रसन्न करने के लिए अनेक उपायों का सहारा लिया पर जब किसी से भी सफलता न मिल सकी तो बहुत देर तक सोंचने पर [उसके मन में आया कि इसको भयभीत किया जाय और] एकाएक निपुणतापूर्वक बनावटी घबराहट दिखलाते हुए 'यह पीछे क्या है, पीछे क्या है'—इस प्रकार से नायिका को भयभीत करके [झट मौका पाकर वह शठ नायक] मधुर मुसकान के साथ पास में सटे हुए नायिका का आलिंगन करने लगा ।'

२. **नर्मस्फिञ्ज**—

अब **नर्मस्फिञ्ज** [नामक कैशिकी-वृत्ति के द्वितीय अङ्ग का निरूपण करते हैं]—**प्रथम समागम में यदि प्रारम्भ में सुख हो और अन्त में भय [कि कहीं कोई देख तो नहीं रहा है] तो उसे 'नर्मस्फिञ्ज' कहते हैं** ॥

जैसे 'मालविकाग्निमित्र' में संकेत स्थल पर नायक [अग्निमित्र] के पास अभिसरण करने वाली नायिका [मालविका] के प्रति नायक [राजा] की उक्ति इस प्रकार है—

'सुन्दरि, तुम संगम से मत डरो, मैं बहुत दिनों से तुम्हारे लिए उत्कण्ठित हूँ । अब मैं आम्रवृक्ष हूँ और तुम माधवी लता बनकर लिपट जाओ ।'

मालविका—देवी के भय से अपने मन का मनोरथ भी नहीं पूर्ण कर सकती हूँ । इत्यादि [प्रसङ्ग में नर्मस्फिञ्ज को प्रदर्शित किया गया है] ।

अथ **नर्मस्फोटः**—

नर्मस्फोटस्तु भावानां सूचितोऽल्परसो लवैः ॥ ५१ ॥

यथा मालतीमाधवे—'मकरन्दः—

गमनमलसं शून्या दृष्टिः शरीरमसौष्ठवं
श्वसितमधिकं किं न्वेतत् स्यात्किमन्यदतोऽथ वा ।
भ्रमति भुवने कन्दर्पाज्ञा विकारि च यौवनं
ललितमधुरास्ते ते भावाः क्षिपन्ति च धीरताम् ॥' [मालती० १.२०]

इत्यत्र गमनादिभिर्भावलेशैर्माधवस्य मालत्यामनुरागः स्तोकः प्रकाश्यते ।

अथ **नर्मगर्भः**—

छन्ननेत्रप्रतीचारो नर्मगर्भोऽर्थहेतवे ।

यथाऽमरुशतके [श्लो० १९]—

दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा-
देकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।

---

३. नर्मस्फोट—

अब **नर्मस्फोट** [नामक कैशिकी-वृत्ति के तृतीय अङ्ग का निरूपण करते हैं]—

[सात्त्विक आदि] भावों के लेशमात्र से जहाँ कुछ-कुछ शृङ्गार सूचित होता है उसे 'नर्मस्फोट' कहते हैं ॥ ५१ ॥

जैसे 'मालतीमाधव' में मकरन्द [माधव की दशा का वर्णन इस प्रकार करता है]—

'इसकी चाल अलसाई है, दृष्टि सूनी-सी है, शरीर में सुन्दरता नहीं दिखाई पड़ती, श्वास अधिक तेज चल रही है—यह क्या [बात] है? अथवा इसके अतिरिक्त और कारण हो ही क्या सकता है? सारे संसार में कामदेव का शासन अक्षुण्ण है। किंवा यौवनावस्था बड़ी विकारशील होती है [अथवा यौवन में चित्त को कौन सम्भाल सकता है] तरह-तरह के रमणीय और मधुर शृङ्गारी भाव युवकों के धैर्य को समाप्त ही कर देते हैं।'

यहाँ अलसगमनादिक भावलेशों से माधव का मालती में किंचित् अनुराग सूचित होता है। [अतः यहाँ नर्मस्फोट है]।

४. नर्म-गर्भ—

अब 'नर्म-गर्भ' [नामक कैशिकी-वृत्ति के चतुर्थ अङ्ग का निरूपण करते हैं]—

किसी प्रयोजन को सिद्धि के लिए किए गए नायक के गुप्त व्यवहार को नर्म-गर्भ कहते हैं ॥

जैसे 'अमरुशतक' में—

'एक आसन पर बैठी हुई अपनी दोनों प्रियाओं को देखकर धूर्त नायक, आदरपूर्वक पीछे से दबे पाँव आकर, क्रीड़ा के बहाने एक की आँखें मूंद के, थोड़ी गर्दन घुमा के

ईषद्वक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा-
मन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां चुम्बति ॥'

यथा [च] प्रियदर्शिकायां गर्भाङ्के वत्सराजवेषमनोरमास्थाने साक्षाद्वत्सराजप्रवेशः ।

अङ्गैः सहास्यनिर्हास्यैरेभिरेषाऽत्र कैशिकी ॥ ५२ ॥

अथ **सात्त्वती**—

विशोका सात्त्वती सत्त्वशौर्यत्यागदयार्जवैः ।
संलापोत्थापकावस्यां साङ्घात्यः परिवर्तकः ॥ ५३ ॥

शोकहीनः सत्त्वशौर्यत्यागदयाहर्षादिभावोत्तरो नायकव्यापारः=**सात्त्वती** । तदङ्गानि च संलापोत्थापकसाङ्घात्यपरिवर्तकाख्यानि ।

तत्र—

संलापको गभीरोक्तिर्नानाभावरसा मिथः ।

यथा वीरचरिते—'रामः—अयं स यः किल सपरिवारकार्तिकेयविजयावर्जितेन

रोमाञ्चित होकर प्रेम से प्रफुल्लित मन वाली एवं रुद्ध हँसी से फड़कते कपोलों वाली दूसरी नायिका का चुम्बन करता है।'

[यह उदाहरण दश० २.२० में भी उद्धृत है]—

अथवा, जैसे 'प्रियदर्शिका' नाटिका के गर्भाङ्क में वत्सराज के वेष में मनोरमा के प्रवेश के स्थान पर स्वयं वत्सराज का ही प्रवेश होता है।

इस प्रकार हास्ययुक्त और हास्यरहित अंगों के साथ यहाँ कैशिकी-वृत्ति का निरूपण किया गया ॥ ५२ ॥

(ब) सात्त्वती-वृत्ति—

अब **सात्त्वती-वृत्ति** [नामक द्वितीय वृत्ति का निरूपण करते हैं]—

सत्त्व [बल], शौर्य, त्याग, दया और आर्जव [= ऋजुता] युक्त नायक के शोकरहित व्यापार को 'सात्त्वती-वृत्ति' कहते हैं। इसके संलापक, उत्थापक, सांघात्य और परिवर्तक, [ये चार] भेद होते हैं ॥ ५३ ॥

शोकहीन, सत्त्व, शौर्य, त्याग, दया तथा हर्ष आदि भावों के बाद होने वाला नायक-व्यापार ही 'सात्त्वती-वृत्ति' कहलाता है। इस सात्त्वती-वृत्ति के संलाप, उत्थापक, सांघात्य तथा परिवर्तक—संज्ञक चार अंग होते हैं।

(i) उनमें—[**संलापक** नामक सात्त्वती-वृत्ति के प्रथम अङ्ग का निरूपण करते हैं]—

नाना प्रकार के भावों और रसों से युक्त परस्पर गम्भीरोक्ति को 'संलाप' कहते हैं ॥

जैसे 'महावीरचरित' में **राम** [परशुराम से इस प्रकार कहते हैं]—'अच्छा! यह वह परशु है जो गणों सहित कार्तिकेय को जीत लेने से प्रसन्न भगवान् शंकर ने

भगवता नीललोहितेन परिवत्सरसहस्रान्तेवासिने तुभ्यं प्रसादीकृतः परशुः । परशुरामः— राम राम दाशरथे ! स एवायमाचार्यपादानां प्रियः परशुः,—

शस्त्रप्रयोगखुरलीकलहे गणानां
सैन्यैर्वृतो विजित एव मया कुमारः ।
एतावतापि परिरभ्य कृतप्रसादः
प्रादादिमं प्रियगुणो भगवान् गुरुर्मे ।।' [महावीर० २.३४]

इत्यादिनानाप्रकारभावरसेन रामपरशुरामयोरन्योन्यगभीरवचसा संलाप इति ।

अथोत्थापकः—

उत्थापकस्तु यत्रादौ युद्धायोत्थापयेत् परम् ॥ ५४ ॥

यथा वीरचरिते—

'आनन्दाय च विस्मयाय च मया दृष्टोऽसि दुःखाय वा
वैतृष्ण्यं नु कुतोऽद्य संप्रति मम त्वद्दर्शने चक्षुषः ।
त्वत्साङ्गत्यसुखस्य नास्मि विषयः किं वा बहुव्याहृतै-
रस्मिन्विश्रुतजामदग्न्यविजये बाहौ धनुर्जृम्भताम् ।।'[महावीर० ५.४९]

एक सहस्र वर्ष पर्यन्त शिष्य रहने वाले [आप] को प्रसाद के रूप में प्रदान किया था । **परशुराम**—हे राम ! हे राम ! हे दशरथ के पुत्र ! यह वही हमारे पूज्य आचार्य चरणों का प्रिय परशु है जो—

शस्त्र प्रयोग की होड़ में सैन्यगण समेत स्कन्द को मैंने जीत लिया, इतने ही से गुणग्राही भगवान् मेरे गुरुदेव ने हमारा आलिंगन करके यह कुठार उपहार में दे दिया ।'

इत्यादि के द्वारा अनेक प्रकार के भावों और रसों से युक्त भगवान् राम एवं परशुराम के पारस्परिक गम्भीर वचनों के द्वारा 'संलाप' [नामक 'सात्त्वती-वृत्ति' के अंग का प्रतिपादन] है ।

(ii) अब '**उत्थापक**' [नामक सात्त्वती-वृत्ति के द्वितीय अंग का लक्षण करते हैं]—

जहाँ पहले एक पात्र दूसरे पात्र को युद्ध के लिए उत्थापित [=उत्साहित] करे वहाँ 'उत्थापक' नामक सात्त्वती-वृत्ति का अंग होता है ॥ ५४ ॥

जैसे 'महावीरचरित' में [राम के प्रति बालि की उक्ति इस प्रकार है]—

'तुम मुझे आनन्द देने के लिए दिखलाई दिये हो अथवा विस्मयान्वित करने के लिए अथवा दुःख देने के लिए—यह मैं नहीं कह सकता । तुम्हारे दर्शन में मेरे नेत्रों को संप्रति तृप्ति कहाँ ? मैं तुम्हारा शत्रु ठहरा; मेरा और तुम्हारा संग-साथ कहाँ ? और संग-साथ का आनन्द भी कहाँ ? व्यर्थ अब मैं कुछ नहीं कहता, बस अपने हाथ में धनुष पकड़ो, मैं भी देखूँ कि महावीर परशुराम के विजेता के हाथ में कितना दम है ।'

[इत्यादि के द्वारा बालि के द्वारा राम को उत्तेजित करने से यहाँ 'उत्थापक' नामक सात्त्वती-वृत्ति का अंग हैं] ।

अथ साङ्घात्यः—

मन्त्रार्थदैवशक्त्यादेः साङ्घात्यः सङ्घभेदनम् ।

मन्त्रशक्त्या, यथा मुद्राराक्षसे राक्षससहायादीनां चाणक्येन स्वबुद्ध्या भेदनम् । अर्थशक्त्या तत्रैव, यथा पर्वतकाभरणस्य राक्षसहस्तगमनेन मलयकेतुसहोत्थायिभेदनम् । दैवशक्त्या तु, यथा रामायणे रामस्य दैवशक्त्या रावणाद्विभीषणस्य भेद इत्यादि ।

अथ परिवर्तकः—

प्रारब्धोत्थानकार्यान्यकरणात् परिवर्तकः ॥ ५५ ॥

प्रस्तुतस्योद्योगकार्यस्य परित्यागेन कार्यान्तरकरणम्=परिवर्तकः । यथा वीरचरिते—

'हेरम्बदन्तमुसलोल्लिखितैकभित्ति
वक्षो विशाखविशिखव्रणलाञ्छनं मे ।
रोमाञ्चकञ्चुकितमद्भुतवीरलाभाद्
यत्सत्यमद्य परिरब्धुमिवेच्छति त्वाम् ।।' [महावीर० २.३८]

रामः—'भगवन् ! परिरम्भणमिति प्रस्तुतप्रतीपमेतत् ।' इत्यादि ।

(iii) अब '**सांघात्य**' [नामक सात्त्वती-वृत्ति के तृतीय अंग का लक्षण करते हैं]—

मन्त्रशक्ति, अर्थशक्ति और दैवशक्ति आदि से किसी समुदाय के फोड़ने को 'सांघात्य' [नामक सात्त्वती-वृत्ति का अंग कहा गया] है ॥

मन्त्रशक्ति द्वारा फूट पैदा करने का उदाहरण—'मुद्राराक्षस' नाटक में चाणक्य का अपनी बुद्धि के द्वारा राक्षस के मित्रों में फूट पैदा कर देना है । अर्थशक्ति का उदाहरण—वहीं मुद्राराक्षस में पर्वतक के आभूषणों का राक्षस के हाथ में पहुँच जाने से मलयकेतु और उसके सहयोगियों में फूट पैदा कर देना है । दैवशक्ति का उदाहरण—रामायण में राम की दैवशक्ति के द्वारा रावण से विभीषण को फोड़ लेना है ।

(iv) अब **परिवर्तक** [नामक सात्त्वती-वृत्ति के चतुर्थ अंग का लक्षण करते हैं]—

प्रारम्भ किये हुए प्रचलित कार्य को छोड़कर दूसरे कार्य के आरम्भ कर देने को 'परिवर्तक' कहते हैं ॥ ५५ ॥

प्रारम्भ किए हुए उद्योग वाले कार्य का परित्याग कर अन्य कार्य का करना 'परिवर्तक' कहलाता है ।

जैसे 'महावीरचरित' में [राम के प्रति परशुराम इस प्रकार कहते हैं]—

'हे राम ! गणेश जी के मुसल के समान दाँतों से खरोंचे गए तथा स्वामी कार्तिकेय के तीक्ष्ण शरों के प्रहार के व्रण से चिन्हित मेरी छाती तुम्हारे जैसे अद्भुत पराक्रमशाली के मिलने से रोमांचित होती हुई वस्तुतः तुम्हारा आलिंगन करना चाहती है ।

यह सुनकर **राम** कहते हैं—भगवन् ! आलिंगनः यह तो प्रस्तुत व्यापार [युद्ध] के विरुद्ध है ।' इत्यादि [में 'परिवर्तक' नामक सात्त्वती-वृत्ति है] ।

सात्त्वतीमुपसंहरन्नारभटीलक्षणमाह—

एभिरङ्गैश्चतुर्धेयं सात्त्वत्यारभटो पुनः ।
मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ॥५६॥
संक्षिप्तिका स्यात् सफेटो वस्तूत्थानावपातने ।

माया मन्त्रवलेनाविद्यमानवस्तुप्रकाशनम् । तन्त्रबलादिन्द्रजालम् ।

तत्र—

संक्षिप्तवस्तुरचना संक्षिप्ति शिल्पयोगतः ॥५७॥
पूर्वनेतृनिवृत्त्याऽन्ये नेत्रन्तरपरिग्रहः ।

मुद्वंशदलचर्मादिद्रव्ययोगेन वस्तुत्थापनं संक्षिप्तिः। यथोदयनचरिते किलिञ्जहस्तिप्रयोगः। पूर्वनायकावस्थानिवृत्यावस्थान्तरपरिग्रहमन्ये संक्षिप्तिकां मन्यन्ते।यथा बालिनिवृत्त्या सुग्रीवः। यथा च परशुरामस्यौद्धत्यनिवृत्त्या शान्तत्वापादनम् 'पुण्या ब्राह्मणजातिः—' [महावीर० ४.२२] इत्यादिना।

[इस प्रकार प्रचलित युद्ध कार्य को छोड़कर परशुराम का आलिंगन चाहना परिवर्तक है।]

[स] आरभटी-वृत्ति—

सात्त्वती-वृत्ति का उपसंहार करते हुए आरभटी-वृत्ति का लक्षण बतलाते हैं—

सात्त्वती-वृत्ति इन अंगों से चार प्रकार की कही गई है। आरभटी-वृत्ति माया, इन्द्रजाल, संग्राम, क्रोध, उद्भ्रान्त आदि चेष्टाओं से युक्त होती है। १. संक्षिप्तिका; २. संफेट; ३. वस्तूत्थापन और ४. अवपातन [नामक इसके चार अंग होते] हैं।।५६-५७।।

'माया' का अर्थ है 'मन्त्रबल से अविद्यमान वस्तु का प्रकाशन'। तन्त्रबल इन्द्रजाल को कहते हैं।

उन [आरभटी-वृत्ति के चार अंगों] में—

१. अब **संक्षिप्ति** [नामक आरभटी-वृत्ति के प्रथम अंग का लक्षण करते हैं।]—

शिल्प के प्रयोग से संक्षिप्त वस्तु-रचना को 'संक्षिप्ति' कहते हैं। कुछ लोगों के मत में प्रथम नायक के चले जाने पर उसके स्थान पर दूसरे नायक का आ जाना संक्षिप्ति है।।५७-५८।।

मिट्टी, बांस, पत्ते, चमड़े आदि द्रव्यों के प्रयोग से वस्तु के निर्माण को 'संक्षिप्ति' कहते हैं। जैसे उदयनचरित में काठ के हाथी का प्रयोग [करके धोखा देकर राजा उदयन को पकड़ा गया]।

कुछ अन्य आचार्य नायक की पूर्व अवस्था हट जाने पर दूसरी अवस्था का आ जाना ही 'संक्षिप्ति' मानते हैं। जैसे बालि की निवृत्ति होने पर सुग्रीव का राज्य लाभ [जहाँ एक नायक (व्यक्ति) की निवृत्ति हुई है]। अथवा जैसे [धर्म निवृत्ति का] उदाहरण परशुराम के औद्धत्य की निवृत्ति के बाद शान्ति की स्थापना 'ब्राह्मण जाति पवित्र होती है' इत्यादि कथन के द्वारा दिखलाई गई है।

अथ संफेटः—

संफेटस्तु समाघातः क्रुद्धसंरब्धयोर्द्वयोः ॥ ५८ ॥

यथा माधवाऽघोरघण्टयोर्मालतीमाधवे । इन्द्रजिल्लक्ष्मणयोश्च रामायणप्रतिबद्धवस्तुषु ।

अथ वस्तूत्थापनम्—

मायाद्युत्थापितं वस्तु वस्तूत्थापनमिष्यते ।

यथोदात्तराघवे—

जीयन्ते जयिनोऽपि सान्द्रतिमिरव्रातैर्वियद्व्यापिभि-
र्भास्वन्तः सकला रवेरपि रुचः कस्मादकस्मादमी ।
एतैश्चोग्रकबन्धरन्ध्ररुधिरैराध्मायमानोदरा
मुञ्चन्त्याननकन्दरानलमुचस्तीव्राऽऽरवाः फेरवाः ॥'

इत्यादि ।

अथाऽवपातः—

अवपातस्तु निष्क्रामप्रवेशत्रासविद्रवैः ॥ ५९ ॥

यथा रत्नावल्याम्—

'कण्ठे कृत्ताऽवशेषं कनकमयमधः शृङ्खलादाम कर्षन्
क्रान्त्वा द्वाराणि हेलाचलचरणवलत्किङ्किणीचक्रवालः । .

---

२. अब 'संफेट' [नामक आरभटी-वृत्ति के दूसरे अंग का लक्षण करते हैं]—

क्रुद्ध और उत्तेजित दो व्यक्तियों का परस्पर एक दूसरे पर प्रहार 'संफेट' कहलाता है ॥ ५८ ॥

जैसे 'मालतीमाधव' नाटक में माधव और अघोरघंट का तथा रामायण के आधार पर रचे हुए प्रबन्धकथानकों में मेघनाद और लक्ष्मण का [परस्पर प्रहार वर्णित है] ।

३. अब **वस्तूत्थापन** [नामक आरभटी-वृत्ति के तृतीय अंग का लक्षण करते हैं]—

माया इत्यादि के द्वारा उत्थापित वस्तु ही 'वस्तूत्थापन' कही गई है ॥

जैसे 'उदात्तराघव' नाटक में—

'अरे, यह क्या ? चारो ओर आकाश में फैलते हुए अन्धकार ने प्रचण्ड मार्तण्ड की किरणों को ढाँक लिया; और इधर से नरमुण्डों का रुधिर पी-पीकर पेट फुलाए हुए [=तृप्त] फेरव [शृगाल जाति] आग उगलते हुए घोर विराव [शब्द] कर रहे हैं ।' इत्यादि [में वस्तूत्थापन नामक आरभटी-वृत्ति है] ।

४. अब **अवपात** [नामक आरभटी-वृत्ति के चतुर्थ अंग का लक्षण करते हैं]—

'अवपात' तो निष्क्रमण, प्रवेश, त्रास एवं भयान्वित पलायन से युक्त होता है ॥ ५९ ॥

जैसे 'रत्नावली' नाटिका में [अश्वशाला से छुटे हुए बन्दर को देखकर अन्तःपुर के लोगों के भयान्वित होने का वर्णन है]—

'टूटने से बची हुई गले में बँधी, सुवर्ण निर्मित जंजीर को नीचे पृथिवी पर घसीटते हुए द्वारों का अतिक्रमण करके, कूदने से चंचल एवं चरणों में पहने हुए

दत्तातङ्को गजानामनुसृतसरणिः संभ्रमादश्वपालैः
प्रभ्रष्टोऽयं प्लवङ्गः प्रविशति नृपतेर्मन्दिरं मन्दुरातः ॥[रत्ना० २.२]

नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादकृत्वा त्रपा—
मन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः ।
पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतं
कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः ॥' [रत्ना० २.३]

यथा च प्रियदर्शिकायां प्रथमेऽङ्के विन्ध्यकेत्ववस्कन्दे ।

उपसंहरति—

एभिरङ्गैश्चतुर्धेयम्, नार्थवृत्तिरतः परा ।
चतुर्थी भारती सापि वाच्या नाटकलक्षणे ॥ ६० ॥
कैशिकीं सात्त्वतीं चार्थवृत्तिमारभटीमिति ।
पठन्तः पञ्चमीं वृत्तिमौद्भटाः प्रतिजानते ॥ ६१ ॥

किङ्किणी [घुँघरू] के समूह को शब्दायमान करते हुए, हाथियों को आतंकित करते हुए, हड़बड़ाकर अश्वपालों से पीछा किया जाता हुआ, अश्वशाला से छूटकर यह बन्दर राजमहल में प्रवेश कर रहा है।'

'मनुष्यों में अपनी गिनती न होने के कारण नपुंसक [वर्षवर] तो लज्जा छोड़कर भाग निकले और वामन [बौने] डर के मारे कञ्चुकी के जामे [=अंगरखे] में दुबकने लगे। किरातों ने कोनों में घुस के अपने नाम के समान ही काम किया। कुबड़े अपने दीख जाने की आशङ्का से और भी झुककर चलने लगे।'

परिष्कार—'किरात' शब्द का अर्थ है जो कोने में छिपे या रहे—"किरम्=कोणम् अनन्ति=गच्छन्तीति किराताः ।"

अथवा, जैसे 'प्रियदर्शिका' के प्रथम अंक में विन्ध्यकेतु के आक्रमणकालीन कोलाहल का वर्णन।

[अब आरभटी-वृत्ति का] उपसंहार करते हुए कहते हैं—

[इस प्रकार] इन अङ्गों के द्वारा यह आरभटी-वृत्ति चार प्रकार की कही गई है। इन [तीन—कैशिकी, सात्त्वती और आरभटी] वृत्तियों के अतिरिक्त कोई 'अर्थवृत्ति' नहीं होती। चौथी 'भारती-वृत्ति' होती है, नाटक लक्षण के सन्दर्भ में उसका भी निरूपण किया जायगा ॥ वस्तुतः १. कैशिकी; २. सात्त्वती और ३. आरभटी—ये तीन ही अर्थवृत्तियाँ होती हैं। किन्तु उद्भट-मतानुयायी [चौथी 'भारती' नामक शब्द-वृत्ति के अलावा] पाँचवी वृत्ति भी मानते हैं [जिसको कोई आवश्यकता नहीं है] ॥६०-६१॥

सा तु लक्ष्ये क्वचिदपि न दृश्यते, न चोपपद्यते रसेषु, हास्यादीनां भारत्यात्मकत्वात्, नीरसस्य च काव्यार्थस्याभावात् । तिस्र एवैता अर्थवृत्तयः । भारती तु शब्दवृत्ति-रामुखसङ्गत्वात्तत्रैव वाच्या ।

वृत्तिनियममाह—

शृङ्गारे कैशिकी, वीरे सात्त्वत्यारभटी पुनः ।
रसे रौद्रे च बीभत्से, वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥ ६२ ॥

देशभेदभिन्नवेषादिस्तु नायकादिव्यापारः प्रवृत्तिरित्याह—

देशभाषाक्रियावेषलक्षणाः स्युः प्रवृत्तयः ।
लोकादेवावगम्यैता[1] यथौचित्यं प्रयोजयेत् ॥ ६३ ॥

वह [पाँचवीं 'अर्थवृत्ति' नामक वृत्ति] तो लक्ष्य ग्रन्थों [नाटकों] में कहीं भी परिलक्षित नहीं होती; और न तो वह रस में उपयुक्त ही है; क्योंकि हास्य आदि सभी रस भारती-वृत्ति में ही आत्मसात् हो जाते हैं, एवंच कोई भी नीरस वस्तु काव्यार्थ नहीं हो सकती [अतः यह भी नहीं कहा जा सकता है कि 'अर्थवृत्ति' रस का अनुसरण न करती हुई भी पाँचवी वृत्ति है] इसलिए [कैशिकी, सात्त्वती और आरभटी] ये तीन ही अर्थवृत्तियाँ होती हैं। भारती-वृत्ति तो 'शब्दवृत्ति' है; और वह क्योंकि आमुख का अंग है; अतः उसका निरूपण उसी प्रसंग में [तीसरे प्रकाश में] किया जायगा।

परिष्कार—भाव प्रकाशन के अनुसार उद्भट मतानुयायियों को पाँचवी 'अर्थवृत्ति' नामक वृत्ति मान्य है—

भारती सात्त्वती चैव कैशिक्यारभटीति च ।
औद्भटाः पञ्चमीमर्थवृत्तिं च प्रतिजानते ॥ भा०प्र० पृ० १२ ॥

रस में वृत्ति के प्रयोग का नियम बतलाते हैं—

कैशिकी का शृङ्गार रस में, सात्त्वती का वीर रस में तथा आरभटी का रौद्र एवं बीभत्स रस में प्रयोग करना चाहिए। भारती-वृत्ति का प्रयोग सभी रसों में किया जाता है ॥ ६२ ॥

देश तथा काल के अनुसार नायक आदि का भिन्न-भिन्न वेष-भूषा की रचना इत्यादि क्रिया कलाप को 'प्रवृत्ति' कहते हैं। इसी का निरूपण आगे करते हैं—

देश काल के अनुकूल भाषा क्रिया एवं वेषभूषा का प्रयोग ही प्रवृत्तियाँ हैं। लोक से ही इनका ज्ञान प्राप्त करके औचित्य के अनुसार ही इनका प्रयोग नाटकों में [कवि को] करना चाहिए ॥ ६३ ॥

१. 'अधिगम्य', 'उपगम्य', 'अनुगम्य' इति वा पाठः ।

तत्र पाठ्यं प्रति विशेषः—

पाठ्यं तु संस्कृतं नृणामनीचानां कृतात्मनाम् ।
लिङ्गिनीनां महादेव्या मन्त्रिजावेश्ययोः क्वचित् ॥ ६४ ॥

क्वचिदिति देवीप्रभृतीनां संबन्धः ।

स्त्रीणां तु प्राकृतं प्रायः [1]शौरसेन्यधमेषु च ।

प्रकृतेरागतं प्राकृतम् । प्रकृतिः संस्कृतम् । तद्भवं तत्समं देशीत्यनेकप्रकारं प्राकृतम् । शौरसेनी मागधी च स्वशास्त्रनियते ।

पिशाचात्यन्तनीचादौ पैशाचं मागधं तथा ॥ ६५ ॥
यद्देशं नीचपात्रं यत्तद्देशं तस्य भाषितम् ।
कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्यो भाषाव्यतिक्रमः ॥ ६६ ॥

स्पष्टार्थमेतत् ।

आमन्त्र्यामन्त्रकौचित्येनामन्त्रणमाह—

भगवन्तो [2]वरैर्वाच्या विद्वद्देवर्षिलिङ्गिनः ।

उन [भाषा, क्रिया एवं वेष] के बीच पाठ्य [=भाषा] के विषय में कुछ विशेष कथन इस प्रकार हैं—

नाटक में कुलीन एवं कृतात्मा [श्रेष्ठ पुरुष, महात्मा, ब्रह्मचारी आदि] पुरुषों की भाषा संस्कृत ही होनी चाहिए । तपस्विनी स्त्रियों की एवं कहीं–कहीं महारानी, मंत्री की लड़की और वेश्याओं की भी भाषा संस्कृत ही होती है ॥ ६४ ॥

'क्वचित्' इस शब्द का संबन्ध देवी [=महारानी] आदि से करना चाहिए ।

स्त्रियों की भाषा प्रायः प्राकृत ही होती है तथा अधम लोगों की भाषा शौरसेनी होती है ॥

'प्रकृति' से निष्पन्न प्राकृत है अर्थात् प्रकृति संस्कृत है । तद्भव, तत्सम एवं देशी-भेद से वह प्राकृत अनेक प्रकार की होती है । उनमें शौरसेनी और मागधी प्राकृत [संस्कृत के ही समान] अपने [व्याकरण] शास्त्र से व्यवस्थित है ।

पिशाचों की पैशाची तथा अत्यन्त निम्नवर्ग की भाषा मागधी होती है । जिस देश का वह नीच पात्र हो उसकी उसी देश की भाषा होती है । कार्यवशात् उत्तम [तथा मध्यम] आदि पात्रों का भाषा व्यतिक्रम किया जाना चाहिए ॥ ६५-६६ ॥

इस कारिका का अर्थ स्पष्ट है ।

कहने वाले एवं सुनने वाले पात्रों की योग्यता के औचित्य के अनुरूप संबोधन का शब्द बतलाते हैं—

विद्वान्, देव, ऋषि एवं परिव्राजक को श्रेष्ठ पात्र 'भगवन्' कहकर बुलावें और

---

१. 'शूरसेनी', 'सौरसेनी' इति वा पाठौ । २. 'अधरैः' इति वा पाठः ।

विप्रामात्याग्रजाश्चाऽऽर्या नटीसूत्रभृतौ मिथः ॥ ६७ ॥

आर्याविति संबन्धः ।

रथी सूतेन चायुष्मान् पूज्यैः शिष्यात्मजानुजाः ।
वत्सेति तातः पूज्योऽपि सुगृहीताभिधस्तु तैः ॥ ६८ ॥

अपिशब्दात् पूज्येन शिष्यात्मजानुजास्तातेति वाच्याः । सोऽपि तैस्तातेति सुगृहीतनामा चेति ।

भावोऽनुगेन सूत्री च मार्षेत्येतेन सोऽपि च ।

सूत्रधारः पारिपार्श्वकेन भाव इति वक्तव्यः । स च सूत्रिणा मार्ष इति ।

देवः स्वामीति नृपतिर्भृत्यैर्भट्टेति चाधमैः ॥ ६९ ॥
आमन्त्रणीयाः पतिवज्ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः ।

विद्वद्देवादिस्त्रियो[1] भर्तुरेव वाचकैर्वाच्याः ।

तत्र स्त्रियं प्रति विशेषः—

समा हलेति, प्रेष्या च हञ्जे, वेश्याऽज्जुका[2] तथा ॥ ७० ॥

ब्राह्मण मंत्री तथा बड़े भाई को 'आर्य' कहकर पुकारें । नटी और सूत्रधार आपस में एक दूसरे को 'आर्य' और 'आर्या' शब्द से संबोधित करें ॥ ६७ ॥

कारिकागत 'आर्य' शब्द का संबन्ध नटी और सूत्रधार के साथ भी है ।

सारथी रथ पर बढ़े व्यक्ति को 'आयुष्मान्' कहकर संबोधित करे । पूज्य लोग शिष्य, पुत्र और छोटे भाई को 'वत्स' कहकर पुकारें और पूज्य लोग भी शिष्य आदिकों के द्वारा 'तात' अथवा 'सुगृहीत नामधेय' इत्यादि पदों से संबोधित किए जायें ॥ ६८ ॥

कारिकागत 'अपि' शब्द के द्वारा यह अभिहित किया गया है कि पूज्य जन भी शिष्य, पुत्र तथा छोटे भाई को 'तात' कहकर बुलावें और उन शिष्यादिकों के द्वारा वे पूज्य भी 'तात्' अथवा 'सुगृहीतनामा' पद से संबोधित किए जायें ।

पारिपार्श्वक सूत्रधार को 'भाव' कहकर और सूत्रधार उसे 'मार्ष' कहकर पुकारें ।

अर्थात् पारिपार्श्वक के द्वारा सूत्रधार 'भाव' शब्द से संबोधित होना चाहिए और वह पारिपार्श्वक सूत्रधार के द्वारा 'मार्ष' [=मारिष] शब्द से ।

भृत्य राजा को देव और स्वामी शब्द से तथा अधम जन को भट्ट शब्द से संबोधित करें । ज्येष्ठ मध्यम तथा अधम पुरुष स्त्रियों को उसी प्रकार संबोधित करें जिस प्रकार उनके पतियों को वे संबोधित करते हैं ॥ ६९-७० ॥

अर्थात् विद्वान् एवं देव आदि की स्त्रियों को वाचक उसी प्रकार संबोधित करें जिस प्रकार उनके पतियों को संबोधित करते हैं ।

उन स्त्रियों के संबोधन के सन्दर्भ में कुछ विशेष कथन इस प्रकार है—

अपनी सहेलियों को हला, प्रेष्या [=सेविका] को हञ्जे, वेश्या को अज्जुका कहकर

---

१. 'भर्तुवदेव देवरादिभिः' इति वा पाठः । २. 'अर्जका' इति वा पाठः ।

[1]कुट्टिन्यत्तेत्यनुगतैः पूज्याम्बा जरती जनैः ।
विदूषकेण भवती राज्ञी[2] चेटीति शब्द्यते ॥ ७१ ॥

पूज्या जरती अम्बेति । स्पष्टमन्यत् ।

चेष्टागुणोदाहृतिसत्त्वभावान्
अशेषतो नेतृदशाविभिन्नान् ।
को वक्तुमीशो भरतो न यो वा
यो वा न देवः शशिखण्डमौलिः ॥ ७२ ॥

॥ इति धनञ्जयकृतदशरूपकस्य द्वितीयः प्रकाशः समाप्तः ॥

दिङ्मात्रं दर्शितमित्यर्थः । चेष्टाः=लीलाद्याः, गुणाः=विनयाद्याः, उदाहृतयः=संस्कृत-प्राकृताद्या उक्तयः, सत्त्वं=निर्विकारात्मकं मनः, भावः=सत्त्वस्य प्रथमो विकारः, तेन हावादयो ह्युपलक्षिताः ॥

॥ इति श्रीविष्णुसूनोर्धनिकस्य कृतौ दशरूपावलोके नेतृप्रकाशो नाम द्वितीयः प्रकाशः समाप्तः ॥

पुकारे । कुट्टिनी को अत्ता कहकर तथा अनुचर व्यक्तियों के द्वारा पूज्या या वृद्धा स्त्री 'अम्बा' शब्द से संबोधित की जाय । विदूषक रानी और चेटी दोनों को 'भवति' शब्द से पुकारे ॥ ७०-७१ ॥

पूज्य अथवा वृद्ध स्त्री सभी लोगों के द्वारा अम्ब शब्द से पुकारी जाती है । कारिका का शेष अंश स्पष्ट है ।

आचार्य भरत अथवा भगवान् शंकर के अलावा ऐसा कौन होगा जो चेष्टा, गुण, उदाहृति [उक्ति] सात्त्विक-भाव और अगणित नायक और नायिकाओं की विभिन्न दशाओं का वर्णन करने में समर्थ हो सके [अर्थात् भगवान् शंकर और आचार्य भरत के अतिरिक्त इन चेष्टा आदि का पूर्णतया निरूपण करने में अन्य कोई भी समर्थ नहीं है ॥ ७२ ॥

॥ इस प्रकार धनञ्जयकृत दशरूपक के द्वितीय प्रकाश की हिन्दी समाप्त हुई ॥

[तात्पर्य यह है कि संक्षेप में प्रस्तुत ग्रन्थ में इनका] दिग्दर्शन मात्र करा दिया गया है । [२.३२ में वर्णित] लीला आदि 'चेष्टा' है । [२.१ में वर्णित] विनय आदि गुण हैं । [२.६४ में वर्णित] संस्कृत एवं प्राकृत आदि उक्तियाँ हैं । [२.४,३०, ३३ में वर्णित] विकार-रहित मन सत्त्व है । [२.३३ में वर्णित] सत्त्व का प्रथम विकार भाव है। कारिका-गत इस 'भाव' शब्द से ही [२.३४ आदि में वर्णित] 'हाव' का भी ग्रहण करना चाहिए ।

इस प्रकार विष्णु के पुत्र धनिक की कृति में दशरूपावलोक के 'नेतृ प्रकाश' नामक द्वितीय प्रकाश की सुधाकर मालवीय कृत 'विद्वद्विनोदिनी' नामक हिन्दी समाप्त हुई ॥

---

१. 'कुट्टिन्यनुगतैः पूज्या अम्बेति युवतीजनैः' इति पाठान्तरम् । २. 'राज्ञा' इति वा पाठः ।

तृतीयः प्रकाशः

बहुवक्तव्यतया रसविचारातिलङ्घनेन वस्तुनेतृरसानां विभज्य नाटकादिषूपयोगः प्रतिपाद्यते—

प्रकृतित्वादथान्येषां भूयोरसपरिग्रहात् ।
संपूर्णलक्षणत्वाच्च पूर्वं नाटकमुच्यते ॥ १ ॥

उद्दिष्टधर्मकं हि नाटकमनुद्दिष्टधर्माणां प्रकरणादीनां प्रकृतिः । शेषं प्रतीतम् ।

नत्वा गुरून् महाभागान् मालवीयः सुधाकरः ।
करोति दशरूपस्य व्याख्यां 'विद्वद्विनोदिनीम्' ॥

नाट्य का एक आदर्श प्रकार नाटक

रस के विषय में बहुत कुछ कहना है, अतः [क्रम प्राप्त] रसविचार का उल्लंघन करके नाटक प्रकरण आदि में **वस्तु, नेता** और **रस** के उपयोग का प्रतिपादन [इस प्रकाश में] किया जा रहा है—

परिष्कार—प्रथम प्रकाश में कथावस्तु और द्वितीय प्रकाश में नेता [=नायक] के विवेचन के बाद रूपक के भेदक तत्त्व वस्तु, नेता और रस में से अब यद्यपि रस ही क्रम-प्राप्त है परन्तु रस के विषय में बहुत कुछ कहना है । इसलिए उसे यहाँ छोड़कर वस्तु, नेता और रस का अलग-अलग नाटक में क्या उपयोग है—इसी का प्रतिपादन किया जा रहा है । प्रश्न उठता है कि रूपक, प्रकरण, भाण आदि दस भेदो में से नाटक में ही सर्वप्रथम वस्तु, नेता और रस का उपयोग क्यों बतलाया जा रहा है ? क्योंकि—

[प्रथमतः] नाटक ही सब रूपकों का मूल है । [दूसरा कारण यह है कि] इसी के भीतर रसो का प्राचुर्य रहता हैं । [इसके अतिरिक्त तीसरा कारण यह है कि] रूपकों के संपूर्ण लक्षण मात्र नाटक में ही घटते हैं । [इन्हीं तीन कारणों से] सर्वप्रथम नाटक [के ही भीतर वस्तु, नेता और रस के उपयोग] को कहते हैं ॥ १ ॥

परिष्कार—प्रस्तुत कारिका में नाटक के लक्षण का सर्वप्रथमःप्रतिपादन का कारण बतलाया गया है । इस संबन्ध में नाटक को सभी अन्य रूपकों की प्रकृति अर्थात् मूल कहा गया है । अतः अन्य प्रकरण आदि रूपक के प्रकार विकृतिभूत हैं । नाटक में बहुत से रस अङ्गाङ्गिभाव रूप से होते हैं । अब यहाँ नाटक को प्रकृतिभूत क्यों कहा है ? इसलिए वृत्तिकार कहते हैं कि—

क्योंकि नाटक के सभी धर्म बतलाए गए हैं । किन्तु प्रकरण आदि का सभी धर्म [अपने मूलकारिका में धन० जय द्वारा] नहीं कहा गया है । [अपितु 'शेषं नाटकवत्'